

STELLINGEN

I

Het identiek stellen van consumenten aan privé-huishoudens kan misleidend zijn, gezien het feit dat de koper met de aankoop 'Gemeinbedarf', 'Sammelbedarf' of 'Einzelbedarf' kan bevredigen.

II

Het algemene begrippenpaar levensniveau/levensstandaard verdient in analyses de voorkeur boven het specifieke begrippenpaar verzorgingsniveau/verzorgingsstandaard.

(dit proefschrift)

III

Inflatiebestrijding ten koste van een hoog oplopende werkloosheid is, ook al is er sprake van prijscompensatie, niet in het belang van lagere inkomenscategorieën.

IV

Huishoudens zullen altijd proberen terug te drukken als reactie op niet gewenste externe ontwikkelingen. De teruggedruk mogelijkheden zijn echter ongelijk verdeeld.

(dit proefschrift)

V

Een confrontatie met niet geplande grote uitgaven, ook al is er voor gereserveerd, komt voor privé-huishoudens altijd onverwacht.

(dit proefschrift)

VI

Een vergelijking van het privé-huishouden met een kleinbedrijf werkt in lang niet alle gevallen statusverhogend voor het huishoudelijk handelen.

(dit proefschrift)

VII

Huishoudens gedragen zich (beperkt) rationeel. De rationaliteit moet echter soms ver worden gezocht.

(dit proefschrift)

VIII

Voor de ontwikkeling van de behoeftenbevrediging in een land is rekening houden met de privé-huishoudens tenminste van even grote betekenis als evenwicht op de betalingsbalans.

IX

Een pensioenplicht met vrije keuze van pensioenfonds valt om redenen van consumentenvrijheid te verkiezen boven een verplichte deelneming aan een bedrijfs(tak)pensioenfonds.

X

Ambtenaren van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid kunnen in tweeërlei opzicht als armoedzaaiers beschouwd worden.

XI

De uitdrukking 'boter bij de vis' geldt kennelijk niet voor het Ministerie van Landbouw en Visserij.

XII

Een trein die stopt in 'Ede/Wageningen' stopt op het station Ede/Wageningen en niet in Ede en in Wageningen.

Proefschrift J.A.C. van Ophem

Huishoudens en inkomensdaling

Wageningen, 21 juni 1988

Huishoudens en inkomensdaling

(with a summary)

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

0000 0284 4310

Promotor: Dr. C. Presvelou,
hoogleraar in de sociologie
van het huishouden

NN 08201,1228

J. A. C. van Ophem

Huishoudens en inkomensdaling

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. C. C. Oosterlee,
in het openbaar te verdedigen
op dinsdag 21 juni 1988
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen.

BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

ISN = 268165

INHOUD

VOORWOORD

	pag.
1 INLEIDING, PROBLEEMSTELLING EN WERKWIJZE	1
1.1 Inleiding	1
1.2 De wetenschappelijke betekenis van dit onderzoek	4
1.3 Probleemstelling, begrippen en inperkingen	9
1.4 Opbouw van het proefschrift	15
2 SOCIAAL-ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN IN DE PERIODE 1975-1985	17
2.1 Inleiding	17
2.2 De inkomensontwikkeling van huishoudens	17
2.3 Veranderingen in sociaal-economisch beleid	28
2.4 Enige sociale en demografische veranderingen in Nederland in de periode 1975-1985	38
2.5 Samenvatting en besluit	45
3 THEORIEVORMING OVER REELE INKOMENSVERANDERING EN DE VERANDERING IN DE HUISHOUDING	47
3.1 Inleiding	47
3.2 Economische theorie, hypothese- en modelvorming	48
3.3 Hypothesen over inkomensbesteding	51
3.4 Hypothesen over arbeid	54
3.5 Hypothesen over huishoudeconomische rationaliteit	58
3.6 Hypothesen over financieel beheer	63
3.7 Een economisch/huishoudkundig analysemodel	71
4 METHODE VAN ONDERZOEK	77
4.1 Inleiding	77
4.2 Beschrijving van de onderzoekspopulatie (steekproef)	78
4.3 Methodologische kanttekeningen bij de enquêtevragen	89

5	DE TOETSING VAN DE HYPOTHESEN	93
5.1	Inleiding	93
5.2	Ontwikkeling in inkomen en financiële situatie	93
5.3	Toetsing van de hypothesen met betrekking tot inkomens- besteding: lopende en niet-lopende uitgaven	103
5.4	Toetsing van de hypothesen met betrekking tot betaalde arbeid, onbetaalde arbeid en huishoudeconomische rationaliteit	118
5.5	Toetsing van de hypothesen met betrekking tot financieel beheer: sparen en lenen	124
5.6	De resultaten van de toetsing van de hypothesen samengevat	130
6	TOETSING VAN HET MODEL	132
6.1	Inleiding	132
6.2	Werkwijze bij de toepassing van de loglineaire- en logitanalysetechnieken	132
6.3	Toetsing van het model voor de zes hoofdalternatieven	133
6.4	Toetsing van het decompositiemodel voor enkele lopende en niet-lopende uitgaven	142
6.5	Conclusies en afsluitende opmerkingen	148
7	SLOTBESCHOUWING	156
	Noten	172
	Samenvatting	189
	Summary	196
	Geraadpleegde literatuur	204
	Bijlage I	219
	Bijlage II	221
	Curriculum vitae	

Voor mijn vader † en moeder

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Ophem, J.A.C. van

Huishoudens en inkomensdaling: reacties van huishoudens tijdens een periode (1981-1983) van reële inkomensdaling /

J.A.C. van Ophem. - Wageningen: Landbouwniversiteit, Vakgroep Huishoudkunde. - Graf., tab.

Proefschrift Wageningen. - Met lit. opg.

ISBN 90-6754-125-7

SISO 627.21 UDC [[338.1:331.215]:64.031](043.3) NUGI 689

Trefw.: huishoudbudget / inkomensdaling

© Omslag: Henk Leenheer, Rotterdam

© Copyright: Landbouwniversiteit, Wageningen

Typewerk: Typebureau Jonker, Veenendaal

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

VOORWOORD

Vanaf 1982 heb ik met de medewerkers van de vakgroep Huishoudkunde van de Landbouwniversiteit Wageningen, collega's en anderen over het onderwerp van deze studie gesproken. Met medewerking van velen is deze studie tot stand gekomen. Ongetwijfeld zal een aantal vrienden, collega's en kennissen verbaasd zijn dat hun naam hier niet genoemd is. Hierbij excuses voor deze omissie.

Allereerst wil ik mijn promotor prof. dr. C. Presvelou bedanken voor de stimulerende en opbouwende kritiek in de afgelopen periode. Stimulerend en opbouwend was ook de kritiek van dr. C. de Hoog.

Voor het verzamelen van de data wil ik de studenten Huishoudwetenschappen bedanken, die in 1983 als bekwame interviewers zijn opgetreden. Bij de materiaalverwerking is dankbaar gebruik gemaakt van de expertise van ir. R. Dickhoff en van ir. A. Freije.

Dank is ook verschuldigd aan dr. L.G. Jansma, prof. dr. M.T.G. Meulenberg, drs. M.E.B. van Ophem, drs. A. Otten en dr. K. van Toledo, die ondanks drukke werkzaamheden tijd hebben gevonden deze studie van commentaar te voorzien.

C. Hibberd is behulpzaam geweest bij de Engelse vertaling van de samenvatting.

Voor correctiewerkzaamheden aan deze studie bedank ik hierbij drs. A.C. Boelmans-Kleinjan en J.M. van der Wal.

M.J. Jonker-Mooi ben ik buitengewoon erkentelijk voor de vele uren die zij heeft besteed aan het typen en persklaar maken van deze studie. Hetzelfde geldt voor G. van de Westeringh die voor dit onderzoek eveneens ondersteunende werkzaamheden heeft verricht.

H. Leenheer bedank ik hierbij voor het ontwerp van de mooie omslag. Een econoom temidden van huishoudkundigen kan niet abstraheren van de steun van vrienden en verwanten. Speciaal Annemieke, Dora, Kees en Mary wil ik hierbij bedanken.

Jammer dat mijn vader dit niet meer mee mocht maken.

J.A.C. van Ophem
februari 1988

1. INLEIDING, PROBLEEMSTELLING EN WERKWIJZE

1.1 Inleiding

Centraal in dit onderzoek staat de vraag wat de invloed is van een maatschappelijke omstandigheid van reële inkomensdaling op de huishouding van privé-huishoudens in Nederland in het begin van de jaren tachtig. De huishouding is hier omschreven als het resultaat van de activiteiten op het gebied van betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid, inkomensbesteding en financieel beheer (inclusief sparen en lenen).

In de jaren vijftig tot en met zeventig werd in Nederland in economenkringen gedacht dat de conjunctuur zodanig gestuurd kon worden dat situaties van grote werkloosheid, zoals die uit de jaren dertig, niet meer zouden kunnen voorkomen. Sommigen dachten dat het probleem van de crisis en de daarmee gepaard gaande werkloosheid in een verzorgingsstaat met vrije ondernemingswijze produktie en met een regulerende staat voorkomen zouden kunnen worden (Ways in Landes, 1966).

Nu is een werkloosheid van meer dan 10% 'gewoon' geworden in Nederland. Bovendien wordt werkloosheid steeds meer als een niet te bestrijden verschijnsel gezien, ook in wetenschappelijke kringen. Door grote delen van de bevolking wordt de hoge werkloosheid meer en meer als een normaal verschijnsel beschouwd.

Schommelingen in de economische bedrijvigheid zijn in kapitalistische stelsels in de 19e en 20e eeuw vaker voorgekomen. Het zijn situaties die op macroniveau getypeerd worden met conjunctuurindicatoren. Een conjunctuurbeving omvat, in economische termen gezien, een periode van opbloei en een periode van teruggang. Conjunctuurcycli omvatten zo omschreven meestal perioden van 7-12 jaar. Na de Tweede Wereldoorlog zijn deze bewegingen in de Westerse markteconomieën een kortere periode gaan omvatten en is de amplitude van de conjunctuurbeving naar boven en naar beneden (ten opzichte van de trend) kleiner geworden. In de periode 1950 - ca. 1973 was de aandacht voor conjunctuurcycli in de economische wetenschap en bij beleidsmakers gering te noemen, te meer daar velen dachten dat de conjunctuurbeving met behulp van het Keynesiaanse instrumentarium gestuurd kon worden. Nu kan men constateren dat de beleidsinstanties (internationale en nationale organen) steeds minder vertrouwen in de Keynesiaanse politiek ten

aanzien van de sturing van een economisch systeem hebben. Tegelijkertijd is het streven naar volledige werkgelegenheid als doelstelling minder belangrijk geworden *1.

Tot ongeveer 1980 merkten de meeste privé-huishoudens betrekkelijk weinig van de verslechterende economische omstandigheden. De werkloosheid nam weliswaar toe tot niveau's die in de jaren zestig ondenkbaar waren, waardoor vele huishoudens met een dreiging van werkloosheid werden geconfronteerd. De reële inkomens bleven echter stijgen, zij het dat de hoogte van de stijging afnam. Er werd veel geleend, zowel in de vorm van consumptief krediet als in de vorm van hypotheek. De prijzen van koopwoningen bereikten in 1978/79 een hoogtepunt. De overheidsbezuinigingen aan het eind van de jaren zeventig bleken weinig invloed op de huishoudvoering te hebben. De prijscompensatie bestond nog. Het systeem van sociale zekerheid was nog zeer goed te noemen. Een grote mate van statelijke beschaving kwam ook tot uitdrukking in het koppelingsmechanisme, waardoor de ontwikkeling van de reële lonen in de overheidssector en de sociale zekerheidsuitkeringen gekoppeld waren aan de ontwikkelingen in de marktsector. Volgens de koopkrachtberekeningen begonnen de reële inkomens van de privé-huishoudens voor het eerst te dalen in 1980, een ontwikkeling die zich in de drie daaropvolgende jaren voortzette *2. Deze koopkrachtdaling werd mede geïnduceerd door een stijging van de belastingdruk en die van sociale verzekeringspremies. Eind 1983 waren de prijscompensatie en het koppelingsmechanisme verdwenen. Deze ontwikkeling werd voor sommigen geaccentueerd door een verandering van het belastingstelsel in 1984 en een verlaging van de uitkeringspercentages in datzelfde jaar als prelude op de stelselherziening die in 1986 van kracht zou worden. Er ontstonden verschillen in de koopkrachtontwikkeling tussen werkenden in de marktsector en zij die voor hun (arbeids)inkomen afhankelijk zijn van de staat.

Vastgesteld kan worden dat ten aanzien van de reële inkomensontwikkeling in het begin van de jaren tachtig een breuk ontstond in vergelijking met de jaren zestig en zeventig. Eind jaren vijftig kende Nederland naast één van de laagste loonniveaus in West Europa (Fortuyn, 1983; Messing, 1981) tevens een duidelijke inkomensongelijkheid. Vanaf 1963 nam het reële beschikbare inkomen elk jaar toe. In feite was de welvaartsgroei na de Tweede Wereldoorlog voor het merendeel van de bevolking vanaf 1963 begonnen. De stijging van de reële inkomens ging niet alleen gepaard met een jaarlijkse toename van de particuliere consumptie, maar ook met een kwalita-

tieve verandering van het consumptiepatroon (van Ours, 1985). Enkele voorbeelden zijn het verdwijnen van kolen als brandstof voor verwarming van huizen, de inrichting van douche/bad als standaarduitrusting in woningen, de spreiding van het televisiebezit, de toename van de buitenlandse vakantie en de toename van het privé-bezit en gebruik van auto's. Hiermee ging een stijging van de levensstandaard gepaard, d.w.z. een pakket goederen en diensten dat door mensen als wenselijk wordt beschouwd om een adequaat levensniveau te bereiken. Ook nam het aspiratieniveau, het verschil tussen levensstandaard en levensniveau, toe. Voor velen werd het leven materieel gezien aangenamer in die periode. Er werd gesproken over een consumptie-maatschappij. De consumptie-ideologie werd volgens sommigen in die dagen de ideologie van de Nederlandse maatschappij. Aannemelijk is wel dat een proces, dat met de opkomst van het industrieel kapitalisme begon, verder versterkt werd in die periode: de calculerende subjecten zijn niet alleen meer aan ondernemerszijde te vinden, maar ook bij andere economische subjecten in hun rol als bijvoorbeeld consument, die in deze voortdurend hun eigen belang voorop stellen *3.

Voor mensen die de periode 1930 - 1950 niet hebben meegemaakt, of deze vergeten zijn, is de verslechtering van de economische situatie van de jaren tachtig waarmee hun huishouden geconfronteerd wordt, nieuw. Wanneer wij de periode 1975 - 1985 bezien, dan valt op dat de periode 1980 - 1983 volgens de meeste economen als een periode van recessie beschouwd wordt. In 1975, ook een recessiejaar, daalde het nationaal inkomen en nam de werkloosheid achteraf gezien weinig toe. De reële inkomens daalden tot eind 1979 niet. In de periode 1981 - 1983, de periode waarover in dit proefschrift data geanalyseerd worden, daalde gemeten aan de statische koopkrachtberekeningen het reële inkomen van de sector privé-huishoudens. Na 1983 wordt het beeld diffuser. De grote werkloosheid van meer dan 10% van de beroepsbevolking blijft en het aantal eenmalige uitkeringen voor de 'meerjarige echte minima' stijgt tot en met 1986. De Nederlandse samenleving wordt in toenemende mate geconfronteerd met grote werkloosheid, één van de structurele kenmerken van de jaren tachtig (Fortuyn, 1985) en toenemende inkomensongelijkheid (o.a. van Wijngaarden, 1986). Verder dreigt het risico van verpaupering en het ontstaan van een onderklasse. Dergelijke processen kunnen door de nieuwe informatietechnologieën versterkt worden (Presvelou, 1986).

Privé-huishoudens, althans die der loontrekkenden en uitkeringsgerechtig-

den, kenden tot eind 1980 een prijscompensatie die een correctie achteraf gaf voor de stijging van het consumptieprijspeil. Vanaf 1983 is het inflatiecijfer in Nederland verminderd en is de prijscompensatie geruild tegen arbeidstijdverkorting en rendementsherstel.

Een macroverschijnsel als verslechtering of daling van reële huishoudinkomens leidt niet in dezelfde mate tot identieke verschijnselen in de microsfeer, in de zin dat niet elk huishouden daardoor wordt getroffen en ook niet in dezelfde mate ^{*4}. Ook in de jaren dertig werd tennis gespeeld. En in diezelfde jaren steeg het aantal buitenlandse vakanties (Baudet, 1986). Er zijn veel interveniërende factoren, bijvoorbeeld vermogen/bezit, hoogte en aard van het inkomen, huishoudgrootte en huishoudensamenstelling, die de invloed van de inkomensteruggang kunnen versterken of doen afnemen. De reacties van huishoudens zijn verschillend vanwege de diversiteit van situaties. Daarom is het van belang te weten of en hoe een huishouden door een reële inkomensdaling getroffen wordt. Is er van een dergelijke situatie sprake, dan zal dit leiden tot een verandering van de huishouding. Een bepaald gerealiseerd levensniveau wil men in een situatie van inkomensachteruitgang in de meeste gevallen zo lang mogelijk handhaven. Dit zal leiden tot een andere geldbesteding (consumptie, sparen, lenen) en/of tot een andere tijdbesteding (betaald en onbetaald werk), maar ook tot andere attitudes ten opzichte van de consumptie.

1.2 De wetenschappelijke betekenis van dit onderzoek

De consument wordt in economische handboeken traditioneel gezien als de laatste schakel in een bedrijfskolom van via de markt verhandelde goederen en diensten. De consument is dan de koper van consumptiegoederen en ontvanger van diensten. Consumenten en gezinshuishoudens worden dan als identiek beschouwd. Consumptiegoederen en investeringsgoederen daarentegen verschillen van elkaar, niet vanwege de prijs en de kwaliteit, maar vanwege de organisatie die ze koopt, namelijk een consumptiehuishouden of een productiehuishouden. Deze verschillen van elkaar omdat in de één geen toegevoegde waarde ontstaat en in de ander wel. Met behulp van deze gedachtengang is ook de productie van staatsorganen en de collectieve consumptie niet of moeilijk te omschrijven. Pen heeft dit probleem in 1981 aan de orde gesteld en met behulp van het begrip maatschappelijke productiefunctie geprobeerd aan te tonen dat er in de collectieve sector ook productie geleverd wordt

(Pen, 1981). Deze redenering zou ook toegepast kunnen worden in het geval van huishoudelijke productie, er van uitgaande dat wat binnen huishoudens gebeurt van belang is voor de maatschappelijke productie. Wij omschrijven dit laatste als de voortbrenging van goederen en diensten ten behoeve van de bevrediging van behoeften van mensen, die meestal in privé-huishoudens leven. Deze gedachtengang is geen gemeengoed. In de politieke afweging van de verschillende belangen in Nederland in het midden van de jaren tachtig domineert het belang van het particuliere bedrijfsleven boven dat van de collectieve en huishoudelijke sector. Het bedrijfsleven wordt als motor van de maatschappelijke ontwikkeling en van de vooruitgang gezien. Hiertoe moet er rendementsherstel plaatsvinden ten koste van andere belangen. Argumentatie is dat dit nodig is voor het algemeen belang op lange termijn. Impliciet in bovenstaande redenering is de opvatting dat activiteiten in de sector privé-huishoudens voor de ontwikkeling en verdeling van de maatschappelijke welvaart minder belangrijk zijn dan activiteiten in het bedrijfsleven. De consumentenrol is minder belangrijk dan de producentenrol. Bestudering van het probleem economische recessie, gezien vanuit het belang van de sector privé-huishoudens is in deze redenering minder relevant dan de bestudering van het probleem vanuit het belang van het particulier bedrijfsleven. Een dergelijke redenering wordt binnen de huishoudkunde niet gevolgd (Presvelou, 1980).

Aan het eind van de jaren zeventig werd veel aandacht besteed aan de huishoudelijke sector als buffer. Een aantal activiteiten dat plaatsvindt in de marktsector en in de overheidssector wordt om financiële redenen, hetzij van het bedrijfsleven hetzij van de staat overgeheveld naar de huishoudelijke sector. De huishoudelijke sector, die in dergelijke betogen meer omvat dan de sector privé-huishoudens, is in deze visie een buffer. In een periode van economische opgang zou een omgekeerde beweging zijn te constateren (Gershuny, 1978).

In betogen van feministische zijde komen elementen van de buffertheorie terug, zij het dat in dit verband niet gesproken wordt over de huishoudelijke sector maar over de rol van (huis)vrouwen als buffer in een economisch systeem ten tijde van een economische teruggang. In deze visie wordt dan gesteld dat de huishoudelijke arbeid zal toenemen, uitgaande van de gedachte dat privé-huishoudens zoveel mogelijk proberen een bepaald levensniveau te handhaven. In de beschouwingen wordt deze handhaving van het levensniveau van huishoudens sterk aan vrouwen toegeschreven vanwege de rol

van de verzorger, die zij als hoofdverantwoordelijke van de huishouding in een gezin draagt. Daarnaast wordt in dit verband vaak gezegd dat de toestand van werkloosheid ook niet bevorderlijk voor haar is om betaalde arbeid buitenshuis te kunnen verrichten, als zij dat zou willen ^{*5}. In de buffertheorie wordt impliciet gewezen op tijd/geldsubstitutie. Een gedrags-theorie over het verschijnsel tijd/geldsubstitutie is het echter niet (van Ophem, 1984).

Indien verondersteld wordt dat het economisch gedrag in de privé-huishoudens gewoontegedrag is en als bovendien verondersteld wordt dat huishoudens bij reële inkomensverslechtering zullen proberen een bepaald levensniveau zoveel mogelijk te handhaven, dan is het zeer aannemelijk dat huishoudens al naar gelang de mogelijkheden zullen reageren op niet-gewenste veranderingen door staat en/of markt opgelegd.

De verandering van het gedrag van huishoudens kan worden geanalyseerd met behulp van een huishoudkundige benadering ^{*6}. Met deze analyse willen wij een bijdrage leveren tot een verdere ontwikkeling hiervan. Hierbij wordt aangetekend dat het huishouden, met uitzondering van dat van de alleenstaanden, minimaal bestaat uit twee personen. Indien wordt gesproken over gedragingen van huishoudens, dan gaat het om een conglomeraat van individueel en collectief handelen binnen de huiselijke groep.

Huishoudens proberen hun behoeften te bevredigen door de inzet of het gebruik van hulpbronnen. Het huishoudelijk handelen is volgens Zuidberg (1981) gericht op de optimalisering van het welzijn van de leden van het huishouden. Deze uitspraak is vatbaar voor commentaar. Ten eerste wordt verondersteld dat huishoudens optimaliseren. Daarnaast is dit begrip sterk normatief. Optimaliseren is een begrip uit de economie dat de (rationele) homo economicus veronderstelt. De homo economicus wordt in huishoudkundige kringen bekritiseerd. Inconsistent is het dan om datgene aan huishoudens toe te dichten wat in andere theorieën bekritiseerd wordt. Bovendien wordt door een dergelijke omschrijving op voorhand de vraag uitgesloten of huishoudens optimaliseren (Hamers, 1981). Tevens is de introductie van het begrip welzijn niet verhelderend.

In Duitse en Nederlandse huishoudkundige literatuur van de jaren zestig en zeventig komen de begrippen levensniveau, levensstandaard en aspiratieniveau voor. Door Zuidberg wordt voorgesteld deze begrippen te vervangen door de trits: verzorgingsniveau, verzorgingsstandaard en aspiratieniveau. Terwijl door haar eerst wordt gezegd: "de term verzorgingsniveau wordt in

de huishoudkunde gebruikt sinds 1974 en wel ter nadere aanduiding van de term levensniveau" (Zuidberg, 1981, p. 23), blijkt later in het betoog dat het begrip verzorgingsniveau beperkt is tot het resultaat van het huishoudelijk handelen op het terrein van de voeding, woning, kleding en verzorging van huisgenoten, familieleden en kennissen. Deze inperking vloeiende volgens de auteur onder meer voort uit de wens tot een afbakening van de verzorging op microniveau te komen. Het begrip levensniveau wordt, volgens Zuidberg, door Spijkers-Zwart (1973) meer op macroniveau gedefinieerd. De afbakening zoals Zuidberg die voorstelt, kan nuttig zijn om op het terrein van de informele arbeid in een privé-huishouden de huishoudelijke van de niet-huishoudelijke activiteiten te onderscheiden. Echter, op het terrein van de inkomensbesteding en andere budgetbeslissingen is deze afbakening weinig vruchtbaar en voor onze analyse onbruikbaar. Uitgaven op het terrein van ontwikkeling en ontspanning geven zeer veel aan over de kwaliteit van het leven. Ook is een aantal uitgaven op het terrein van de maatschappelijke verplichtingen en verzekeringen nodig voor de continuïteit van de verzorging in een huishouden. Bovendien kunnen budgetbeslissingen op het terrein van goederen en diensten, die buiten het in de zin van Zuidberg afgebakende verzorgingsterrein liggen, van invloed zijn op de verzorging. Het is dan problematisch de budgetbeslissingen te beperken tot het terrein van het verzorgingsniveau. Ook op het terrein van het financieel beheer is het onvruchtbaar om het begrip verzorgingsniveau in plaats van het begrip levensniveau te gebruiken.

In de micro-economie wordt de rationele consument vóórondersteld, maar nooit empirisch gemeten. Een analoge werkwijze die ook in de huishoudkunde gevolgd kan worden. Op basis van één of meer veronderstellingen betreffende het gedrag van de privé-huishoudens kunnen dan hypothesen worden geformuleerd die getoetst kunnen worden (deductief redeneerschema). Eén van de veronderstellingen van deze studie is dat huishoudens bij inkomensverslechtering op korte termijn een bepaald levensniveau zoveel mogelijk proberen te handhaven. Op basis hiervan kan een aantal hypothesen worden geformuleerd en getoetst. Het begrip levensniveau of -standaard behoeft dan geen verdere operationalisering. Een werkwijze die legitiem is en op voorhand een groot aantal problemen uitsluit.

Voor de beantwoording van een aantal andere vragen echter kan deze werkwijze niet worden gevolgd. Te denken valt hierbij aan vraagstukken op het gebied van verzorgingsbehoeften en verzorging bij categorieën huishoudens

als weduwnaars, huishoudens met kinderen, bejaarden, etc. Voor dit type vraagstukken is een operationalisering d.w.z. een meetschema voor variabelen die de verzorging bepalen, van belang. Deze materie is vol voetangels en klemmen (o.a. Freije e.a., 1983).

Het resultaat van de verzorging kan op twee manieren gemeten worden: via de hoeveelheid input van middelen en via het produkt zelf. De eerste methode heeft als basisidee dat wanneer meer middelen ingezet worden de verzorging omvangrijker zal zijn. Op deze manier wordt geen rekening gehouden met het efficiency- en produktiviteitsaspect. Meer tijd aan een activiteit besteden kan ook duiden op lagere efficiency en een lagere produktiviteit ^{*7}. Daarnaast is er het probleem van de meeteenheid van variabelen en de weging ervan. Niet alle hulpbronnen zijn even belangrijk. Voor een aantal hulpbronnen is het moeilijk een meeteenheid te vinden. Daarnaast is het moeilijk om de verschillende gemeten variabelen bij elkaar op te tellen. Verder is te constateren dat er tussen de hulpbronnen negatieve en positieve intercorrelaties zijn, zodat het gevaar dreigt dat zaken niet of twee keer gemeten worden.

Als het resultaat van de verzorging gemeten wordt via de output, dan is één van de eerste zaken, vast te stellen wat een produkt is. Is dit de gedekte tafel of de maaltijd of de combinatie van beide. Althans, dit is nodig bij methoden die het niveau van verzorging op een bepaald moment buiten betrokkenen om willen vaststellen, zoals bijvoorbeeld Blosser-Reisen (1984) en Goldschmidt (1982) doen. Via verzorgingswaarderingvragen is het niveau van de verzorging ook door betrokkenen zelf, in hun eigen situatie, vast te stellen. ^{*8}. Daarnaast zijn vragen te stellen over het gewenste niveau van verzorging. Intersubjectieve indicatoren over het niveau van de verzorging zijn van belang als geprobeerd wordt om buiten betrokkenen om de kwaliteit van de verzorging vast te stellen.

De huishoudkundige benadering biedt een aantal waardevolle inzichten. Door middel van deelstudies is een aantal theoretische inzichten geconcipieerd en zijn aanzetten tot theorievorming gegeven. Veel theorieën worden ontleend aan basisdisciplines, die op hun beurt worden opgenomen in heuristische schema's, begrippenparen en taxonomieën. De schema's kunnen, als ze aan een aantal voorwaarden voldoen, een heuristische betekenis hebben zoals dat ook in andere 'kundes' het geval is. Ze kunnen wijzen op een aantal relevante begrippen en relaties, die na omvorming tot hypothesen voor het onderzoek van belang kunnen zijn. Voorwaarde is wel, dat dan de schema's zo

simpel mogelijk gehouden worden en dat aan de mogelijke intercorrelaties tussen de variabelen de nodige aandacht wordt besteed.

Zoals bij andere multidisciplinaire wetenschappelijke activiteiten staat ook in veel huishoudkundig onderzoek de toepassing van onderzoek centraal. De aandacht ligt dan niet zozeer op oorzaak-gevolg relaties, als wel op de beleidsvraag: hoe is een bepaalde situatie te veranderen/te verbeteren? Op zichzelf is dit waardevol, maar om situaties te verbeteren of te voorkomen is verder inzicht in oorzaak-gevolg relaties gewenst. Deze studie wil daartoe een bijdrage leveren.

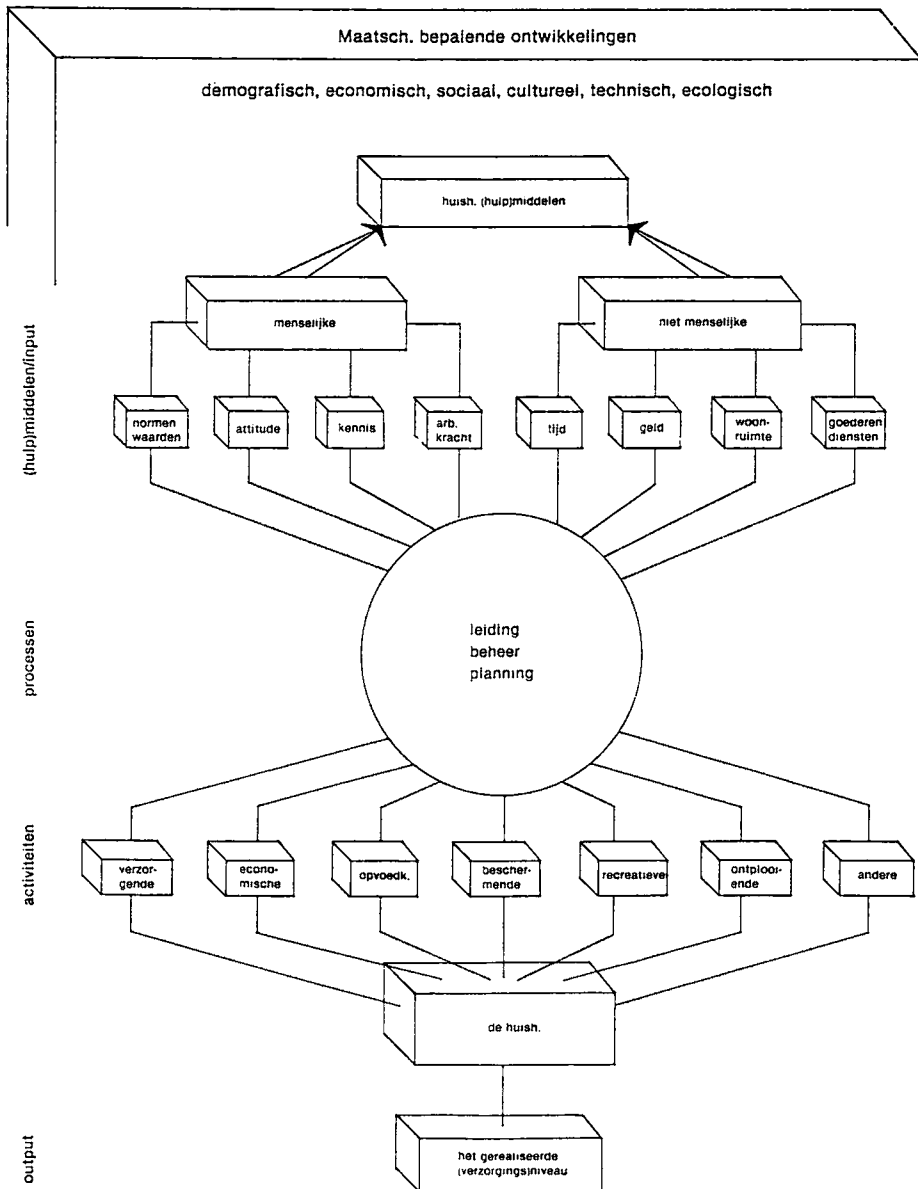
1.3 Probleemstelling, begrippen en inperkingen

Voor het onderzoek naar de invloed van een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling op de huishouding zijn naast het leveren van een bijdrage aan de theorievorming en het debat in de huishoudwetenschappen drie redenen:

- In het onderzoeksprogramma van de vakgroep huishoudkunde wordt het belang van het onderzoeksthema 'de invloed van maatschappelijke en vooral sociaal-economische ontwikkelingen op de huishouding' beklemtoond. Ook in het onderwijs wordt de nodige aandacht aan dit thema gegeven. Dit onderwerp kreeg bij de traditionele huishoudkunde weinig aandacht. Het belang van de grote invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op de huishouding is aangegeven in schema 1.1 (Presvelou, 1984).
- De hardnekkigheid en sterkte van economische verslechtingen en veranderingen in het overheidsbeleid vormden een andere situatie voor de huishoudvoering van privé-huishoudens. Veel huishoudens werden niet eerder op zo'n grote schaal geconfronteerd met de reële inkomensdaling en de (dreiging van) werkloosheid. Bovendien dreigt het gevaar dat veel huishoudens in materieel opzicht steeds meer gedeprimeerd raken.
- Op het terrein van de gevolgen van economische veranderingen voor de huishouding wordt veel beweerd maar weinig bewezen. Aan empirische toetsing van hypothesen werd aan het begin van de jaren tachtig te weinig aandacht besteed.

Schema 1.1

De huishouding in haar verhouding met de huishoudelijke aspecten en de maatschappelijk bepalende factoren.

Bron: Presvelou, 1984, p. D3-3

Primair worden de privé-huishoudens (in het begin van de jaren tachtig) met economische veranderingen geconfronteerd door het optreden van een reële inkomensachteruitgang en (grotere) kans op werkloosheid. De reële inkomensachteruitgang kan in dit verband gezien worden als een uitwerking van de economische recessie op de privé-huishoudens. Op deze manier is echter niet vastgesteld wanneer een periode van recessie begint en eindigt. Een economische recessie is een macroverschijnsel dat met behulp van verschillende indicatoren gemeten kan worden. Indicatoren die de toestand van de economie op macroniveau weergeven voor de sector bedrijfsleven en overheid. Huishoudens worden geconfronteerd met een economische recessie door een grotere kans op werkloosheid en een reële inkomensdaling. Een economische recessie heeft niet altijd invloed op de inkomenspositie van een meerderheid van de huishoudens (vgl. het recessiejaar 1975). Er zijn individuele factoren die kunnen leiden tot niet gewenste situaties op inkomensgebied. Daarnaast zijn er structurele ontwikkelingen in de inkomensverdeling die buiten de economische recessie om hun invloed hebben (zie hoofdstuk twee). Het begrip maatschappelijke omstandigheid van reële inkomensdaling is dan een beter begrip voor de te analyseren situatie dan het macrobegrip economische recessie.

De centrale onderzoeksvraag kan worden opgesplitst in twee hoofdvragen die onderdeel vormen van de probleemstelling van dit proefschrift.

De probleemstelling van dit proefschrift luidt:

1. a. **Welke invloed heeft de maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling in Nederland op de huishouding van privé-huishoudens in het begin van de jaren tachtig ?**
- b. **Hoe reageren privé-huishoudens hierop op het gebied van (on)betaalde arbeid, financieel beheer en inkomensbesteding ?**
- c. **Zijn er verschillen tussen categorieën huishoudens te constateren ?**
2. **Hoe zijn de reacties als bedoeld onder 1b en 1c te verklaren ?**

De periode 'begin jaren tachtig' is ingeperkt tot de periode van begin 1981 - begin 1983. Op deze periode hebben de data betrekking.

Voor de beantwoording van de twee hoofdvragen van dit onderzoek is een economisch/huishoudkundig analysekader ontwikkeld. In hoofdstuk drie wordt dit uitgebreid beschreven. Hier wordt kort de structuur van redeneren weergegeven.

Door de huishouding probeert men een acceptabel levensniveau te realiseren

met behulp van de inzet van hulpbronnen. Verondersteld wordt dat de levensstandaard op korte termijn niet verandert bij reële inkomensteruggang. De veronderstelling dat het gewenste niveau meestal boven het gerealiseerde- of verwachte niveau is, is in dit verband niet van belang omdat in ons model verondersteld wordt dat huishoudens een bepaald levensniveau willen handhaven. In dit kader is het dan niet van belang waar dit zich bevindt en of het hoger of lager is dan de levensstandaard.

Uitgangspunt voor dit onderzoek is, dat ontwikkelingen in het sociaal-economisch systeem, die voor de periode 1975 - 1985, in hoofdstuk twee worden beschreven, de hulpbronnen van een huishouden beïnvloeden in omvang en/of samenstelling op één of meer elementen ervan. Huishoudelijk handelen wordt hier als een dynamisch verschijnsel in een sociaal-economische context beschouwd. De verandering in de hulpbronnen beïnvloedt het huishoudelijk handelen en via het huishoudelijk handelen het levensniveau. Als dit leidt tot ongewenste uitkomsten kan door een huishouden geprobeerd worden tot een omvang en samenstelling van hulpbronnen te komen, die de oorspronkelijke verandering van de hulpbronnen geheel of gedeeltelijk opheft. Men kan hierbij denken aan tijd/geldsubstitutie, maar ook aan het meer gaan verrichten van betaald werk en aan interen op het spaartegoed.

De manier van analyseren hier is een inperking en amendering van het model van Presvelou (1984) (zie schema 1.1, p. 10). De beperkingen die door de markt, overheid en andere instituties aan de huishouding worden gesteld, krijgen in dit model veel aandacht. In deze studie zijn de maatschappelijke ontwikkelingen tot de economische beperkt. Daarnaast zijn de hulpbronnen beperkt tot tijd en geld. In plaats van het begrip verzorgingsniveau wordt het begrip levensniveau gebruikt. De lijn van redeneren in genoemd model is parafraserend als volgt:

"Om de huishouding te bestuderen zijn belangrijke facetten de beschikbare (hulp)middelen, (bijv. inkomen, tijd, woonruimte, arbeid, kennis, bezit van goederen, gebruik van diensten, enz.). De inzet van deze middelen t.b.v. de huishouding vraagt om leiding en beheer voor planning en organisatie. Met behulp van criteria als de beschikbaarheid en kenmerken van de middelen, de omgang met die middelen kan de huishouding bestudeerd worden. [...]

Met behulp van dit schema (zie schema 1.1) kunnen de genoemde begrippen welke fundamenteel zijn voor ons vakgebied in verband met elkaar worden gebracht. [...]

De centrale veronderstellingen van het schema kunnen ingekort als volgt

worden weergegeven: de universele functie van huishoudens (privé zowel als institutionele) is de huishouding. Dit kan men zien als een samenvoeging van onderlinge (verzorgings)activiteiten. Deze activiteiten corresponderen met de behoeften die binnen een huishouden bevredigd moeten worden. Hier wordt verondersteld dat behoeften verschillen al naar gelang de beschikbare hulpmiddelen en de situaties van het huishouden (d.w.z. op het microniveau). Veranderingen in de huishouding en het huishouden mogen ook bestudeerd worden in hun relatie tot de maatschappelijke en historische context (d.w.z. op het macroniveau). [...]

De huishouding (en de verzorgende activiteiten waaruit deze bestaat) beslaat het midden-gedeelte van het schema. Er zijn verbindingslijnen getrokken met het bovenste deel ervan (d.w.z. inputs) en de processen van leiding en beheer waarvan een huishouden gebruik maakt. De verbindingslijnen met het onderste gedeelte van het schema geven het verband aan met de output. [...]

De regels van markteconomie met betrekking tot bijvoorbeeld werkschema's, salarissen en banen, de normen waarop het onderwijssysteem is gebouwd, de maatregelen van de (agrarische en industriële) productie en het energieverbruik, beheersen ons dagelijks leven.

Deze en vele andere regels oefenen een blijvende invloed uit op de manier waarop zorgende activiteiten en de doelstellingen die men er toe rekent worden gereguleerd" (Presvelou, 1984, pp. D3-1 t/m D3-4).

Hierna willen wij summier de belangrijkste begrippen bespreken. Deze zijn privé-huishouden, huishouding, hulpbronnen/middelen. Levensniveau en -standaard zijn al in paragraaf 1.2 omschreven.

Een huishouden is de groep/categorie, ten behoeve waarvan de huishouding wordt gevoerd *9. Huishoudens kunnen worden onderscheiden in privé-huishoudens en institutionele huishoudens. In een privé-huishouden wordt de huishouding gevoerd ten behoeve van een groep, bijvoorbeeld gezin of woongroep. In een institutioneel huishouden wordt de huishouding gevoerd ten behoeve van een categorie, bijvoorbeeld bejaarden en zieken.

Deze studie beperkt zich tot de privé-huishoudens (ca. 14 miljoen mensen wonen in een dergelijk huishouden in Nederland). Privé-huishoudens en huishoudens worden in deze studie als synoniemen gebruikt.

Huishouding is "het geheel van activiteiten dat in het kader van een bepaald sociaal systeem gericht is op de bevrediging van de materiële behoeften en op het scheppen van voorwaarden voor de bevrediging van de immate-

riële behoeften" (Spijkers-Zwart, 1973, p. 22). Huishouding, huishoudelijk- en zorgend handelen worden hier als synoniemen gebruikt. Activiteiten die tot de huishouding gerekend worden zijn de inkomensverwerving, -besteding en de huishoudelijke arbeid (Bernelot Moens in: Zuidberg, 1978). Ook het financieel beheer valt hieronder. Overigens wordt bij inkomensverwerving niet het proces zelf maar het resultaat tot de huishouding gerekend. De huishouding kent een management- of beheerscomponent. Financieel beheer is hiervan één van de bekendste activiteiten. Daarnaast bestaat de huishouding uit een aantal uitvoerende activiteiten.

Huishoudelijke arbeid wordt in deze studie niet als synoniem voor huishoudelijke produktie gebruikt ^{*10}. Op klassiek huishoudkundige wijze wordt huishoudelijke arbeid als een verzameling huishoudelijke activiteiten omschreven ^{*11}. Het begrip huishouding is hierboven al omschreven. Het begrip huishoudelijke produktie wordt in deze studie niet meer gebruikt.

In huishoudkundige analyses wordt het begrip hulpbronnen of resources gebruikt. Ook in het model Presvelou (1984) wordt het begrip gebruikt (zie schema 1.1, p. 10). In deze studie worden de te bestuderen hulpbronnen ingeperkt tot twee: tijd en geld. Deze inperking sluit aan bij de economisch/huishoudkundige invalshoek (vgl. hoofdstuk drie en met name de "new home economics"). Wellicht is het beter om te spreken van beschikbare tijd in plaats van tijd. Tijd die per tijdseenheid (dag, week, maand) voor iedereen gelijk is. Beschikbare tijd is dat echter niet. De één leeft bijvoorbeeld langer dan de ander en ook per dag gezien zijn er verschillen. Beschikbare tijd is elastisch en dit leidt in tijdbestedingsonderzoek tot allerlei puzzles (Boelmans-Kleinjan, 1986). Ook geld of inkomen is minder eenduidig dan op het eerste gezicht lijkt (bijv. Atkinson, 1983). Er zijn verschillende inkomensbegrippen. Tijd en geld zijn echter beter meetbaar dan de niet-materiële hulpbronnen en kunnen daarom relatief gemakkelijk worden bestudeerd, als gebruik gemaakt wordt van multivariate onderzoekstechnieken. Tussen de hulpbronnen bestaan negatieve en positieve intercorrelaties (van Harn e.a., 1983); zo zijn bijvoorbeeld kennis en vaardigheden positief gecorreleerd aan opleiding, terwijl deze weer positief gecorreleerd is aan inkomen. Dit geldt voor de meeste huishoudens ook voor het verband tussen vermogen/voorraad en inkomen. Tijd en geld zijn voor huishoudens schaarse hulpbronnen.

1.4 Opbouw van het proefschrift

Na deze inleiding komt in dit proefschrift het volgende aan de orde.

In hoofdstuk twee wordt het Nederlands sociaal-economisch kader geschetst waarbinnen de verandering in de huishouding in de periode 1981-1983 is opgetreden. Er wordt aandacht besteed aan de economische ontwikkelingen en met name aan de koopkrachtontwikkelingen. Daarna worden enkele veranderingen in het sociaal-economisch beleid belicht. Ook worden enkele culturele en structurele veranderingen in de Nederlandse samenleving in de periode 1975-1985 besproken die van belang zijn voor de beantwoording van de probleemstelling.

In hoofdstuk drie worden hypothesen geformuleerd over de onderwerpen inkomensbesteding, betaalde en onbetaalde arbeid en financieel beheer. Aan het vraagstuk van huishoudeconomische rationaliteit wordt apart aandacht besteed. Verder wordt een economisch/huishoudkundig model ontwikkeld voor de zes hoofdalternatieven van de huishouding, dat in hoofdstuk zes wordt getoetst. Ook wordt een decompositiemodel voor lopende en niet-lopende uitgaven ontwikkeld.

In hoofdstuk vier wordt de methode van onderzoek besproken. Ingegaan wordt op de dataverwerving en de steekproef. De representativiteit van de steekproef wordt besproken. Daarnaast worden enige kenmerken van de steekproef (onderzoekspopulatie) gegeven. Bij de methode van onderzoek worden enkele kanttekeningen geplaatst.

In hoofdstuk vijf vindt de toetsing van de hypothesen over inkomensbesteding, (on)betaalde arbeid en huishoudeconomische rationaliteit plaats (hypothesen 1 t/m 11). Ook worden enkele hypothesen over het financieel beheer getoetst (hypothesen 12 t/m 15).

In hoofdstuk zes wordt het model, dat in hoofdstuk drie is gepresenteerd voor de zes hoofdalternatieven van de huishouding, met behulp van de data die in hoofdstuk vier beschreven zijn, getoetst. Hier is gebruik gemaakt van de logliniaire- en logitanalysetechnieken. Ook vindt hierdoor de toetsing plaats van het resterende deel van de hypothesen (hypothesen 16 t/m 18). Daarnaast is een decompositiemodel voor enkele lopende en niet-lopende uitgaven getoetst.

Hoofdstuk zeven bevat een slotbeschouwing. De belangrijkste resultaten van de studie worden gerésumeerd. Twee resultaten van de studie krijgen extra aandacht: toename van huishoudeconomische rationaliteit en confrontatie met

onverwacht grote uitgaven. Ook wordt aandacht besteed aan 'kwetsbare' huishoudens en enkele beleidskwesties.

2. SOCIAAL-ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN IN DE PERIODE 1975-1985

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden sociaal-economische ontwikkelingen belicht die van belang zijn om veranderingen in de huishouding beter te kunnen duiden. Allereerst worden conjunctuur-indicatoren besproken. Vervolgens wordt ingegaan op de inkomensontwikkeling. Speciale aandacht wordt besteed aan de koopkrachtontwikkeling. In paragraaf 2.3 worden veranderingen in het sociaal-economische beleid belicht. In paragraaf 2.4 worden enkele veranderingen in de Nederlandse samenleving beschreven. In paragraaf 2.5 worden de belangrijkste conclusies samengevat.

Het besprokene heeft betrekking op de periode 1975-1985 in Nederland.

2.2 De inkomensontwikkeling van huishoudens

In het begin van de jaren zeventig begonnen in Nederland de economische omstandigheden te veranderen. Aan de na-oorlogse periode van voortdurende economische groei per hoofd van de bevolking, met gematigde conjunctuurbevingen, kwam een einde. Aanvankelijk door een verlaging van de economische groei, maar aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig door een toename van de geregistreeerde werkloosheid en een daling van het reëel beschikbaar inkomen. In de tabellen 2.1 en 2.2 wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van een aantal economische conjunctuur-indicatoren.

In 1975 en 1980 daalden het bruto nationaal produkt en de investeringen. In het begin van de jaren tachtig kwam daar nog een daling van de consumptieve bestedingen bij. Na 1982 begon een periode van herstel van het bedrijfsleven, sterk gesteund door het overheidsbeleid.

Wanneer wij de indicatoren bezien, die de economische toestand in de sector privé-huishoudens weergeven, dan kan geconstateerd worden dat de jaren zeventig voor deze sector geen periode van recessie vormden: de werkloosheid was relatief laag, het reëel beschikbaar inkomen bleef stijgen, de consumptie nam toe, de uitgaven voor persoonlijke leningen en de aankoop van huizen stegen. Het minimumloon steeg in die periode meer dan dat van modaal en hoger (zie o.a. tabel 2.4, p. 24).

Tabel 2.1 Een aantal conjunctuur-indicatoren in de periode 1975-1986

conjunctuur-indicatoren	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
-werkloosheid (percent.v.d.beroepsbevolking)	5,1	5,5	5,1	6,4	6,5	7,4	10,6	14,2	17,0	17,3	15,9	14,7
-prijsstijging van index van gezinsconsumptie (%)	10,2	8,8	6,4	4,5	4,5	7,0	6,5	5,5	2,5	2,5	2,5	0,0
-arbeidsinkomenquote bedrijven (percent. BNI)	84,3	80,2	77,4	77,6	78,4	78,6	76,5	75,1	73,3	69,5	68,3	69,6
-bezettingsgraad verwer- kende industrie (%)	-8,5	6,5	1,5	1,0	3,0	-2,5	-2,0	-3,0	2,5	4,0	2,5	2,0
-volume groei netto nationaal inkomen (%)	-2,0	6,0	2,5	2,0	1,0	-0,5	-1,5	0,0	1,5	2,5	2,5	2,0
-volume groei bruto nationaal produkt (%)	-2,0	5,5	2,5	2,0	2,5	1,0	-0,5	-1,5	1,5	2,0	2,0	1,5
-saldo lopende rekening betalingsbalans (mlj.gld.)	5,2	7,6	2,1	-2,7	-3,9	-4,9	7,8	11,6	11,8	16,6	18,1	12,5
-reëel beschikbaar inkomen, modale werknemer, incl. incidenteel (%)	3,8	1,1	2,7	3,2	1,9	-1,1	-3,5	-1,6	-3,0	-0,5	2,3	3,5
-particulier verbruik (%)	3,5	5,5	4,5	4,5	3,0	0,0	-2,5	-1,0	1,0	-0,5	1,5	3,5
-wv: duurzame verbruiksgoed.(%)	2,0	6,0	8,5	4,0	0,0	-5,5	-8,0	-3,5	2,5	-2,0	2,5	5,5
-bruto investering in vaste bedrijfsactiva (%)	-7,5	-6,0	18,5	5,0	1,0	-4,5	-12,5	-2,0	5,5	4,0	1,0	1,2
-bruto investering in woning (%)	-7,5	2,5	16,0	1,5	-5,0	4,5	-9,5	-6,0	0,5	3,0	-4,5	6,0
-bruto overheidsinvestering (%)	8,0	0,5	-11,5	-4,0	-6,0	3,0	-4,5	-7,0	-4,5	7,5	-4,5	-1,0
-bruto nationale bestedingen (excl.loonsom overheid) (%)	-2,5	5,5	5,5	4,0	2,0	-0,5	-5,5	-1,0	2,0	2,0	2,5	4,0

Bron: De Nederlandsche Bank Jaarverslagen: 1984, tabel 10.1; 1985, tabel 10.1; 1986, tabel 11.1.

% = percentuele verandering

Tabel 2.2 Ontwikkeling van consumptief krediet, hypotheke en besparingen in de periode 1975-1985

Financiële elementen	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
CONSUMPTIEF KREDIET (mln. gulden)											
-verstrekt	4370	5859	7588	8838	8682	8100	7149	6853	6676	6662	7463
-uitstaand debiteurensaldo	6058	6786	8766	10870	12361	12955	12752	12355	12401	12116	12352
HYPOTHEKEN (woonhuizen) (mln. gulden)											
-verstrekt	21706	30189	42124	52394	44151	37722	28805	24033	28996	23897	26676
SPAARGELDEN (mln. gulden)											
-spaarverschil (stortingen-terugbetalingen)	7185	2263	8861	8082	7087	5026	6543	1280	-4582	950	1138
-bijgeschreven rente	2601	2820	3321	3690	4132	4901	5589	5988	5233	5389	-
-spaartegoed	61204	66501	78643	93642	104933	115010	127408	134666	135209	141524	144828

Bron: CBS Statistisch Zakboek, jaargangen 1978-1985

Aan het begin van de jaren tachtig was dit anders geworden: de reële inkomens en de consumptie daalden, de werkloosheid steeg tot boven de 10% en er werd minder geleend voor de aankoop van duurzame consumptiegoederen en huizen. In deze periode daalde de koopkracht voor meer dan 50% van de inkomensstrekkers. Na 1983 kwam hierin verandering: zij die hun inkomen uit de collectieve sector ontvingen kenden een andere inkomensontwikkeling dan degenen die dit uit de marktsector kregen.

De conjunctuurbeweging duidt op schommelingen in de economische bedrijvigheid. Meestal wordt dit verengd tot de bedrijvigheid van het (particuliere) bedrijfsleven in Nederland. Impliciet wordt hier aangenomen dat de economische toestand in deze sector een goede graadmeter is voor die van twee andere macro-economische sectoren, t.w. de overheidssector en de sector van de privé-huishoudens.

Ten aanzien van het laatste wordt in deze paragraaf aangetoond dat dit niet het geval is. Voor de overheidssector ligt dit gecompliceerder. In de eerste plaats moet bij de overheidsuitgaven - gemakshalve worden hier de sociale fondsen bijgerekend - een onderscheid worden gemaakt tussen de inkomensoverdrachten en de overheidsbestedingen. De inkomensoverdrachten aan privé-huishoudens moeten aan de sector privé-huishoudens worden toegekend, daar worden ze immers besteed. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor subsidies aan het bedrijfsleven. De overheidsbestedingen komen zowel ten goede aan het bedrijfsleven als aan de sector huishoudens. De overheidsbestedingen vormen een onderdeel van de maatschappelijke produktiefunctie (Pen, 1981). De verzameling produkten die in de overheidssector wordt voortgebracht kan in geld worden uitgedrukt, alleen is de verbijzondering naar profijttrekkers moeilijk volgens de studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP, 1981). Opvallend is dat één of meer globale indicatoren die het produkt van de overheid voor huishoudens aangeven ontbreken. Wel zijn er partiële indicatoren, bijvoorbeeld de hoeveelheid geld die aan een activiteit besteed wordt. Maar, meer geld besteed aan bijvoorbeeld een welzijnsvoorziening hoeft niet automatisch te leiden tot een groter welzijnsprodukt. De overheadkosten kunnen bijvoorbeeld stijgen. Bovendien is de beoordeling van het overheidsprodukt afhankelijk van de visie op de overheid.

De beoordeling van het overheidsprodukt in termen van goederen en diensten is een politieke kwestie. Economische macht komt ook tot uitdrukking in de mate waarin men via collectieve goederen zijn preferenties kan realiseren.

De uitdrukking "er is geen geld voor" is dan ook niet correct. De juiste weergave is: "er is geen geld voor over" (Robinson en Eatwell, 1973). Collectieve goederen en diensten dragen bij tot de behoeftenbevrediging van huishoudens. Te betreuren valt dat er slechts partiële collectieve koopkrachtberekeningen zijn. Als conjunctuur-indicatoren voor de sector privé-huishoudens worden in deze studie hoogte en/of ontwikkeling van de werkloosheid en daling van het reëel beschikbaar huishoudinkomen gebruikt. Beide indicatoren geven een goede indruk van de verslechterende mogelijkheden van huishoudens om hun behoeften te bevredigen.

In de arbeidseconomie is de Philips-curve een belangrijk begrip. Op een arbeidsmarkt zal de prijs van arbeid (de loonvoet) dalen bij hoge of stijgende werkloosheid (de Galan en van Miltenburg, 1985). De prijs van arbeid omvat ook de secundaire arbeidsvoorwaarden. Anders geformuleerd: bij een groot arbeidsoverschot verschuift door de loon-afhankelijke beroepsbevolking de machtsbalans ten nadele van de factor arbeid. Dit hoeft overigens niet voor elk individu en elk arbeidsaanbod in dezelfde mate te gelden.

Indirect heeft dit ook zijn gevolgen voor de uitkeringsgerechtigden. Hun uitkering is niet alleen in de meeste gevallen een onderdeel van de prijs van arbeid, maar wordt ook door de hoogte van het netto loon van de werknemers beïnvloed.

Daarnaast heeft werkloosheid financiële gevolgen voor de huishoudens. Bij een hoge werkloosheid zien wij dat de machtsbalans ten nadele van de factor arbeid is verschoven. Directer komt dit tot uitdrukking in een daling van de loonvoet of van het reëel beschikbare inkomen bij gelijkblijvende arbeidsduur. Dit impliceert een daling van de mogelijkheden om materiële en ten dele immateriële behoeften te bevredigen via goederen, die in een markteconomie met geld gekocht worden. Veel behoeften worden door de ruitenden immers met geld bevredigd.

Võõr 1980 merkten de huishoudens betrekkelijk weinig van de slechter wordende economische omstandigheden. Er kan wat betreft huishoudens in de jaren zeventig niet van economische recessie gesproken worden. Het beeld van de sector privé-huishoudens na 1983 is gedifferentieerder, omdat de werknemers in de marktsector wel een reële inkomensverbetering ontvingen. In 1984 en 1985 is in de marktsector sprake van geringe loonstijgingen (het gaat hier om ca. 3,75 miljoen werknemers). Dit geldt echter niet voor ambtenaren, trendvolgers en uitkeringsgerechtigden (gepremieerde en gesub-

sidieerde sector). Deze categorie omvat ca. 1,25 miljoen respectievelijk 2,5 miljoen inkomenontvangers.

De vraag is echter of dit een conjuncturele of een structurele ontwikkeling is. Een goede koopkrachtgarantie voor de minima en een 'fatsoenlijk' stelsel van sociale zekerheid worden steeds minder als een belangrijke zaak gezien door politici, die hierin door een meerderheid van de kiezers gesteund worden. "De armen zijn altijd met ons" werd in de 19e eeuw als excuus gebruikt om geen politiek ter bestrijding van armoede te voeren. In de afgelopen honderd jaar heeft het 'systeem' er belang bij gehad en ervoor gezorgd dat grote delen van de absolute armoede zijn verdwenen. De lager betaalden bleken ook een afzetmarkt te vormen voor consumptiegoederen. Medio jaren tachtig is hier met de herleving van het economisch liberalisme verandering in opgetreden.

Concluderend kan worden gesteld dat privé-huishoudens in de periode 1981-1983 met de gevolgen van economische recessie geconfronteerd werden. In de periode 1975-1979 kwamen huishoudens er amper mee in aanraking. Na 1983 bleef de werkloosheid groot en stond de koopkrachtontwikkeling voor degenen die van de collectieve sector afhankelijk zijn in schril contrast met die in de marktsector. Dit is eerder een structurele ontwikkeling dan een conjuncturele. Het beste kan dit worden aangeduid met een structurele verandering in de inkomensverdeling door politieke opties. In dit kader gaat ook een terugdringing van de inflatie ten koste van een hoge werkloosheid.

Ontwikkelingen in de koopkracht worden gemeten met behulp van koopkrachtberekeningen. De bekendste zijn die van het Centraal Planbureau (CPB). In tabel 2.3 wordt voor de modale werknemer in het bedrijfsleven een statische koopkrachtberekening gepresenteerd voor de periode 1979-1985. Tevens wordt in de onderste regels van de tabel de ontwikkeling van de koopkracht weergegeven voor enkele andere categorieën.

Tabel 2.4 geeft een overzicht van de koopkracht van een aantal categorieën. Tot 1978 steeg de koopkracht van de minima zeer sterk. In 1984 is het minimum terug op het niveau van 1974-1975. De koopkracht van 2x modaal is sterk gedaald na 1979. Soms is als beginjaar van de presentatie van de koopkrachtberekeningen in overheidspublicaties het jaar 1973 genomen. De ratio daarachter wordt niet expliciet gemaakt. Misschien wordt de oliecrisis in 1973 als startpunt voor de verslechterende economische omstandigheden beschouwd. In elk geval wordt het resultaat van koopkrachtontwik-

Tabel 2.3 Reëel beschikbaar inkomen van de modale werknemer in de periode 1979-1985

Inkomenselementen	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
-brutoloon	5,9	5,5	4,3	7,7	3,8	1,5	2,0
-kinderbijslag en overig inkomen uit dienstbetrekk.	1,7	-0,7	-0,3	-0,4	-0,2	-0,2	-0,5
-sociale lasten en pensioenpremies	-0,4	0	-1,9	-3,1	-4,8	1,0	0,9
-loon- en inkomstenbelasting							
.autonome inflatiecorrectie	0,7	0,7	1,0	1,3	1,3	0,8	1,8
.autonome belastingwijziging	-0,9	0,8	0,6	-0,2	-0,2	0,3	-
.belastingprogressie	-1,1	-1,1	-0,7	-1,3	-0,2	-0,5	-
-nominaal beschikbaar inkomen	5,9	5,5	3,0	4,0	-0,3	2,5	4,0
-prijsindexcijfer gezinsconsumptie	3,9	6,5	6,7	6,0	3,0	3,0	2,0
-reëel vrij beschikbaar inkomen	2,0	-1,0	-3,5	-2,0	-3,0	0,0	2,5
-idem reëel exclusief incidenteel	1,0	-2,0	-3,5	-2,5	-3,5	-0,5	2,0
-minimuminkomen uitkerings- gerechtigden	1,0	-1,0 ¹⁾	-2,5 ¹⁾	-2,0 ¹⁾	-2,0 ¹⁾	-3,0 ¹⁾	-0,5 ¹⁾
-ambtenaar (qua inkomen vergelijkbaar met modaal in bedrijfsleven)	-	-	-	-	-5,0	-3,0	0
-idem trendvolgers	-	-	-	-	-	-2,5	0

1) alleen minimumloon zonder eenmalige uitkering (echt minimum)

- = niet beschikbaar

Bron: CPB, Macro Economische Verkenning, jaargangen 1980-1986

N.B. Er is gekozen voor de lage variant van de gepubliceerde cijfers.

Tabel 2.4 Ontwikkeling reëel beschikbaar inkomen: gehuwde werknemer, niet werkende echtgenote, twee kinderen tussen 6-11 jaar, exclusief incidenteel in de periode 1973-1983

Inkomenscategorie	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
-minimumloon	100	104	110	112	114	119	119	118	115 1)	113 1)	109 1)
-minimumloon +	100	102	106	107	109	111	112	111	108	107	104
-modaal	100	101	105	104	106	108	109	107	102	100	96
-2x modaal	100	100	101	99	100	101	101	98	94	90	85
-4x modaal	100	97	98	96	96	98	98	94	89	86	86

1) Exclusief koopkrachtmaatregel echte minima

Bron: Min. van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Inkomensontwikkeling en -verdeling, 1983a, pp. 12-13.

kelingen voor een aantal categorieën op langere termijn rooskleuriger. Het kabinet Den Uyl heeft bijvoorbeeld het minimumloon in die periode structureel verhoogd. De bovenmodale categorieën werden niet ontzien (Fortuyn, 1983) *1.

In tabel 2.5 wordt voor de periode 1977-1981 de dynamische koopkrachtontwikkeling, ontleend aan een panel, vergeleken met de statische. Bij de dynamische koopkrachtontwikkeling wordt rekening gehouden met de verandering van posities van individuen in de arbeidsorganisatie of op de arbeidsmarkt. Bij de statische koopkrachtvergelijking vindt dit niet plaats. Voor een uitvoeriger toelichting hierop wordt verwezen naar van de Stadt e.a. (1985). De resultaten van beide berekeningswijzen stemmen volgens deze auteurs voor de periode 1977-1981 overeen. Volgens hen is de nivellering van het statische cijfer niet terug te vinden in het dynamische cijfer. Zij schrijven dit toe aan het verschijnsel van de leeftijdsafhankelijke lonen. De spreiding in de dynamische koopkrachtcijfers is volgens hen vijf maal zo groot als die berekend volgens het statische cijfer. Veranderingen in de sociaal-economische positie van het huishouden en in de demografische positie zijn volgens sommige onderzoekers belangrijker dan veranderingen in de belastingen en de sociale zekerheid (o.a van de Stadt e.a., 1985). Tabel 2.5 geeft daarnaast een inzicht in de koopkrachtontwikkeling naar huishoudensvorm. Voor de periode na 1979 zijn de statische en dynamische koopkrachtontwikkelingen negatief voor alle typen huishoudens. Maar vooral echtparen hebben een score boven het negatieve gemiddelde, bij alleenstaanden en éénoudergezinnen wordt een score onder het negatieve gemiddelde bereikt.

Tabel 2.6 geeft een beeld van de statische koopkrachtontwikkeling van huishoudensvormen naar de hoogte van het brutoloon in termen van de inmiddels gebruikelijke indeling, 'minimum, modaal, 2 x modaal en 4 x modaal' over de periode 1973-1982. In deze tabel is rekening gehouden met het verschijnsel tweeverdiener. De resultaten zijn onder andere vanwege de definitie van de tijdperiode anders dan die van tabel 2.5. Het laat het effect zien van de extra verhogingen van de minimumlonen en daaraan gerelateerde uitkeringen in de periode 1973-1976.

Volgens de tabellen 2.3 t/m 2.6 is de ontwikkeling van de koopkracht, hetzij statisch, hetzij dynamisch gemeten, in het begin van de jaren '80 negatief. Na 1983 is de koopkrachtontwikkeling veranderd. Het is een weerslag van een beleidsverandering die in de onderstaande passage wordt

Tabel 2.5 Dynamische koopkrachtontwikkeling in de periode 1977-1981

	1977-1979				1979-1981			
	Dyna- misch	Dyna- misch excl. zelf- stan- digen	Dyna- misch 'sta- tische' subpopu- latie 1)	Sta- tisch	Dyna- misch	Dyna- misch excl. zelf- stan- digen	Dyna- misch 'sta- tische' subpopu- latie 1)	Sta- tisch
Inkomenscategorie								
	% gemiddeld per jaar							
Sociaal-economische categorie								
hoofdkostwinner eerste jaar								
zelfstandigen	5,5	-	-	-	-6,3	-	-	-
werknemers bedrijfsleven	3,1	3,0	3,1	2,3	-2,1	-2,1	-2,0	-2,8
ambtenaren	1,8	1,8	2,1	1,0	-3,6	-3,7	-3,7	-3,8
gepensioneerden en ar- beidsongeschikten	2,3	2,3	2,1	2,6	-1,9	-1,9	-2,0	-1,9
werklozen en overigen	7,3	7,3	4,9	2,3	-0,0	-0,9	-1,8	-2,4
Type huishouden 1e jaar								
éénpersoonshuishoudens	2,5	2,5	2,4	2,5	-1,8	-1,8	-1,9	-1,8
echtparen zonder kinderen	1,8	1,6	2,1	2,4	-2,6	-2,5	-2,2	-2,2
echtparen met kinderen	3,2	3,0	2,7	2,0	-2,5	-2,5	-2,6	-3,1
éénoudergezinnen	4,8	4,0	4,0	2,3	-1,6	-1,8	-1,8	-2,3
overigen	2,1	2,0	2,5	2,2	-3,5	-3,2	-1,7	-2,5
Totaal	2,7	2,6	2,5	2,2	-2,4	-2,4	-2,3	-2,8

1) Type huishouden en sociaal-economische categorie van de hoofdkostwinner en van het individu in eerste en tweede jaar gelijk.

Bron: van de Stadt e.a., 1985, p. 14.

Tabel 2.6 Percentuele mutatie reëel vrij beschikbaar huishoudinkomen van werknemersgezin, exclusief incidenteel, naar huishoudtype in de periode 1973-1982

Inkomenscategorie	Een inkomen per huishouden			
	gehuwden met 2 kinderen 1)	gehuwden zonder kinderen 1)	alleenstaanden:	
			jonger 35 jaar	ouder 35 jaar
Brutoloon hoofd huishouden:				
Minimumloon	13 3)	17 3)	17	16
Modaal	0	0	- 1	0
2 x modaal	-11	-11	-11	-11
4 x modaal	-15	-14	-15	-15
Twee inkomens per huishouden				
gehuwden zonder kinderen beiden werkend 2)				
brutoloon partner:				
	minimum	modaal	2 x modaal	4 x modaal
Brutoloon hoofd huishouden:				
Minimumloon	16	-	-	-
Modaal	4	-3	-	-
2 x modaal	4	-8	-10	-
4 x modaal	-	-	-	-15

1) Zonder medewerkende partner.

2) De berekening van de mutatie van het huishoudinkomen is uitgevoerd voor gehuwden met hetzelfde of een verschillend brutoloon. Verticaal het brutoloon van de hoofdkostwinner, horizontaal dat van de partner. Voor de situatie dat tenminste één van de partners 4 x modaal verdient is alleen de extreme variant berekend dat beiden 4 x modaal verdienen.

3) Exclusief uitkering echte minima.

Bron: Min. van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Inkomensontwikkeling en -verdeling, 1983a, p. 19.

weergegeven:

"Het komend beleid zal twee duidelijke verschillen laten zien in vergelijking met het voorgaande. De overheid zal niet meer alom tegenwoordig zijn, ze zal de naar haar mening te ver doorgeschoten gelijkheid en uniformering (koppelingen) en de te hoge sociale zekerheidsuitkeringen gaan afbouwen. Het overheidsbeleid zal zich met name richten op de essentie van de Verzorgingsstaat namelijk de garantie van een aanvaardbaar bestaansminimum voor de "echte minima". Doelmatigheid zal gaan inhouden dat koppelingen en

uniform beleid (wat) losgelaten zullen worden. Dit betekent dat de overheid zich terugtrekt uit de primaire verdeling met als gevolg dat er grotere loondifferentiatie tussen bedrijfstakken en de ondernemingen zal ontstaan. Dit betekent ook dat de inkomens in de markt- en collectieve sector uit elkaar zullen groeien. De overheid neemt een directe verantwoordelijkheid voor denivellering tussen actieven en niet-actieven door de bezuinigingen op sociale zekerheid en met name door de stelselherziening. De gevolgen hiervan op langere termijn (zeer velen in de Bijstand) betekenen aanzienlijke inkomensongelijkheid" (van Wijngaarden in: Brenner e.a., 1986, p.121).

2.3 Veranderingen in sociaal-economisch beleid

In de periode 1975-1985 is het denken over het macro-economisch beleid en het handelen van de Nederlandse staat veranderd ten nadele van de factor arbeid en de privé-huishoudens. Dit proces is geleidelijk gegaan. Tot in het midden van de jaren zeventig domineerde het Keynesiaanse denken en waren er vijf doelstellingen van macro-economische politiek: zo hoog mogelijke kwantitatieve en kwalitatieve economische groei, volledige werkgelegenheid, geen of lage inflatie, een klein overschot op de betalingsbalans en een redelijke inkomensverdeling. Deze doelstellingen werden vaag geformuleerd. In de ene periode was de ene doelstelling belangrijker dan de andere. Maar in de politiek heerste wel een grote mate van consensus over het belang van deze doelstellingen en speciaal die van de volledige werkgelegenheid.

Na het begin van de jaren tachtig is deze consensus niet meer aanwezig. Twee doelstellingen spelen dan een centrale rol: geen of lage inflatie en een terugdringen van het financieringstekort van de overheid. Onderbesteding, tot uitdrukking komend in hoge overschotten op de lopende rekening van de betalingsbalans, wordt als normaal gezien. Volledige werkgelegenheid wordt geacht op lange termijn te worden geëffectueerd door lagere financieringstekorten en lage inflatie. De grote werkloosheid, in deze visie veroorzaakt door onder andere de toenemende arbeidsmarktparticipatie van gehuwde vrouwen en groei van de automatisering, wordt als normaal beschouwd. De overheid wordt geen centrale rol toegekend in de werkloosheidsbestrijding. De sociale partners hebben hier een spilpositie gekregen. De marktsector heeft de taak van trekpaard.

Het best uit zich de verandering in het denken over de verzorgingsstaat. Deze is door Thoenes omschreven als "een maatschappijvorm die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich - bij handhaving van een kapitalistisch produktiesysteem - garant stelt voor het collectieve, sociale welzijn van haar onderdanen" (Thoenes, 1962, p. 124). Eén van de kenmerken van de verzorgingsstaat is een sociaal zekerheidsbeleid in ruime zin. Dit omvat een beleid om de ingezetenen een bestaanszekerheid te garanderen en de welvaartsverschillen niet al te groot te laten zijn. Het impliceert een wettelijk minimumloon en regelingen die erop gericht zijn bestaanszekerheid te bieden aan de ingezetenen.

In het begin van de jaren tachtig veranderde het sociale zekerheidsstelsel niet. Aan het einde van de jaren tachtig zal er een nieuw stelsel zijn ingevoerd. Grondgedachte in het nieuwe stelsel is dat sociale zekerheid een minimaal bestaan garandeert. Dit houdt in dat de werknemersverzekeringen (werkloosheidswet, arbeidsongeschiktheidswet) zodanig veranderd worden dat de uitkeringshoogte wordt verlaagd en dat al naar gelang de leeftijd van betrokkene, een bepaald traject wordt afgelegd voordat men in een minimaal vangnet terecht komt. Deze stelselherziening vloeit ook voort uit de wens op sociale zekerheid te bezuinigen. Deze veranderingen in de sociale zekerheid werden gelegitimeerd met verwijzingen naar de economische crisis en naar de emancipatie van de vrouw ^{*2}.

In de Adviesaanvraag van de stelselherziening van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1983b) werd gepreludeerd op een structurele verlaging van het minimumloon. Een verlaging die noodzakelijk werd gevonden om de werkloosheid te bestrijden. Een oud idee: een daling van de prijs van een goed leidt tot een vergroting van de gevraagde hoeveelheid van dat goed. Alleen is het probleem bij lonen dat ze niet alleen kostenposten zijn, maar ook een belangrijke bestedingscategorie vormen. Een verlaging van het minimumloon betekent automatisch ook een verlaging van het bijstandsniveau. Eind jaren tachtig zal dit waarschijnlijk worden doorgevoerd. In het begin van de jaren tachtig kan men wel een begin van deze operatie bespeuren met de ontdekking van de 'echte minima' en de 'meerjarige echte minima'. Echte minima zijn huishoudens met niet meer dan een minimumuitkering of -loon. Om hier koopkracht, althans voor een deel, te compenseren, konden zij vanaf 1981 in aanmerking komen voor een 'kerstgratificatie' voor minima: de eenmalige uitkering.

Tabel 2.7 geeft een overzicht van de groei van de eenmalige uitkeringen.

Vanaf 1985 wordt de uitkering alleen verleend aan de meerjarige echte minima. Dit om de groei in te dammen, die voor een deel ook wordt veroorzaakt door de toenemende bekendheid met de regeling. Voor het grootste gedeelte is dit echter het gevolg van een groei in de inkomensongelijkheid. In 1988 worden de eenmalige uitkeringen afgekocht.

Tabel 2.7 Aantal eenmalige uitkeringen aan huishoudens van werknemers en uitkeringsgerechtigden in de periode 1981-1985

jaar	aantal privé-huishoudens
1981	312.500
1982	467.400
1983	567.500
1984	658.400
1985 1)	521.400

1) Alleen voor hen die in 1984 uitkering ontvangen hadden (meerjarige echte minima).

Bron: CBS, Statistisch Zakboek, 1981-1985.

Volgens tabel 2.8 is het proces van het indammen van de groei van het minimumloon aan het begin van de jaren tachtig begonnen, toen de structurele verhoging van het minimumloon op grond van de Wet Aanpassingsmechanisme Minimumlonen niet werd toegekend.

Dat het beroep op de sociale zekerheid in de periode 1970-1985 groot is, blijkt uit tabel 2.9. Deels is dit veroorzaakt door autonome ontwikkelingen zoals de vergrijzing van de bevolking en de groei van het aantal alleenstaanden. Wat betreft de groei van de werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is dit mede een gevolg van het feit dat de overheid na 1980 geen politiek van volledige werkgelegenheid heeft gevoerd.

Tabel 2.8 Bruto-ontwikkelingen van het minimumloon, feitelijk en conform de Wet Aanpassingsmechanismen (WAM), in de periode 1980-1985, in procenten

Tijdstip	feitelijk minimumloon	minimumloon conform WAM
1 januari 1980	2,0	2,0
1 juli 1980	2,0	2,9
1 januari 1981	1,0	1,4
1 juli 1981	2,3	0,1
1 januari 1982	2,8	4,3
1 juli 1982	2,4	4,2
1 januari 1983	1,0	1,7
1 juli 1983	0	1,8
1 januari 1984	-3,0	0,2
1 juli 1984	0	0,1
1 januari 1985	0	0,3
1 juli 1985	0	0,3

Voor de gehele periode 1980 tot en met 1 juli 1985 betekent dit:

bruto ontwikkeling conform WAM	20,8
feitelijke bruto-ontwikkeling	10,9

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 1986, p. 106.

De 'anarchistische' groei in de uitgaven van de verzorgingsstaat hoeft ook, door wat Pen (1981, p. 39 e.v.) noemt "de vrienden van de verzorgingsstaat", niet altijd als positief beoordeeld te worden.

Naast problemen over de financiering op macroniveau en problemen en neven-effecten op microniveau ('poverty-trap', misbruik en oneigenlijk gebruik, bruto-netto traject) geldt, dat aard en hoogte van de sociale zekerheids-uitgaven maatschappelijke keuzen zijn. En sommige zaken zijn nu eenmaal duur, ook als niet gewenste (neven)effecten als bijvoorbeeld misbruik zo goed mogelijk worden tegengegaan. Internationaal gezien, d.w.z. binnen de categorie hoog-geïndustrialiseerde landen met een vrije ondernemingswijze productie, zijn de uitgaven voor sociale zekerheid in Nederland niet erg veel hoger dan elders (zie tabel 2.10). De financiering via de arbeidskosten is in Nederland echter een groter probleem dan in andere landen. In andere landen is de financiering meer gefiscaliseerd. Het leidt tot een aantal 'wiggen' in de traject loonkosten-bruto loon-netto loon. De aan-

Tabel 2.9 Aantal uitkeringen voor enige regelingen op het gebied van de sociale zekerheid in de periode 1970-1985 (in duizendtallen)

Sociale zekerheidsregeling	1970	1975	1980	1983	1984	1985 ¹⁾
AOW (stand per 31 december)	1061	1197	1333	1393	1410	1852 ²⁾
AWW (stand per 31 december)	155	168	174	178	175	173
WAO (stand per 31 december)	215	349	486	528	540	767
AAW (stand per 31 december)	-	-	159	187	210	}
ZW (uitkeringsjaren)	204	244	268	230	231	225
WW (uitkeringsjaren)	31	89	68	120	98	82
WWV (jaargemiddelde)	20	70	87	244	213	174
ABW/RWW (stand per 31 december)	8	53	101	311	372	404
ABW (overige thuiswonenden en groepsregelingen stand per 31 december)	186	239	159	190	200	207
ABW (elders verzorgenden stand per 31 december) ³⁾	99	137	126	113	114	8,2
Kinderbijslag:						
1e en 2e kinderen	2277	2571	3740	3710	3721	-
3e en volgende kinderen	1516	1498	1115	967	975	-
ABWZ (verpleegjaren)	67	91	108	112	114	116

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 1986, p. 89.

1) CBS, Statistisch Zakboek 1987, pp. 344-354.

2) Breuk in reeks door wetwijziging.

3) per 01-01-1985 is de bijstandsverlening beëindigd voor de verzorgingskosten voor personen in bejaardenoorden.

- niet beschikbaar.

Tabel 2.10 Sociale zekerheidsuitgaven in de periode 1970-1982
(in procenten van het bruto binnenlands produkt)

Land	1970	1975	1980	1981	1982
Bondsrepubliek Duitsland	21,5	28,0	28,5	29,4	29,4
Frankrijk	19,2	22,9	25,9	27,5	28,5
Italië	17,4	22,6	22,8	25,3	25,4
Nederland	20,8	28,1	30,4	31,1	32,9
België	18,7	25,4	28,1	30,0	30,1
Luxemburg	15,9	22,4	26,0	27,9	29,1
Verenigd Koninkrijk	15,9	19,5	21,4	23,5	
Ierland	13,2	19,4	21,8	22,9	24,7
Denemarken	19,6	25,8	28,6	29,9	29,4

Bron: Min. van Sociale Zaken en Werkgelegenheid,
Financiële Nota Sociale Zekerheid 1985, p. 116.

vaardbaarheid van en de grootte in deze 'wig' is waarschijnlijk afhankelijk van de kwaliteit (hoogte uitkeringen, aard van verstrekkingen, etc.) in relatie tot de prijs. Voor de meeste werknemers is de prijs in deze verhouding waarschijnlijk het verschil tussen een gedeelte van bruto en netto loon. Men kan vermoeden dat een verslechtering van de kwaliteit/prijsverhouding leidt tot een verminderde bereidheid om sociale zekerheidspremies te betalen. Anders geformuleerd: het schrappen in hoogte en duur van bovenminimale uitkeringen kan, bij gelijkblijvende prijs, leiden tot een grotere aversie tot betalen bij de werkenden met een bovenminimaal loon. Het verder elimineren van het equivalentiebeginsel heeft dan bepaalde nadelen. Dit zijn hypothesen voor verder onderzoek.

Voor de gebruiker lijkt de kwaliteit/prijsverhouding aan het verslechteren: de prijs (in termen van premiedruk) is tenminste constant en de kwaliteit is na 1980 verminderd.

Tabel 2.11 geeft voor de periode 1974-1984 een overzicht van de koopkrachtontwikkeling van uitkeringsgerechtigden in vergelijking met die van werknemers.

Tabel 2.11 De koopkrachtontwikkeling van uitkeringsgerechtigden en werknemers in de periode 1974-1984

Jaar	Minimum werknemer 1)	AOW-er 2)	WAO-er 2)	Modaal werknemer 1)	WAO-er 2)
1974-1979	19,4	24,8	25,7	9,3	18,0
1980	-1,0	-0,8	-0,8	-1,9	-1,7
1981	-2,7	-3,5	-3,6	-4,1	-4,4
1982	-2,0	-2,6	-3,2	-2,2	-4,6
1983	-2,8	-3,0	-3,0	-3,5	-7,2
1984	-3,4	-3,1	-3,1	-0,8	-4,6
1980-1984	-11,4	-12,4	-13,0	-11,9	-20,6
1974-1984	5,9	9,4	9,4	-3,7	-6,4

1) inclusief kinderbijslag en exclusief incidentele looncomponent

2) exclusief kinderbijslag

Bron: Min. van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Financiële Nota Sociale Zekerheid 1985, p. 32.

Onderdeel van een stelsel van sociale zekerheid is een actieve overheidspolitiek om werkloosheid te bestrijden. Dat een actieve politiek van volledige werkgelegenheid geen belangrijke overheidsdoelstelling meer vormt, is een gevolg van het succes van de monetaristische 'contra-revolutie' op het terrein van het economisch denken. Zoals bij elke ideologie moet ook hier een onderscheid gemaakt worden tussen beeld en werkelijkheid. Kern van het neo-liberaal economisch denken is dat het marktmechanisme tot maatschappelijk evenwichtige en gewenste uitkomsten leidt en dat de rol van de staat bescheiden dient te zijn. In zijn extreme opvatting beperkt het zich tot de bescherming van bezit en eigendom. Staatsingrijpen in het economisch proces zou dan alleen maar leiden tot inefficiency, bureaucratie, 'crowding-out' en tot betuttelen, onmondigheid en te hoge lasten voor de burgers. Sociale zekerheid leidt in deze visie tot een als ongewenst ervaren vermindering van het arbeidsaanbod, een effect dat wordt bereikt door te hoge belastingen. In deze visie kan de staat zich het best beperken tot een afwachtende houding en niet ingrijpen in het marktproces. Geen of weinig inflatie

is de voorwaarde voor het welslagen van dit marktproces en op lange termijn zal dit leiden tot een groei van de werkgelegenheid. In de theorie van de rationele verwachtingen wordt dit verder uitgewerkt (o.a. Bomhoff in: Sint en Verbruggen, 1982). Elementen van deze theorie zijn ook in het Nederlandse macro-economische beleid na 1980 terug te vinden. Voorbeelden zijn grote nadruk op de daling van het financieringstekort en terugdringen van inflatie, aantasting van sociale zekerheid, meer geld voor defensie, daling van loonkosten, vermindering van het aantal ambtenaren, deregulering, privatisering en efficiency-kortingen in de bureaucratie, de 'zorgzame' samenleving en afschaffing van loon- en prijspolitiek *3. Het laatste is opmerkelijk, omdat één van de meest prominente kenmerken in de Nederlandse macro-economische politiek tot ver in de jaren zeventig de loon- en prijspolitiek was. De recessie aan het begin van de jaren tachtig is als aangrijpingspunt gebruikt om de Nederlandse samenleving in deze zin te herstructureren. Opmerkelijk is dat het verzet tegen deze politiek in Nederland gering was in de jaren tachtig.

De vakbonden uitten voornamelijk verbaal protest. Het aantal stakingen was gering en in omvang klein met uitzondering van de ambtenarenstaking in 1983. In de SER is de vakbeweging in 1982 akkoord gegaan met een overeenkomst waarin de prijscompensatie werd ingeleverd voor arbeidstijdverkorting en rendementsherstel. Vooral het laatste is sindsdien gerealiseerd. Doel van dit akkoord voor de vakbeweging was om de werkloosheid te bestrijden. Een werkloosheid die de vrijheid van onderhandelen van de vakbeweging benadeelt. De organisatiegraad van werknemers daalde van ca. 40% aan het eind van de jaren zeventig tot ca. 30% medio jaren tachtig (CBS, 1987).

Ondernemersorganisaties hebben het tij mee in de jaren tachtig, niet alleen in Den Haag, maar ook in intellectuele kringen in Nederland.

"In der Tat ist die Massenarbeitslosigkeit in den Niederlanden kein unabwendbares Schicksal, hervorgebracht durch die Weltkrise oder durch den heutigen Stand der Wirtschaftsentwicklung. Massenarbeitslosigkeit entsteht in einigen Ländern, in anderen nicht. Die holländische Krise ist eine Konsequenz des holländischen Kapitalismus, seiner politischen Stärke und seiner wirtschaftlichen Schwäche. Während die holländischen Unternehmer - von einigen Multinationalen abgesehen - wenig "Schwung" an der Tag legen, ist ihr politischer Einfluss überwältigend. Selbst in den USA wäre es wohl kaum politisch durchsetzbar gewesen die Richtlinien der Regierungspolitik bewusst durch beispielsweise den Vorstandsvorsitzenden von Exxon

formulieren zu lassen. Sogar Ronald Reagan brüsted sich bei geeigneten Anlässen damit, auf eine gewerkschaftliche Vergangenheit (in der Schauspielergewerkschaft) zurückzublicken, während der holländische Ministerpräsident ehemaliger Geschäftsfuehrer der katholischen Arbeitsgeberorganisations ist." (Theborn, 1985, p.172).

Ook de herstructurering van de verzorgingsstaat werd ideologisch gerechtvaardigd. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was kritiek op de verzorgingsstaat een modieus onderwerp geworden te rechter- en linkerzijde van het politieke spectrum (Pen, 1981).

In de belastingwetgeving vormde de invoering van de tweeverdienerswet eerste en tweede fase in 1984 en 1985 de belangrijkste verandering. Deze verandering had vooral betrekking op de tariefgroepindeling. Op micro-niveau waren er veranderingen al naar gelang de aanwezigheid van een tweede kostwinner en de omvang van de verdiensten van deze kostwinner.

Het Nederlandse stelsel kent hoge tarieven. In de praktijk is voor de hoogste inkomensdecielen de gemiddelde belastingdruk lager dan de tarieven suggereren dankzij aftrekposten als hypotheekrente, levensverzekeringen met spaarelement en pensioenpremies. Voor degenen die niet in loondienst werken en geen uitkering ontvangen zijn de mogelijkheden om uitgaven te fiscaliseren groot (auto, telefoon, buitenshuis eten). Daarnaast is het voor sommigen mogelijk om met fiscale constructies de belastingdruk te verminderen. Er is sprake van een groeiende belastingfraude in de periode na 1975 en daaraan gekoppeld een groei van het zwarte circuit (Heertje en Cohen, 1980; Pen, 1983; Heertje, 1984). Ander kritiekpunt op de belastingwetgeving is dat deze ingewikkeld is. In 1986 leidde dit tot de publikatie van een rapport van de commissie Oort. In het rapport worden voorstellen gedaan die bij de politieke partijen met sympathie zijn ontvangen. Deze voorstellen behelsen, naast een fiscalisering van sociale verzekeringspremies, de beperking van het aantal aftrekposten en de vermindering van het aantal belastingvrije voeten. Ook een verandering van de tariefstructuur is onderdeel van dit plan. Vier tarieven, te beginnen met een tarief van 40% en een verwijdering van de tweeverdienerswet zijn onderdelen van de voorstellen. De welvaartsnadelen zijn dit keer onder andere te traceren bij alleenstaanden boven de zevenentwintig ^{*4}.

In de periode 1975-1985 is het kinderbijslagsysteem niet veranderd, met uitzondering van de bevrozing van de kinderbijslag voor het eerste kind in 1980. Tot 01-10-1986 vormde de kinderbijslag een belangrijke inkomensbron

voor ouders met studerende kinderen boven de achttien jaar. De huishoudens met hogere inkomens profiteerden meer van deze regeling dan de lagere (SCP, 1977).

In het midden van de jaren tachtig is in de overheidspublicaties een toenemende aandacht voor de problematiek van de marginale druk te constateren. Vooral de individuele huursubsidie zou een negatieve arbeidsprikkel betekenen. Deze individuele huursubsidie is vooral van belang voor de laagstbetaalden. De normen om voor individuele huursubsidie in aanmerking te komen zijn in de periode 1975-1985 aangescherpt. Werd de normuurquote eerst berekend op het inkomen van de hoofdkostwinner, na 1983 werd deze berekend op het totale huishoudinkomen. Verder is het maximuminkomen waaronder men in aanmerking kwam voor de individuele huursubsidie voor alleenstaanden na 1980 verlaagd. Bovendien is voortdurend de normuurquote naar boven bijgesteld. Dit vloeide mede voort uit het grote beroep dat op de individuele huursubsidie na de invoering ervan gedaan is. Een gevolg van woningaanbod, inkomensontwikkeling en ontwikkeling van de prijs van wonen. De individuele huursubsidie heeft in de jaren tachtig een wettelijke basis gekregen. De overheid speelt een belangrijke rol in de verstrekking van goede voorzieningen op het gebied van gezondheid, wonen en onderwijs. Voor geïndustrialiseerde landen kan daar nog een 'basisbehoefte' aan toegevoegd worden: het scheppen van niet-geldelijke voorzieningen voor mensen die niet geheel of gedeeltelijk in hun dagelijkse verzorging kunnen voorzien, bijvoorbeeld de gezinsverzorging (SCP, 1984).

Naast de stijging van de gemiddelde levensverwachting zijn ook de kosten van de gezondheidszorg na 1960 sterk gestegen, mede door medisch-technologische en medisch-biochemische ontwikkelingen. Kostenbeheersing staat na 1972 centraal (SCP, 1984). Een volledig beeld van de kwaliteit van de zorg op dit terrein ontbreekt. In de jaren zeventig is het beroep op de gezinsverzorging toegenomen. Volgens het Aanvullende Voorzieningengebruikersonderzoek maakte in 1983 4,5% (1979: 4,4%) gebruik van de gezinsverzorging, terwijl de huishoudelijke hulp van burens, vrienden en kennissen in 1983 in 4,3% (1979: 4,4%) van de huishoudens voorkwam (SCP, 1984).

Eén van de uitkomsten van het overheidsbeleid op het terrein van wonen is de stijging van de woonlasten in de periode 1975-1985, vooral door de stijging van de energiekosten (Kock, 1986). Het totaal aantal woningen nam tussen 1971 en 1982 toe met 1,22 miljoen (SCP, 1984). Het aantal leegstaande woningen nam eveneens toe. Dit kan duiden op een vermindering van de

kwantitatieve woningnood. Binnen deelcategorieën op de woningmarkt, bijvoorbeeld toetreders met weinig koopkracht, kan de woningnood echter aanwezig blijven, naast de kwalitatieve woningnood.

Vanwege het ontbreken van één kengetal is het moeilijk te bepalen of het overheidsprodukt in de periode 1975-1985 verslechterd is. Meer overheidsconsumptie hoeft niet tot een groter of beter overheidsprodukt voor gebruikers te leiden. Uit SCP-studies is bekend dat het profijt van de overheid varieert naar type huishouden en inkomensdeciel (SCP, 1981). De overheidsconsumptie steeg licht in de periode 1975-1985 en de overheidsinvesteringen daalden, met een enkele uitzondering, in de periode 1975-1985. De totale indruk is dat de kwaliteit van het overheidsprodukt voor de gebruiker aan het verminderen is (SCP, 1986b).

Uit het voorafgaande blijkt dat de koopkrachtontwikkelingen na 1980 zeker niet gunstig voor de huishoudens waren. Enerzijds is dit voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de reacties van de overheid (stijging van de premie- en belastingdruk), anderzijds kan ook de verwerking van de arbeidsmarktontwikkelingen in de private sector als katalysator worden genoemd. Tenslotte spelen ook de eigen "unieke" situaties en gebeurtenissen een rol. De hoofdkostwinner kan ziek geworden zijn, in het huishouden kan echtscheiding zijn opgetreden, de hoofdkostwinner kan promotie gemaakt hebben, etc. In het algemeen kan gezegd worden dat de huishoudens door huishoudensverdunding en individualisering kwetsbaarder geworden zijn. Ook dit heeft een katalyserende werking.

2.4 Enige sociale en demografische veranderingen in Nederland in de periode 1975-1985

Eén van de markantste ontwikkelingen in Nederland vanaf de jaren zestig, is die op het terrein van de huishoudens. Er zijn meer huishoudens gekomen, het aantal leden per huishouden is gedaald, het percentage alleenstaanden en eenoudergezinnen op het totaal aantal huishoudens is gestegen, terwijl dat van de echtparen en de meervoudig samengestelde huishoudens is gedaald. Eén en ander wordt nader geïllustreerd in tabel 2.12.

De groei van het aantal huishoudens leidt mede tot een groei van de huishoudelijke arbeid (zie tabel 2.13). De groei van 11%, berekend met behulp van hun definitie van huishoudelijke arbeid, komt volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau voor meer dan de helft voor rekening van werklozen en

Tabel 2.12 Huishoudens naar hun samenstelling in 1960, 1971, 1977 en 1981

Huishoudvorm	Percentuele verdeling				
	1960 1)	1971	1977	1981	
I. Enkelvoudige huishoudens					
enkelvoudige eensgezinshuish.					
- volledige gezinnen	E	19,6	20,5	24,0	21,9
	E+K	48,9	47,9	46,3	42,2
	E+K+A	4,9	2,8	1,1	0,6
	E+A	2,0	1,3	0,6	0,4
-onvolledige gezinnen	M+K	0,9	0,7	0,6	0,7
	M+K+A	0,2	0,1	0,2	0,2
	V+K	3,6	3,5	3,8	4,6
	V+K+A	0,6	0,4	0,3	0,3
niet gezinshuishoudens	M+A	1,3	1,1	2,4	3,6
	V+A	1,7	1,4	2,0	1,9
alleenstaanden	M	3,6	6,3	5,5	7,7
	V	8,0	10,5	12,0	14,2
II. Samengestelde huishoudens					
		4,3	3,1	1,3	1,3
<hr/>					
Totaal huishoudens	%	100	100	100	99,6
	abs. x 1000	3203,6	4054,6	4716,9	5155,1
onbekend	%				0,4

1) Schattingen 1960 van Beuckens-Vries

E=echtbaar; K=kinder(en); A=anderen; M=man; V=vrouw

Bron: Ploegmakers en van Leeuwen, 1985, p. 131.

arbeidsongeschikten. Vrijwilligerswerk en doe-het-zelf activiteiten namen het meeste toe in die periode. Aan boodschappen doen werd minder tijd besteed. Als de aard van de tijdsbesteding niet verandert per huishouden, dan voorspelt het SCP een toename van 6% in de officieuze arbeid voor de periode 1981-1985 (SCP, 1984).

Of de huishoudelijke arbeid, zoals omschreven in hoofdstuk één is toegenomen, is de vraag. Een afname van het kindertal, de hoge penetratiegraad van arbeidsbesparende huishoudelijke apparatuur en de toename van de beroepsarbeid van (gehuwde) vrouwen kunnen een negatieve invloed hebben op de omvang van de huishoudelijke arbeid (Bryant, 1982). Het deelnemingspercentage van vrouwen steeg van 30,7% in 1980 tot 36,4% in 1985. Voor gehuwde vrouwen is dit percentage 23% in 1977 en 29% in 1985 (CBS, 1986).

Tabel 2.13 Toename 'arbeidsjaren' in officiële en officieuze arbeid in de periode 1975-1981 (ruime variant)

Activiteiten	mannen				vrouwen				totaal		
	werk <25 u p.w	werk ≥25 u p.w	werkl. arb.- ong.	gepen- sio- neerd	werk <15 u p.w	werk 15-24u p.w	werk ≥25 u	werkl. arb.- ong.	huis- vrouw	scho- lier/ student	
beroepsarbeid											
totaal 1975	29	3358	-	-	22	177	670	-	-	106	4362
totaal 1981	54	3275	-	-	46	177	823	-	-	105	4480
huishoudelijk werk											
totaal 1975	8	342	68	234	82	159	340	90	2535	160	4018
totaal 1981	21	412	189	210	175	171	327	194	2542	183	4424
verzorging											
totaal 1975	2	224	20	20	24	37	55	14	759	50	1205
totaal 1981	3	246	26	12	53	41	45	23	833	39	1321
boodschappen											
totaal 1975	8	260	54	86	19	43	109	27	567	104	1277
totaal 1981	12	232	101	93	39	43	100	57	485	111	1273
doe-het-zelven											
totaal 1975	9	453	52	130	16	39	107	33	617	106	1562
totaal 1981	18	459	174	146	45	48	141	76	693	123	1923
vrijwilligerswerk											
totaal 1975	3	227	22	28	6	17	26	12	169	55	565
totaal 1981	7	178	65	76	14	9	42	41	190	53	675
totaal officieuze arbeid											
totaal 1975	30	1506	216	498	147	295	637	176	4647	475	8627
totaal 1981	61	1527	555	537	325	312	655	391	4743	509	9616
aandeel in bevolking (volgens AKT)											
1975	0,65	32,13	3,01	5,65	1,04	2,68	8,02	1,30	30,27	15,25	100
1981	0,94	28,81	5,93	6,25	2,04	2,70	8,22	2,96	26,88	15,27	100

Bron: SCP Tijdsbestedingsonderzoek 1975, 1980

CBS, Arbeidskrachtentelling 1975, 1981

} geciteerd in SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 1984, p. 79

Tot de informele arbeid behoort het zwart werken. Over zwart werk en zwart geld is in de afgelopen tien jaar veel geschreven en gesproken. Hierdoor is het mogelijk de sectoren aan te duiden waar zwart werken veel voorkomt (Bijsterveld, 1980). Zwart werk komt onder andere voor bij de particuliere dienstverlening. Vele zwartgelders hebben ook een wit inkomen.

Huishoudkundig gezien is zwart geld een hulpbron. Als het levensniveau daalt of dreigt te dalen, dan kan een huishouden via zwart geld aan een extra hulpbron komen. Als een lid van een huishouden zwart geld-activiteiten gaat verrichten dan veronderstelt dit enerzijds bereidheid om dit te doen en anderzijds verhandelbare bekwaamheden. Handhaving van het levensniveau staat in huishoudkundig opzicht centraal.

De vraag is of de bereidheid om aan het zwart geld-circuit deel te nemen in de jaren tachtig is toegenomen. Daling van uitkeringen kan dit bevorderd hebben. Hoe de vraagzijde op de zwart geld-markt is en hoe de tendens hier is, is moeilijker aan te geven. Een daling van de koopkracht leidt tot minder vraag naar diensten. Enige substitutie naar de informele sector kan echter verwacht worden.

De algemene leefsituatie wordt door het SCP beschreven aan de hand van indicatoren (tabel 2.14). Het SCP heeft de algemene leefsituatie voor elke categorie berekend met behulp van de scores op de indicatoren wonen, gezondheid, sociale status en vrije tijd. De ontwikkeling van deze standaard-score is weergegeven in figuur 2.1 Ten opzichte van 1980 is de standaard-score in 1983 gedaald, maar deze ligt dan hoger dan in 1974. De hoogte en ontwikkeling van de algemene leefsituatie verschilt naar categorie: tweeverdieners en de inkomensbron arbeid scoren het hoogste en de score van de tweeverdiener neemt toe in de periode 1980-1983 terwijl die van hen met inkomensbron uit arbeid constant blijft. De score van de hoogbejaarden is het laagste. Er treedt hierin tussen 1980-1983 geen verandering op. De score van alleenstaanden boven de 35 jaar is op één na het laagst en deze score neemt af in de periode 1980-1985 (SCP, 1984).

Een SCP-overzicht van de culturele veranderingen op korte termijn in Nederland levert het volgende beeld op: "In het begin van de jaren tachtig begint de economische teruggang een aantal meningen duidelijker dan voorheen te beïnvloeden. Tussen 1981 en 1983 blijkt de visie op de toekomst van de economie van ons land er weliswaar niet somberder op geworden te zijn, maar de ambities met betrekking tot het inkomen zijn lager gesteld; de tevredenheid over het eigen inkomen is iets afgenomen; de opvatting dat er

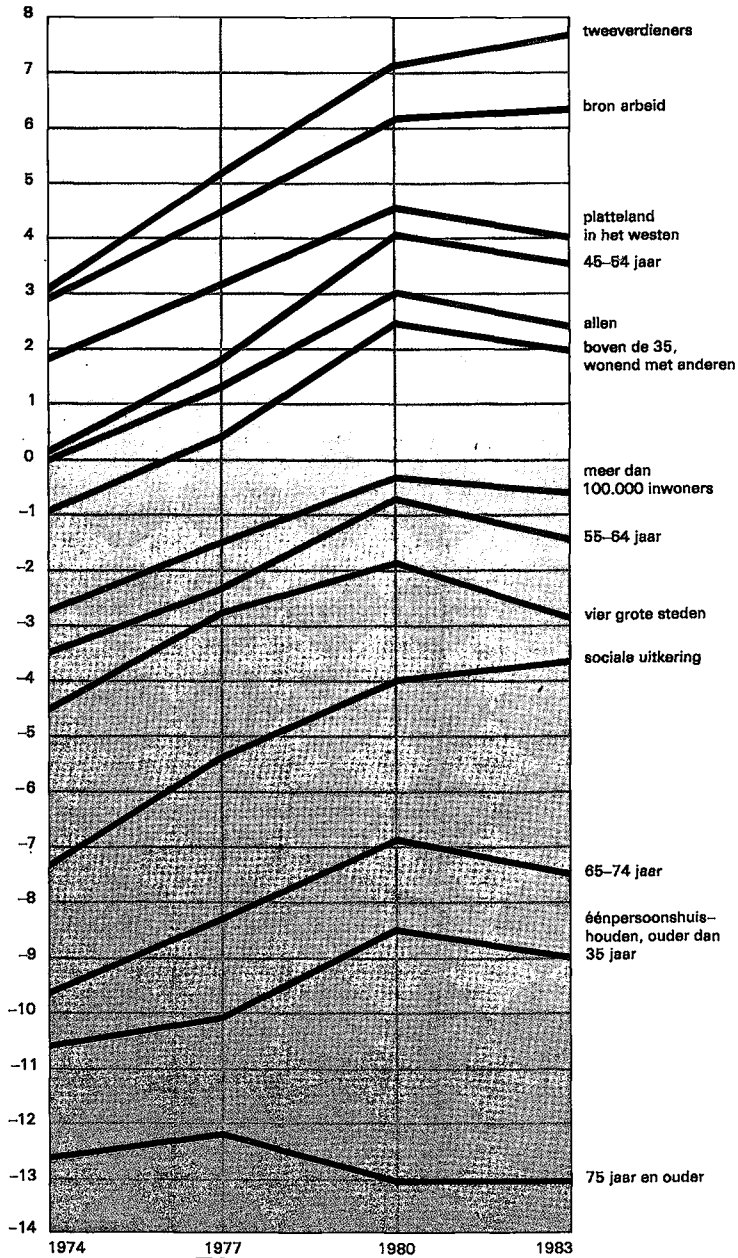
Tabel 2.14 Verandering in afzonderlijke aspecten van de leefsituatie, 1974-1983 (1974=100)

Leefsituatie-indicator	1977	1980	1983
eigendoms woning (%)	118	124	129
vrijstaand eengezinshuis (%)	100	85	90
aangebouwd eengezinshuis (%)	104	108	106
flat (%)	92	83	88
gemiddeld aantal kamers (alleen hoofdbewoners)	100	107	100
verhuisgeneigdheid (laag=niet hoog=wel)	86	86	88
gemiddeld aantal ernstige aandoeningen (1 van de 8)	-	105	108
gemiddeld aantal overige langdurige aandoeningen	-	154	191
in ziekenhuis gelegen afgelopen jaar	114	120	109
gemiddeld aantal psycho-sociale klachten	117	108	108
opleidingsniveau:			
lo	103	97	83
lbo/mavo	85	67	65
mbo/havo	127	187	213
hbo/universiteit	110	120	130
gemiddeld aantal duurzame goederen	116	130	130
autobezit (%)	108	119	117
afgelopen jaar op vakantie geweest (%)	110	-	109
persoon of partner heeft betaald werk	100	101	92
doet vrijwilligerswerk (%)	118	145	139
lid van een of meer verenigingen (%)	100	114	109
beoefent sport (%)	108	112	118
gemiddeld aantal hobby-activiteiten	-	110	117
gemiddeld aantal uitgaansactiviteiten	-	107	105

Bron: Leefsituatie-onderzoek 1974, 1977, 1980, 1983,
geciteerd in SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 1984, p. 262.

in het eigen gezin welvaart heerst, werd minder sterk. De objectieve vermindering in materiële mogelijkheden uit zich niet in een duidelijke toename van diffuus onbehagen, dat wil zeggen van angsten en van zorgen. Er is sprake van een duidelijk brandpunt, want alleen de zorgen over geldzaken en over politiek namen tussen 1981 en 1983 duidelijk toe. Bij een aantal

Figuur 2.1 Algemene leefsituatie van groepen in vier jaren

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport, 1984, p. 270

meningen over arbeidstijdverkorting lijkt de waardering voor betaalde arbeid iets toe te nemen. Dezelfde verandering is eveneens, zij het meer uitgesproken, bij werklozen geconstateerd.

Op een wat algemeen niveau van meningsvorming over het belang van het materiële zijn de veranderingen onduidelijk. De opvatting dat een goed inkomen het belangrijkste in een leven is, neemt eerder af dan toe, maar de oriëntatie op de eigen welvaart wordt sterker. Gelet op de zojuist genoemde verandering in de meer concrete indicatoren, overheerst toch over het geheel genomen een tendens in de richting van sterkere nadruk op het materiële" (SCP, 1984, p.275) *5.

Het pessimisme over de toestand van de economie blijft overigens groot: 68% in 1981 en 57% in 1983. Het aantal mensen dat zich zorgen maakt over geldzaken groeit van 29% in 1975 tot 39% in 1983. Het aantal mensen dat zich geen zorgen maakt over werkloosheid daalt van 82% in 1975 tot 64% in 1983 (SCP, 1984).

"De veranderingen tot 1975 speelden zich af tegen een achtergrond van economische welvaart en een zonnige materiële toekomstverwachting. Daarna vormde het besef van economische stagnatie en groeiende werkloosheid de achtergrond van de veranderingen. Op een aantal belangrijke punten vonden ombuigingen plaats, zoals blijkt uit het volgende:

- De mening dat de sociale ongelijkheid te groot is, stabiliseert zich.
- De steun aan de rechten van uitkeringstrekkers neemt sterk af.
- Hetzelfde geldt voor de overheidsuitgaven.
- De toeneming van adhesie voor vrijheden zet niet door.
- De goedkeuring van inspraak neemt sterk af, vooral met betrekking tot leerlingen en studenten." (SCP, 1984, p. 274).

Op de arbeidsmarkt zijn in de periode 1975-1985 ook veranderingen opgetreden. Aan de ene kant is een toename van het arbeidsaanbod te constateren, mede door de hogere participatiegraad van vrouwen. Verwacht wordt dat de groei van de beroepsbevolking en daarbinnen de participatiegraad van (gehuwde) vrouwen zal blijven voortduren (o.a. Fortuyn, 1985). Het patroon van de werkgelegenheid is eveneens veranderd: afname van het belang van de traditionele industrieën, opkomst van de informatietechnologie en automatisering; vertraagde groei, afname en kwalitatieve verandering van de werkgelegenheid in de particuliere en overheidssector. "Kennisintensiteit, onder te verdelen in 'high, intermediate en low technology', wordt veel bepalender voor de positie van een bedrijf of bedrijfstak dan de sector

waartoe het behoort" (Fortuyn, 1985, p.62).

De ontwikkeling van een stijgend arbeidsaanbod en het niet in gelijke mate groeien van de arbeidsvraag heeft geleid tot een situatie van grote werkloosheid. Dit heeft ook gevolgen voor de samenstelling van de beroepsbevolking: enerzijds een permanente groep van mensen die veel gevraagde arbeidskwalificaties hebben, anderzijds een groep van 'marginalen', die op grond van bekwaamheden, leeftijd en geslacht nu weer een baan hebben dan weer voor een bepaalde tijd werkloos zijn.

2.5 Samenvatting en besluit

In dit hoofdstuk is een schets gegeven van die sociaal-economische ontwikkelingen die van belang zijn voor een beter begrip van de verandering van de huishoudvoering in het begin van de jaren tachtig in Nederland. Op de ontwikkeling van de koopkracht is ingegaan. Ook is in paragraaf 2.2 ingegaan op de hoge werkloosheid, die in Nederland in het begin van de jaren tachtig boven de 10% kwam. Deze blijkt een structureel karakter te hebben, dit mede als gevolg van het overheidsbeleid. Op deze verandering van beleid en de structuur is in paragraaf 2.3 ingegaan. Aandacht is daar besteed aan de ontwikkeling in de sociale zekerheid. Verder is in deze paragraaf kort aandacht besteed aan twee vormen van inkomensoverdrachten (kinderbijslag en huursubsidie). Een beschouwing over twee elementen van het overheidsproduct, gezinsverzorging en wonen, besluit deze paragraaf.

In paragraaf 2.4 is een viertal sociale en demografische veranderingen in de periode 1975-1985 besproken. Allereerst is de ontwikkeling van de huishoudvormen beschreven. Vooral het aspect van de huishoudensverdunning kreeg aandacht. Vervolgens is ingegaan op de ontwikkeling in de tijdsbesteding in de huishouding. Een aantal vraagtekens is gezet bij uitspraken over de toename van de huishoudelijke arbeid. Daarnaast is aandacht besteed aan het fenomeen informele arbeid. Aan de hand van SCP-studies is de ontwikkeling van elementen van de leefsituatie in de periode 1974-1984 naar huishoudensvorm beschreven. Twee trends in het begin van de jaren tachtig zijn belicht: het pessimisme over de toestand van de economie en het sterk benadrukken van het materiële. Ook op andere punten zijn door het SCP ombuigingen geconstateerd. Tenslotte is in paragraaf 2.4 ingegaan op de stijging van het arbeidsaanbod en structurele veranderingen in het patroon van de werkgelegenheid.

Aan de statische en dynamische koopkrachtontwikkeling is in dit hoofdstuk meer gewicht toegekend dan aan het hoge werkloosheidscijfer. Het laatste lijkt meer van structurele aard. Een kenschetsing van de economische situatie van Nederland in de periode 1983-1987 als zijnde een periode van economische recessie of crisis leidt tot een uittrekken van het begrip economische recessie. Te weinig oog is er dan voor structurele veranderingen in de samenleving, met name die van de verzorgingsstaat. Aan de sociale en economische ontwikkelingen, waaronder die van het beleid, is aandacht besteed omdat deze ontwikkelingen behoren tot de relevante omgeving van de privé-huishoudens. Zij vormen de kaders waarin verandering in de huishouding plaatsvindt (Presvelou, 1984). Hypothesen en modelvorming van deze verandering komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

De periode waarover in het vervolg van het betoog data worden geanalyseerd, is de periode 1981-1983. Dit is een periode waarin gesproken kan worden over een maatschappelijke situatie van reële inkomensverslechtering voor privé-huishoudens.

3. THEORIEVORMING OVER REELE INKOMENSVERANDERING EN DE VERANDERING IN DE HUISHOUDING

3.1 Inleiding

De probleemstelling van deze studie kent twee hoofdvragen die beantwoord dienen te worden:

- 1a. **Welke invloed heeft de maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling in Nederland op de huishouding van privé-huishoudens in het begin van de jaren tachtig ?**
 - b. **Hoe reageren privé-huishoudens hierop op het gebied van (on)betaalde arbeid, financieel beheer en inkomensbesteding ?**
 - c. **Zijn er verschillen tussen categorieën huishoudens te constateren ?**
2. **Hoe zijn deze reacties als bedoeld onder 1b en 1c te verklaren ?**

Het analysekader dat nodig is om deze vragen te kunnen beantwoorden, wordt hier besproken. Er worden hypothesen geformuleerd over de invloed van een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling op de huishouding. De hypothesen zijn ontleend aan verschillende economische en huishoudkundige theorieën. In paragraaf 3.2 wordt kort ingegaan op theorieën in de economie en worden kanttekeningen geplaatst bij hypothese - en modelvorming. In paragraaf 3.3 worden hypothesen geformuleerd op het terrein van de inkomensbesteding. In paragraaf 3.4 worden hypothesen op het terrein van de arbeid geformuleerd, terwijl deze in de paragrafen 3.5 en 3.6 worden geformuleerd voor de huishoudeconomische rationaliteit en het financieel beheer. De hypothesen en het model worden in hoofdstuk vijf en zes getoetst. In paragraaf 3.7 wordt een model gepresenteerd en geoperationaliseerd. Naast verklarende variabelen als reële inkomensdaling en werkloosheid zijn hier ook variabelen opgenomen, die refereren aan specifieke gebeurtenissen en omstandigheden van huishoudens. Tevens krijgt in dit model de keuze uit zes alternatieven - en de onderlinge relatie tussen de keuze van deze alternatieven - speciale aandacht. De zes alternatieven: bezuinigen, vermindering van spaartegoed, geld lenen, meer betaalde arbeid verrichten om financiële redenen, meer tijd aan de huishouding besteden en toename van huishoudeconomische rationaliteit, zijn de te verklaren variabelen in dit model. Voor elk van deze variabelen is een submodel ontwikkeld. In paragraaf 3.7 wordt de structuur van het model aangegeven, terwijl in deze paragraaf tevens een

operationalisering van de zes alternatieven gegeven wordt. Daarnaast is een decompositiemodel voor enkele lopende en niet-lopende uitgaven ontwikkeld.

3.2 Economische theorie, hypothese- en modelvorming

Hypothesevorming over de invloed van een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling op het huishoudelijk gedrag is met behulp van de literatuur te construeren. In dit hoofdstuk zullen wij een overzicht hiervan geven op de terreinen die voor dit onderzoek van belang zijn. Er zal daarbij voornamelijk van de economische- en de huishoudkundige disciplines gebruik worden gemaakt. De nadruk zal liggen bij een micro-economische benadering.

Voor de verklaring en het voorspellen van de invloed van een maatschappelijke situatie van inkomensdaling op het huishoudelijk gedrag worden in economische theorieën prijs- en inkomensvariabelen gebruikt.

Economische stromingen op het terrein van de micro-economie kunnen onderverdeeld worden in twee hoofdstromingen: de neo-klassieke en de niet-neo-klassieke. Tot de neo-klassieke theorie behoort ook de 'new home economics'. De niet-neo-klassieke micro-economie is een verzamelbegrip voor alle stromingen die niet het redeneerschema van de neo-klassieken volgen. Daaronder vallen: de institutionalistische, neo-Keynesiaanse, neo-marxistische of radicaal-politieke economie. Gemeenschappelijk kenmerk van beide micro-economische stromingen is dat gestreefd wordt naar de formulering van wetmatige uitspraken over het gedrag van economische subjecten. Impliciet in de neo-klassieke theorie is dat de uitspraken onafhankelijk van tijd en plaats zijn. In de niet-neo-klassieke micro-economie wordt expliciet de historische dimensie verdisconteerd. De wetmatige uitspraken kennen derhalve een tijd-plaats-conditie, bijvoorbeeld de beperking tot een hoog-ge-industrialiseerde markteconomie. De neo-klassieke theorie probeert economisch marktgedrag van het individu te verklaren. Deze theorie gaat uit van het methodologisch individualisme. In de niet-neo-klassieke economie is dit niet het geval. Hier is meer aandacht voor groepsgedrag, alsmede voor verschijnselen als macht, onzekerheid en informatie-imperfecties. De neo-klassieke theorie is deductief van karakter. Vanuit een aantal axioma's en met behulp van een doelstellingsfunctie en randvoorwaarden worden voorspellingen gedaan over economisch gedrag. Een bezwaar tegen de neo-klassieke theorie is dat de voorspellingen niet altijd voldoen aan het

falsificatiecriterium (Ward, 1972).

De niet-neo-klassieke micro-economie is niet of gedeeltelijk deductief van karakter. Vaak is de niet neo-klassieke micro-economie meer een kritiek op de neo-klassieke theorie dan een adequate formulering van een alternatieve theorie.

Er zijn de afgelopen twintig jaar verschillende pogingen ondernomen tot formulering van alternatieve theorieën op het neo-klassieke onderzoeksparadigma (Kornai, 1971; Leibenstein, 1976 en Lesourne, 1977).

De verklaaringswaarde van deze theorieën is vaak niet groter dan die van de neo-klassieke. Verklaringsketens zijn vaak complex *1.

Vooraf in de economische wetenschap wordt in hoge mate gebruik gemaakt van modellen. Modellen kunnen worden omschreven als formele systemen waarin de relaties tussen variabelen zijn aangegeven. Bij de constructie van modellen kan een causaliteitsprobleem ontstaan.

Een ander probleem vormt de selectie van variabelen, waarbij naast theoretische afwegingen ook praktische, vooral wiskundig statistische redenen, een rol spelen. Binnen de economie en econometrie is de modellenbouw het meest ontwikkeld.

Econometrische modellen kunnen worden gebruikt voor structurele analyse, voorspelling en evaluatie van beleid (Intriligator, 1978). De drie doeleinden zijn nauw met elkaar verbonden. Econometrische modellenbouw is in Nederland bekend geworden door onder andere de voorspellingen van het Centraal Planbureau (CPB) *2. Minder bekend zijn de econometrische modellen op het terrein van de theorie van bedrijf en consument (o.a. Deaton en Müllbauer, 1980). Bij de laatste worden enkelvoudige vergelijkingen en stelsels van vergelijkingen geschat, die theoretisch af te leiden zijn uit een nutsfunctie (bijvoorbeeld de Stone-Geary nutsfunctie). Op dit terrein domineert, om met Ward te spreken, het neo-klassieke paradigma (Ward, 1972). Uit de nutsmaximalisatie onder randvoorwaarden worden dan in deze deductieve redeneerwijze vraagvergelijkingen geconstrueerd en geschat. De meeste econometrische modellen bestaan uit continue variabelen. Modellen met discrete variabelen komen in de economie voor bij vraagstukken als het al dan niet bezitten van duurzame consumptiegoederen, keuze van merken en de arbeidsmarktparticipatie (Deaton en Müllbauer, 1980).

Economische of econometrische modellen in termen van continue variabelen zullen hier niet toegepast worden om twee redenen:

a. de theorievorming op het terrein van de huishouding is niet van dien

aard dat wiskundige vergelijkingen geformuleerd kunnen worden, die deductief af te leiden zijn uit een goed gespecificeerde nuts- of doelstellingsfunctie;

- b. de variabelen discreet van karakter zijn (zie paragraaf 4.3), terwijl in de economie en econometrie meestal met continue variabelen gewerkt wordt.

Besloten is derhalve om meer aan te sluiten bij de modellen uit de andere sociale wetenschappen, waar vaker gewerkt wordt met discrete variabelen en niet-deductief geformuleerde theorieën.

Theorievorming staat in de empirische (inductie) en theoretische (deductie) cyclus centraal en deze kan worden gezien als een axiomatische ordening van hypothesen (Zetterberg, 1966). Vanuit axioma's worden dan hypothesen afgeleid die empirisch getoetst kunnen worden.

Men kan beweren dat het model, dat een aantal hypothesen impliceert, de theorie zelf is en dat wat men uit de 'theoretische' literatuur erbij haalt bij de 'context of discovery' behoort, eigenlijk ook weggelaten kan worden (Lindenberg, 1983). Het probleem bij de deductieve wijze van redeneren is de veronderstelling dat wetmatige uitspraken geldig zijn, onafhankelijk van plaats en tijd. Dit is een probleem, dat in de sociologie gesignaleerd wordt (Lindenberg, 1983). In de economie wordt de deductieve werkwijze toegepast, vooral binnen de neo-klassieke denkrichting. Bij de laatste meer historiserende stromingen zoals institutionalisme en neo-marxisme, krijgt de tijd-plaats conditie expliciet aandacht bij formuleringen van wetmatigheden, die bij voorkeur toch een deductief karakter hebben ^{*3}. Opvallend is dat de kennistheoretische geldigheid van uitspraken in de economie in vergelijking met de sociologie minder wordt geïmpliciteerd, althans in het paradigma of onderzoekprogramma van de neo-klassieke economie. Deze neo-klassieke theorie is volgens de voorstanders universeel toepasbaar ^{*4 *5}.

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat ook het historische perspectief in de economie van het huishouden en de huishoudkunde van groot belang is. Wetmatigheden hebben dan ook de betekenis van quasi-wetten die onder bepaalde omstandigheden opgaan en onder andere niet. Het gaat om theorieën die diepte geven aan onderzoek. We willen daarom, door uit diverse benaderingswijzen en/of theorieën zo verantwoord mogelijk een selectie te maken, hypothesen formuleren over de invloed van een maatschappelijke omstandigheid van reële inkomensdaling op de huishouding.

3.3 Hypothesen over inkomensbesteding

De neo-klassieke theorie probeert de verandering in inkomensbesteding te verklaren uit veranderingen in prijs- en reële inkomensvariabelen. De structuur van deze theorie kan als volgt weergegeven worden: gegeven de randvoorwaarden ten aanzien van inkomen en relatieve prijzen zal de consument die goederenbundel kiezen, die het best bijdraagt tot de maximalisatie van zijn nut. Wiskundig kan het resultaat voorgesteld worden als een maximalisatie van de nutsfunctie onder randvoorwaarden.

In zijn meest elementaire vorm gaat deze theorie uit van de volgende axioma's:

- volledige ordening: voor ieder paar bundels weet de consument precies aan te geven welke van de twee bundels hij prefereert;
- transitieve ordening: d.w.z. als een consument een goed X liever heeft dan Y en Y prefereert boven Z, dan prefereert hij ook X boven Z;
- rationele keuze: de consument kiest de goederenbundels die hij prefereert boven alle andere goederenbundels;
- niet-verzadigbaarheid: de consument prefereert altijd meer boven minder.

Deze axioma's gelden vooral bij de statische vraaganalyse en in mindere mate bij de dynamische vraaganalyse, die vooral wordt gebruikt om de vraag naar duurzame consumptiegoederen te analyseren. Maar ook bij de statische vraaganalyse worden de axioma's minder streng geformuleerd, als reëliek op kritiek die in de loop der tijd vooral op de irrealiteit van de veronderstellingen is gekomen, te weten: het idee van nutsmaximalisatie, het beslissen onder volstrekte zekerheid (de perfecte informatie), de ondeelbaarheden en de constante preferenties in de tijd.

Het inkomensbestedingsprobleem van het huishouden kan in zijn meest simpele vorm als volgt worden geformuleerd:

$$\begin{aligned} \max. \quad & U(x_1, x_2) \\ \text{onder randvoorwaarde} \quad & p_1 x_1 + p_2 x_2 = I \end{aligned} \tag{V.3.1}$$

waarbij:

$$\begin{aligned} U(x_1, x_2) &= \text{nut dat ontleend wordt aan goed } x_1 \text{ en } x_2 \\ x_1 &= \text{goed } x_1 \\ x_2 &= \text{goed } x_2 \\ p_1 &= \text{prijs van goed } x_1 \\ p_2 &= \text{prijs van goed } x_2 \\ I &= \text{inkomen} \end{aligned}$$

Hieruit kunnen vraagvergelijkingen (bijv. vergelijking V.3.2.) en Engelcurves worden afgeleid (bijv. vergelijking V.3.3.), benevens elasticiteiten.

$$x_1 = x_1(p_1, p_2, I) \quad (V.3.2)$$

$$p_1 x_1 = p_1 x_1(p_1, p_2, I) \quad (V.3.3)$$

De berekening van prijs- en inkomenselasticiteiten staat in de vraaganalyse centraal. Dit wordt gedaan door het opstellen van vraagvergelijkingen die voldoen aan de volgende voorwaarden (Intriligator, 1978; Deaton en Müllbauer, 1980; Philips, 1983):

- ze moeten voldoen aan de budgetvoorwaarde;
- ze moeten voldoen aan de Slutsky-condities;
- ze moeten voldoen aan de 'adding-up' condities.

Er zijn enkelvoudige- en systemen van vraagvergelijkingen. Beide kunnen verschillende wiskundige specificaties krijgen. Een eis van de neo-klasieke economische theorie aan vraagfuncties is dat deze af te leiden zijn uit een gespecificeerde nutsfunctie, bijvoorbeeld die van het Stone-Geary type *6.

In de dynamische vraaganalyses wordt expliciet rekening gehouden met de factor tijd en het belang van voorraden. Het idee van 'habit-formation' komt in enkele specificaties tot uitdrukking zoals in die van Houthakker en Taylor (1970). Meestal worden vraaganalyses gedaan op tijdreeksen, hetgeen een aantal specifieke problemen met zich meebrengt (Philips, 1983; Intriligator, 1978). Daarnaast kunnen de elasticiteiten berekend worden op basis van transversale gegevens. De op deze manier berekende elasticiteiten worden dan vaak in de tijd geïnterpreteerd. Vraaganalyses kunnen homogeen gemaakt worden naar sociale klasse, regio, e.d. Ze worden meestal geïnterpreteerd als zijnde te gelden voor een gemiddelde consument (binnen een bepaalde klasse).

De neo-klasieke theorie veronderstelt dat economische subjecten geen last hebben van het geldillusie-effect. Economische subjecten zijn in deze theorie in economisch reële termen denkende mensen, die door de geldsluier heen zien d.w.z., als de prijzen harder stijgen dan het nominale inkomen zien economische subjecten in, dat ze in termen van koopkracht minder ontvangen. Een veronderstelling die plausibel is, zodat op dit punt geen hypothesen geformuleerd zijn. Economische subjecten kunnen gedurende een lange periode zien, wat inflatie betekent, juist dankzij de prijscompensa-

tie. En vervolgens kan de invloed van de massamedia op het denken en doen van mensen over reële inkomensachteruitgang niet onderschat worden. Daarnaast worden mensen vooral in de lagere inkomenscategorieën budgettair gestraft als zij lijden aan geldillusie. De veronderstelling dat er geen geldillusie is, is volgens Oppedijk van Veen en Schelbergen maar ten dele houdbaar. "Consumenten maken grove generalisaties bij het vaststellen van de prijsontwikkeling van goederen. Er zijn aanwijzingen gevonden dat deze generalisaties gebaseerd kunnen zijn op ervaringen met de prijsontwikkeling van slechts enkele produkten die relatief vaak worden gekocht." (Oppedijk van Veen en Schelbergen, 1984, p. 48).

Naar onze mening dient bij de interpretatie van deze onderzoeksresultaten niet vergeten te worden dat deze onderzoeken plaatsvonden in een situatie van stijgend reëel inkomen. Dit in tegenstelling tot de periode waarop het onderhavige onderzoek betrekking heeft, namelijk de periode 1981 - 1983, een tijd die voor vele huishoudens gekenmerkt wordt door een reële inkomensachteruitgang volgens de koopkrachtberekeningen, die bovendien een sterke invloed hebben gehad op de publieke opinie in deze. Bovendien is een vooronderstelling van deze studie, dat huishoudens geen rationele probleemoplossers zijn volgens de economische theorie, maar zijn ze niet irrationeel of a-rationeel, ook al is men geen perfecte probleemoplosser. Als de relatieve prijzen constant worden verondersteld, ook al stijgen de prijzen absoluut, dan kunnen met behulp van inkomenselasticiteiten enige gevolgen van reële inkomensdaling op bestedingscategorieën worden vastgesteld. Dit levert dan partiële informatie over één aspect van de huishouding ^{*7}.

Elasticiteiten in Nederland zijn meestal gebaseerd op de resultaten van budgetonderzoek van het CBS. In het CBS budgetonderzoek wordt gedurende een periode het verbruik geregistreerd, waarbij gebruik wordt gemaakt van een indeling in behoeftencategorieën om de bedragen te rubriceren. De uitgaven kunnen echter op verschillende manieren gerubriceerd worden: luxe versus noodzakelijke uitgaven; elastische versus niet-elastische; naar financieringscategorie: vaste lasten, variabele of huishoudelijke uitgaven, reserveringsuitgaven; lopende versus niet-lopende uitgaven; discretionaire en niet-discretionaire uitgaven.

Voor het probleem dat hier bestudeerd wordt is het ons inziens het beste om uit te gaan van het onderscheid tussen lopende en niet-lopende uitgaven (Deaton en Müllbauer, 1980).

Tot de lopende uitgaven behoren bijvoorbeeld de uitgaven aan voeding en andere dagelijkse behoeften, uitgaven aan kleding, hobby's en/of recreatie, gebruikskosten auto en vaste lasten. Het zijn uitgaven die men gewend is regelmatig te doen op de korte termijn. Anders gezegd het zijn rekeningen waarmee men regelmatig geconfronteerd wordt. Voorzover de kosten door een individueel huishouden te beïnvloeden zijn, zullen huishoudens hier proberen minder geld aan te besteden.

Tot de niet-lopende uitgaven behoren de duurzame consumptiegoederen. De vrijheid in keuze van een huishouden om de aanschaf van niet-lopende uitgaven uit te stellen is groter dan bij de lopende uitgaven. Deze vrijheid wordt ingeperkt door preferenties, bezittingen, verwachtingen en inkomens (Deaton en Müllbauer, 1980).

Geconfronteerd met een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling zullen huishoudens hun planning veranderen. Dit zal vooral plaatsvinden daar waar de schaarste aan inkomen het grootste is.

Het bovenstaande leidt tot de formulering van de volgende hypothesen:

- 1. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de lopende uitgaven.**
- 2. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie schaffen minder vaak duurzame consumptiegoederen aan.**
- 3. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de aanschaf van duurzame consumptiegoederen.**
- 4. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie stellen vaker om financiële redenen de aanschaf van duurzame consumptiegoederen uit.**

3.4 Hypothesen over arbeid

Het arbeidsaanbod, betaald en onbetaald, wordt in deze paragraaf belicht vanuit twee theorieën, namelijk de 'new home economics' en de radicale politieke economie.

Vanaf de jaren zestig is het neo-klassieke paradigma ook toegepast op verschijnselen die tot dan buiten het blikveld vielen van de traditionele economie zoals huwelijk en scheiding, het krijgen en opvoeden van kinderen, en huishoudelijke arbeid (Becker, 1981). Het laatste is een uitdrukking van de toenemende bewustwording van de economische waarde van huishoudelijke arbeid (Walker in: Kamil, 1980).

De traditionele theorie gaat uit van een individuele en, in het empirisch

werk, van een representatieve consument, die gegeven een bepaalde hoeveelheid inkomen zijn nut maximaliseert.

$$\max. U = U(x_j)$$

$$\text{onder de voorwaarde } \sum p_i x_i = I \quad (V.3.4)$$

In de new home economics theorie luidt het probleem voor een huishouden als volgt (Becker, 1981): Een huishouden is voor zijn behoeftenbevrediging niet alleen afhankelijk van op de markt gekochte goederen en diensten, maar ook van tijd die in een huishouden aan de verdere verwerking van goederen en diensten besteed wordt. Dit levert een huishoudelijke produkt op. Een huishouden ontleent niet alleen nut aan op de markt gekochte goederen, maar ook aan in het huishouden geproduceerde goederen. Dit impliceert dat een huishouden niet alleen voor de keuze staat geld over goederen en diensten te verdelen, maar ook zijn tijd te verdelen over diverse categorieën als betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid en vrije tijd. Op drie terreinen stoot het huishouden dan op grenzen ten aanzien van de maximale hoeveelheid te besteden tijd en geld.

In algebraïsche vorm kan het probleem voor het huishouden voor de betaalde en onbetaalde arbeid als volgt worden weergegeven:

$$\max. U = (Z) \quad (V.3.5)$$

waarbij Z volgens de volgende produktiefunctie kan worden beschreven

$$Z = f(X, H, E) \quad (V.3.6)$$

Z = huishoudelijke goederen

X = hoeveelheid gekochte goederen

H = hoeveelheid bestede tijd aan de huishouding

E = een omgevingsvariabele die de stand van de techniek weergeeft.

Er zijn keuzes die onder een inkomensrestrictie en tijdsrestrictie gemaakt worden.

Deze maximalisatie vindt plaats onder de inkomensrestrictie:

$$\sum p_i x_i = I \quad (V.3.7)$$

$$\text{en de tijdsrestrictie } H = T - wL \quad (V.3.8)$$

T = totale tijd per periode

w = loonvoet

L = aantal uren betaalde arbeid

I = inkomen

De inkomens- en tijdsrestrictie kunnen worden beschreven met een 'full income' restrictie:

$$Y^E = \sum p_i x_i + wH = wT \quad (V.3.9)$$

Dit model kan worden uitgebreid door de tijd van partners apart op te nemen. Omdat het huishouden eenheid van analyse is, gaan we op deze mogelijkheid hier niet verder in.

In de neo-klassieke produktiefunctie wordt expliciet uitgegaan van de substitueerbaarheid van de produktiefactoren; in dit geval gekochte goederen en tijd.

De volgende twee hypothesen kunnen uit het voorgaande geformuleerd worden (Bryant, 1981; Koot e.a., 1983):

5. **In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling stijgt het aanbod van betaalde arbeid.**
6. **In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling neemt de tijd besteed aan de huishouding toe.**

De hypothese (loondaling / meer huishoudelijke arbeid) wordt ook wel tijd/geldsubstitutie genoemd. Empirisch gezien is deze relatie niet zonder problemen. Theoretisch wordt er van uitgegaan dat er continue aanpassingen mogelijk zijn. In de praktijk zijn de mogelijkheden per type huishouden verschillend. Meer nog dan de hoogte van het inkomen is in dit verband de structuur van bestedingen van belang. Een aantal vaste lasten is niet of moeilijk door huishoudelijke arbeid te vervangen. Dit geldt bijvoorbeeld voor huur of rente en aflossing op een hypotheek. Hooguit op wat langere termijn kan van een dergelijke substitutie sprake zijn, bijvoorbeeld door te verhuizen naar een goedkopere woning, als deze voorhanden is en zelf te verhuizen. Eerder liggen substitutiemogelijkheden op het terrein van de direct consumeerbare goederen. Theoretisch is dit uitgewerkt door Bryant (1981) en Appelo en Goossens (1985), echter onder de voorwaarde van een model met starre en strakke taakverdeling, waarbij de man buitenshuis werkt en de vrouw binnenshuis.

De radicale theorie, soms ook de politieke economie genoemd, is in de eerste plaats een kritische theorie van de kapitalistische samenleving. Structuur en dynamiek van het kapitalisme krijgen hier dan speciale aandacht. Verschijnselen zoals economische crisis, de positie van de vrouw en de consumentenproblematiek, worden in deze context geplaatst.

Als men de literatuur beziet die door de auteurs zelf expliciet tot de radicale of politieke economie gerekend wordt, dan constateert men binnen deze stroming weinig belangstelling voor het huishouden en de huishouding. Een uitzondering vormt het debat over huishoudelijke arbeid, dat te verkla-

ren is uit de opkomst van de laatste feministische golf. In dit verband is het volgende van belang. In de jaren zeventig is in het kader van de herleving van deze manier van beoefenen van de (economische) wetenschap aandacht besteed aan de huishoudelijke arbeid. Deze denktrant is terug te vinden in analyses van auteurs, die zich rekenen tot het feministisch socialisme. In dat kader komt ook een aantal functies van huishoudelijke arbeid aan de orde, bezien vanuit de reproductie van het kapitalistische systeem: goedkope reproductie van arbeidskracht, economische bufferfunctie, huisvrouwen als elastische arbeidsreserve, ideologische functie van reproductie van maatschappelijke rollen (Appelo en Goossens, 1985).

De huishoudelijke arbeid wordt een bufferfunctie in de maatschappij toegedacht. "Het feministisch socialisme ziet de basis van de economische bufferfunctie van het gezinshuishouden in een kapitalistische maatschappij in de flexibiliteit van huishoudelijke arbeid, uitgeoefend door vrouwen." (Appelo en Goossens, 1985, p. 50). Tijdens een economische recessie zal als gevolg van overheidsbezuinigingen, loonkostenvermindering in het bedrijfsleven, hoge werkloosheid en daling van reëel inkomen, de huishoudelijke arbeid van vrouwen toenemen, omdat de gezinnen hun bestaansminimum op peil willen houden. Als huishoudens geconfronteerd worden met een reële inkomensdaling zullen ze met een hogere inzet van andere middelen, zoals huishoudelijke arbeid, proberen het levensniveau te handhaven. In elk geval komen beide situaties erop neer dat op zijn hoogst het oude bestaansniveau bereikt wordt met een grotere inzet van tijd (Boekraat en van Wel, 1977).

De redenering over het huishoudelijk handelen op micro-niveau leidt tot eenzelfde hypothese, zij het in andere bewoordingen dan de new home economics theorie of het huishoudkundige model van tijd/geldsubstitutie. In de analyses van het arbeidsaanbod wordt bij de relatie werkloosheid - arbeidsaanbod vaak gesproken over het ontmoedigingseffect ('discouragement effect') en het aanmoedigingseffect ('additional worker effect'). Deze twee hypothesen zijn tegengesteld: in de eerste wordt beweerd dat werkloosheid leidt tot ontmoediging: "jongeren, ouderen, gehuwde vrouwen en eventueel uitkeringstrekkers trekken zich terug, de participatie daalt" (de Galan, 1981, p. 24). Met het tweede effect wordt bedoeld dat non-participanten gaan deelnemen om inkomensverlies te compenseren. Te denken valt hierbij aan andere gezinsleden dan de hoofdkostwinner. De Galan (1981) constateert op macro-economische schaal een groter ontmoedigingseffect dan aanmoedigingseffect.

Een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling leidt, gezien vanuit het privé-huishouden, tot rantsoenering van arbeid; er worden minder uren gevraagd dan aanbieders potentieel willen aanbieden. Het grootst is dit contrast bij werklozen. Rantsoenering leidt tot minder beschikbaarheid op het gebied van het gerantsoeneerde. Het haalbare op dit terrein zal bereikt worden (Deaton en Müllbauer, 1980).

Hierover is de volgende hypothese geformuleerd:

7. Vanwege rantsoenering van betaalde arbeid wordt door huishoudens vaker gekozen voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra arbeidsinkomsten.

Het eerste alternatief is voor het huishouden endogeen terwijl het tweede exogeen is. Een identieke redenering is mogelijk bij de keuze tussen de alternatieven geld lenen en bezuinigen.

Daarnaast kan men vermoeden dat huishoudens, als zij geconfronteerd worden met een reële inkomensachteruitgang en als de mogelijkheden om formeel bij te verdienen ontbreken en/of zwart werken een grotere arbeidsbeloning geeft, geneigd zullen zijn tot het bijverdienen in het informele circuit. Een bereidheid die wellicht toeneemt naarmate de sancties op grotere fraude gering zijn. Deze veronderstelling is echter in dit onderzoek niet onderzocht.

3.5 Hypothesen over huishoudeconomische rationaliteit

In de neo-klassieke economische theorie van het consumentengedrag wordt verondersteld dat consumenten rationeel handelen. In feite wordt hier geredeneerd als zou bij consumenten 'unbound rationality' bestaan. Menselijk gedrag staat onder grote invloed van prijs- en inkomensveranderingen. Andere mogelijke variabelen die het consumentengedrag beïnvloeden of kunnen beïnvloeden blijven dan buiten beschouwing of worden alleen geacht op een bepaald moment de doelstellingsfunctie te beïnvloeden. De redeneertrant is telkens dezelfde, of het nu gaat om aankoop van goederen, arbeidsaanbod, keuze van onderwijs of taakverdeling tussen partners.

Volgens Katouzian is de theorie niet te testen ondanks het beroep dat voorstanders van deze theorie doen op het falsificatiecriterium van Popper (Katouzian, 1980). Kritiek van marktonderzoekers betreft hier vooral het idee van de consument als perfecte informatieverzamelaar en informatieverwerker (Kroeber-Riel, 1980).

Is het ideaalbeeld van de soevereine rationele consument bij veel onderzoekers van consumentengedrag niet aanwezig, het beeld - maar dan als ideologie - is sterk aanwezig bij hen die 'consumer economist' zijn (Maynes, 1976, 1979a en b; Scherhorn, 1975 en 1977).

Scherhorn betoogt dat de machtsverhouding producent/consument in de moderne markteconomie asymmetrisch is ten gunste van producenten. Dit is een gevolg van de industriële arbeidsverdeling. De producentenrol wordt gekenmerkt door afgebakende doelstellingen en kennis van een beperkt productiepakket, terwijl de consument een amateur is. Hij moet over een grote reeks van producten en goederen beslissingen nemen. Het ontbreekt hem meestal aan de kennis om een aantal producten op zijn waarde te kunnen schatten of aan de tijd om zich hierin te bekwamen. Bovendien veroudert verworven kennis vrij snel gezien het tempo van produktinnovatie. De consument neemt dan vaak een toevlucht tot de prijs als een indicator voor kwaliteit, of naambekendheid of aandeel in de markt, om zo miskopen te voorkomen. Al met al ontstaat het verschijnsel van de ondoorzichtige markt.

Aan het middel informatie in het consumentenbeleid wordt veel gewicht toegedacht opdat consumenten rationeel inkopen (Maynes, 1976). Beweerd wordt dat de consument zijn gedrag meer berekenbaar moet maken teneinde 'Einkaufsbedingte Kaufkraftverluste' tegen te gaan. Met andere woorden koopkrachtverlies kan door efficiënter inkopen te doen worden opgevangen. Dit vergt van een huishouden meer tijd voor de inkoop. De welvaartspositie van het huishouden blijft niet gelijk. Beter inkopen veronderstelt meer informatie inwinnen en dit kost tijd. "Die einzweckmässig einseitige Zielsetzung besteht in einer Fixierung der verbraucherpolitischen Sicht auf das rationale Kaufverhalten des Konsumenten beim Einkauf und auch andere Lebensbereiche des Konsumenten bleiben weitgehend ausser acht." (Kroeber-Riel, 1980, p. 598). Het 'Leitbild' van de homo economicus leidt volgens Kroeber-Riel tot 'Überforderungen des Konsumenten'. Dit gaat ten koste van vrije tijd en andere zaken in het leven en de consument wordt gezien als een informatieverwerkende computer (Kroeber-Riel, 1980).

Er wordt beweerd dat meer informatie nodig is, zonder dat hierbij aangegeven is in welke context deze informatie aan de consument verstrekt moet worden. Volgens Kroeber-Riel leidt het idee van een rationele behoeftenbalans tot situaties die verbeteraars van de positie van de consument willen vermijden. Het gaat er volgens hem om beslissingsprocessen van consumenten en huishoudens niet te extensiveren zoals in het model van

rationele consument, maar deze routinematiger te maken. Veel menselijk gedrag is immers gewoontegedrag.

De neo-klassieke theorie gaat uit van het methodologisch individualisme, een individu dat keuzes maakt en dat rationeel calculerend beslissingen neemt op basis van eigenbelang. Behoeftetegeoriënteerd handelen van het individu en daaraan gekoppeld het aanbod van produkten van bedrijven leidt formeel tot rationele situaties maar niet altijd substantieel (van Toledo, 1985).

Ten aanzien van de economische rationaliteit is Egner van mening dat dit een formeel rationaliteitsprincipe is. Het heeft geen criterium van "Sinnerfüllung oder Verfehlung" (Egner, 1976, p. 229), het is slechts een voorlopige maatstaf voor economische rationaliteit. In plaats van "Erwerbswirtschaftliche" rationaliteit staat bij Egner "die haushälterische Vernunft" centraal. "Haushalten umschliesst überhaupt die letzte und ursprünglichste in der Wirtschaft zu vollbringende Vernunftleistung. Alle andere ökonomische Rationalität leitet sich davon ab. Was wirtschaftliche Vernunft bedeutet, kann man daher letztlich nur von hier aus begreifen." (Egner, 1976, p. 233). Deze huishoudelijke rationaliteit wordt volgens Egner door de dynamisering van de levensstandaard en -stijl steeds meer in gevaar gebracht. Egner's probleem is dan normen voor "wise living" te geven voor de huishouding, omschreven als "Sicherung der Bedarfsdeckung um der menschlichen Daseinsbehauptung" (Egner, 1976, p. 229). Na een analyse van een aantal alternatieven van de huishouding concludeert hij: "Es kann nicht in allgemeiner Weise angegeben werden, wo das im Sinne der haushälterischen Vernunft Gebotenes liegt und wo das Unvernünftige anfängt" (Egner, 1976, p. 253). 'Wise living' in de vorm van leefstijl hangt van de concrete situatie af.

In delen van de economische theorie wordt erop gewezen dat consumenten geen 'maximizers' zijn maar 'satisficers' (Wansbeek e.a., 1979). Ook wordt gewezen op het feit dat veel menselijk gedrag gewoontegedrag is ^{*8}. Inzichten vanuit de sociologie en de sociale psychologie tonen aan dat consumenten een begrensde rationaliteit hebben. Dat wil niet zeggen dat hun gedrag irrationeel of a-rationeel is of door het toeval bepaald. Mensen zijn geen perfecte probleemoplossers, hebben beperkte informatieverwervende en -verwerkende capaciteiten ten aanzien van beslissingen op het terrein van de huishouding. Beslissingen en preferenties van consumenten worden, onder andere, beïnvloed door de omgeving.

In de psychologie wordt het begrip rationaliteit vrijwel niet gebruikt omdat het niet geschikt geacht wordt om het denken en de probleemoplossingen te beschrijven. "Rationalität ist ein typisches ökonomisches Konstrukt zur vereinfachen Beschreibung ökonomischen Verhaltens entworfen, für die verhaltenswissenschaftliche Analyse des tatsächlichen Konsumentenverhalten jedoch nicht geeignet" (Kroeber-Riel, 1980, p. 336). Deze vermenging van economische en gedragswetenschappelijke beschouwingen leidt in deze context volgens Kroeber-Riel telkens weer tot misverstanden en onnodige discussies. Desondanks is het naar onze mening opmerkelijk te noemen, dat het economische beslissingsmodel van probleemherkenning, inventarisatie van de alternatieven, keuze en terugkoppeling, in de besluitvormingsmodellen op het gebied van consumentengedrag als heuristische structuur aanwezig is. Hetzelfde geldt voor een aantal typering van koopbeslissingen. Vaak wordt het model eerder normatief dan analyserend/beschrijvend.

Tot nu toe is gesproken over rationaliteit van consumenten. In de huishoudkunde staat huishouden en huishouding centraal; hieruit vloeit dan de aandacht voort voor behoeften of preferenties van het huishouden ^{*9}. In een huishouden kunnen verschillende behoeftencategorieën worden onderscheiden. Zo onderscheidt Egner "Gemeinbedarf, Sammelbedarf und Einzelbedarf" (Egner, 1976, p. 251). Onder de eerste categorie vallen de gemeenschappelijke behoeften (woning), terwijl de tweede categorie de subjectieve behoeften van individuele leden van een huishouden omvat, die bij allen voorkomen (bed, eetgerei, verzorging). Het valt aan te nemen dat er naast conflicten enige consensus in een huishouden aanwezig is over de gemeenschappelijke en individuele behoeften. Hoe deze consensus tot stand komt is in het kader van dit onderzoek niet onderzocht. Deze consensus is, althans in hoofdlijnen nodig wil een huishouden blijven bestaan. Over de bevrediging van individuele behoeften hoeft in een huishouden geen consensus te bestaan; wel over de hoogte van de bedragen die elk lid van een huishouden voor deze behoeftenbevrediging maximaal kan gebruiken. Een consensus die in de meeste huishoudens via overleg ('geven en nemen') tot stand zal komen. De vraag is of deze consensus altijd tot economisch rationele uitkomsten leidt.

Rationaliteit in het huishoudelijk handelen heeft betrekking op deelterreinen zoals huishoudelijke arbeid, inkomensverwerving en -besteding. Ten aanzien van inkomensverwerving en huishoudelijke arbeid is deze moeilijk vast te stellen. Meer inzet van huishoudelijke arbeid impliceert geen grotere rationaliteit. Het kan ook duiden op inefficiënter werken. Mutatis

mutandis geldt dit voor de elementen van de inkomensverwerving. Het al dan niet opnemen van consumptief krediet kan bijvoorbeeld niet a priori als (ir)rationeel beschouwd worden.

Over (toename van) economische rationaliteit bij inkomensbesteding zijn analytisch gezien consistentere uitspraken te doen. Rationaliteit is hier ook begrensd. Een zekere mate van doelrationaliteit blijft aanwezig ^{*10}. Deze doelrationaliteit is een formeel en geen substantieel kenmerk. Deze gaat er van uit dat binnen de huishoudelijke groep geprobeerd wordt het huishoudelijk proces te plannen. Waarvoor en hoe men dat doet is een zaak van het huishouden zelf. Huishoudens zullen proberen uit de financiële problemen te blijven (risico-aversie). De koopkrachtdalingen zullen hoe dan ook veranderingen in de huishouding met zich mee brengen. Passief reageren is logisch gezien niet te verwachten. Rood staan, minder sparen en vermindering van het spaartegoed vloeien automatisch voort uit situaties waarin de tering groter is dan de nering. Onbewust gedrag is in de eerste fase van de budgetverdeling niet te verwachten, wel op een aantal andere terreinen (aankoop van bepaalde merken, wasbehandeling, etc.).

Een bepaald levensniveau willen huishoudens zo lang mogelijk handhaven bij inkomensteruggang. Het realiseren van al dan niet gepercipieerde preferenties wordt moeilijker door de (gepercipieerde) toename van de schaarste. De inkoop-efficiency proberen te verhogen is dan een alternatief voor de subjecten. Dit kan door middel van een prijsbewuster aankoopgedrag, meer letten op de prijs/kwaliteitsverhouding, meer informatie inwinnen over de aankoop van goederen, meer wikken en wegen en zuiniger worden. Dit zijn dan te verwachten wijzigingen van het gedrag ^{*11}.

Een extensiever besluitvormingsproces is te verwachten. Er zal meer overleg worden gepleegd. Ook is een toename van de conflicten over de besteding van het budget te verwachten, gezien de onmogelijkheden om wensen met elkaar te verzoenen ^{*12 *13}.

De volgende hypothesen kunnen worden geformuleerd:

- 8. In een meerpersoonshuishouden neemt het gemeenschappelijk overleg toe.**
- 9. Gezien de vermindering van mogelijkheden om wensen met elkaar te verzoenen is een toename van potentiële conflicten over de besteding van het budget te verwachten. Het proces van wikken en wegen neemt toe.**
- 10. Een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling leidt tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit.**

11. Deze toename van huishoudeconomische rationaliteit is groter naarmate het huishoudinkomen lager is.

3.6 Hypothesen over financieel beheer

Sparen wordt meestal omschreven als niet consumeren. Vanuit macro-economisch gezichtspunt sparen bedrijven, overheid en huishoudens. Met betrekking tot de laatste sector kunnen de besparingen worden onderverdeeld in contractuele en vrije besparingen. Tot de contractuele besparingen worden onder andere gerekend de levensverzekeringen met een spaarelement. Kenmerk van deze vorm van besparingen is, dat bijvoorbeeld de hoogte en de duur in een contract zijn vastgelegd. Op korte termijn zijn deze niet door privé-huishoudens te beïnvloeden. Omvang en aandeel van de contractuele besparingen zijn in de afgelopen honderd jaar in Nederland toegenomen (Wilterdink, 1984). Eén van de door hem geconstateerde tendensen is de collectivisering van vermogens, bijvoorbeeld door pensioenfondsen. Verder constateert hij een egalisatie van de vermogensongelijkheid. Andere ontwikkelingen die op de structuur van besparingen van invloed zijn, zijn de via belastingen en omslagstelsel gefinancierde sociale zekerheid en de in een aantal CAO's vastgelegde verplichte deelname aan pensioenfondsen.

Ten aanzien van het spaargedrag van privé-huishoudens moet er een onderscheid worden gemaakt tussen spaarbereidheid en spaarkracht. De laatste is onder meer afhankelijk van het inkomen, het verworven en verkregen vermogen, maar ook van factoren als huishoudfase en -grootte spelen hierbij een rol.

Onder spaarbereidheid wordt verstaan de wens om af te zien van huidige consumptie ten behoeve van een consumptievermeerdering of handhaving ervan in de toekomst. Hier wordt een rationele actor verondersteld die de huidige consumptie afweegt tegen toekomstige. Rentestand, tijd-horizon en risico-inschatting worden dan van belang geacht. Onder invloed van de stijging van de consumptie en de stijging van het aanbod van goederen en diensten in de afgelopen 25 jaar én de opkomst van een sociaal zekerheidsstelsel hebben sommigen getwijfeld of de spaarzin (spaarbereidheid) hierdoor niet zou verminderen, temeer daar het lenen van geld in de vorm van persoonlijk krediet gemakkelijker is geworden. De aantrekkelijkheid van lenen - economisch analytisch gezien het omgekeerde van sparen - wordt dan nog vergroot door een stijging van de reële inkomens, het belastingregime (rente op

schuld is aftrekbaar en wordt des te interessanter bij een hogere marginale belastingquote) en de inflatie. Of de spaarbereidheid is afgenomen is overigens moeilijk te toetsen, immers spaarbereidheid en spaarkracht zijn in empirisch onderzoek moeilijk te scheiden. Daar komt bij, dat een flink gedeelte van de besparingen van huishoudens contractuele besparingen zijn. En om zonder meer te zeggen dat deze besparingen er niet zouden zijn, als ze geen gedwongen karakter zouden hebben, is een boude uitspraak. Zorg voor de oude dag en voor de nagelaten betrekkingen is altijd een grote zorg van 'huisvaders' geweest. Bovendien wordt door een grote meerderheid van de huishoudens ingezien, dat een zekere mate van reserve (spaartegoed) voor privé-huishoudens nodig is om te kunnen blijven functioneren (paragraaf 5.4). In elk geval leidt een hoge mate van spaargeneigdheid niet tot rijkdom. Die wordt door andere factoren bepaald (Atkinson, 1983).

Vermogens, waaronder spaartegoeden, vertonen een hoge mate van correlatie met de inkomens in de hoog-geïndustrialiseerde samenlevingen met een ondernemingsgewijze productie (Atkinson, 1983; Douben, 1970; van der Zwan, 1973). Hoe hoger het inkomen, hoe groter het vermogen. Spreiding binnen de vermogensverdeling is afhankelijk van de personele, maar ook van de categoriale inkomensverdeling. Hoe groter het aandeel van de niet-arbeidsinkomens op het nationale inkomen des te groter de personele inkomensongelijkheid, maar ook des te groter de ongelijkheid in de vermogensverdeling (Atkinson, 1983; van der Zwan, 1973; Kleerekoper, 1971) ^{*14}. De samenstelling van het vermogen is anders naarmate het inkomen en het vermogen hoger zijn. In het algemeen kan men aannemen, dat de economische reserves in de vorm van spaartegoeden groter zijn, naarmate het inkomen hoger is. Huishoudfase en huishoudgrootte zijn ook van belang. Het huishoudinkomen is tot op zekere hoogte positief gecorreleerd met aantal en leeftijd van de kinderen. Dit verband hangt samen met de positieve correlatie tussen leeftijd en inkomen van de hoofdkostwinner.

Besparingen van huishoudens kunnen worden onderverdeeld in korte termijn en in lange termijn besparingen. Bij de eerste categorie betreft het doelen als de financiering van aanschaf van duurzame consumptiegoederen, de vakantie, maar ook bijvoorbeeld reserveringen voor kleding. Bij de tweede categorie betreft het doelen als zorg voor de oude dag en nagelaten betrekkingen, de financiering van een eigen huis en reserveringen voor de studie van kinderen. Deze indeling loopt in de praktijk vrijwel synchroon met het onderscheid vrije- versus contractuele besparingen. De planningshorizon

verschilt tussen deze twee besparingen *15.

Economische theorie op het gebied van besparingen door privé-huishoudens gaat in principe over lange termijn besparingen en over het al dan niet constant zijn van de spaarquote. In de discussie hierover wordt de absolute inkomenshypothese als vertrekpunt beschouwd, een hypothese die van Keynes afkomstig is. Kenmerk van deze hypothese is dat, op korte termijn, de marginale spaarquote stabiel is en dat de gemiddelde spaarquote stijgt. In deze theorie wordt voor een kapitalistisch economisch stelsel een economische teruggang vanwege onderconsumptie voorspeld. In de formulering hierboven is deze hypothese niet of moeilijk te verenigen met het gegeven van Kutznets dat op de lange termijn de nationale spaarquote stabiel is (Crockett, 1977).

Het laatste gegeven is wel verenigbaar met de relatieve inkomenshypothese en met de permanente inkomenshypothese of beter geformuleerd de 'net-wealth' theorieën. In de eerste hypothese is de consumptie van een huishouden niet alleen afhankelijk van het eigen inkomen maar ook van de consumptie van relevante anderen. In deze hypothese wordt aansluiting gezocht bij de sociaal-psychologische gedachten over de mens als gewoontedier of bij de sociologische theorie van de referentiegroepen. De net-wealth theorieën hebben een meer traditionele neo-klassieke onderbouwing. In de permanente inkomenshypothese van Friedman wordt uitgegaan van een stroomgrootheid ten aanzien van permanent inkomen en transitair inkomen, terwijl in de 'life-cycle' theorie van bijvoorbeeld Modigliani uitgegaan wordt van een voorraadbegrip, namelijk een geaccumuleerde hoeveelheid menselijk en niet-menselijk vermogen (Crockett, 1977).

De concrete specificatie van de macro-economische consumptiefunctie levert wel een aantal problemen op (Deaton en Müllbauer, 1980). In het theoretisch kader van de net-wealth theorieën leidt reëel inkomensverlies tot herplanning, uitgaande van volledige kennis over inkomens en prijzen. Een dergelijke herplanning kan resulteren in een vermindering van de consumptie (Deaton en Müllbauer, 1980).

Het idee van intertemporele planning in relatie tot de levensloop kan ook worden toegepast op het lenen van geld en liquiditeitsbeperkingen. "If borrowing is impossible, consumers without assets are in no position to maintain consumption. Even here, however, the life cycle may give the same result. If expectations linking future to current income are highly elastic, than, even at the beginning of a recession, since expectations of

future income fall with the fall in current income, the proportion who actually wish to borrow and are prevented from doing so may be quite small. Hence the implications of a high elasticity of expectations and borrowing constraints are the same as a high marginal propensity to consume" (Deaton en Müllbauer, 1980, p. 322). Dit citaat heeft overigens betrekking op niet-duurzame consumptiegoederen.

Deaton en Müllbauer hechten veel belang aan de rol van beperkingen van consumptief krediet voor de aanschaf van duurzame consumptiegoederen.

"Borrowing restrictions cause income restrictions to be quickly transmitted into reduction in nondurable consumption expenditures for those with few financial assets. Thus in contrast to the permanent income hypothesis, in which such shocks are assumed to be largely absorbed, borrowing restrictions make the nondurable consumption more volatile than it could be in their absence. For purchases of durables however, borrowing restrictions and sales restrictions, by dampening adjustment, have exactly the opposite effect" (Deaton en Müllbauer, 1980, p. 364). Deze resultaten zijn volgens de auteurs formeel hetzelfde als bij rantsoenering van betaalde arbeid. Vanwege de hoeveelheidsbeperkingen op de twee verschillende markten (duurzame en niet-duurzame goederen) zijn een groot aantal verschillende regimes mogelijk. De classificatie ervan hangt volgens de auteurs af van preferenties, bezittingen, verwachtingen en van inkomens. Transactiekosten spelen dan ook een rol.

Een probleem is dat deze theorie wordt geformuleerd voor relaties met continue variabelen. Hier gaat de analyse over discrete variabelen. Het bovenstaande impliceert wel dat er ten aanzien van sparen en lenen verschillende situaties denkbaar zijn, die afhankelijk zijn enerzijds van de situatie waarin huishoudens verkeren en anderzijds van resultaten op andere terreinen van het huishoudelijk gedrag.

Zonder deze situaties op dit moment te specificeren kan de volgende hypothese worden geformuleerd:

12. In de lagere inkomenscategorieën kan de verandering van de planningshorizon leiden tot een vermindering van de spaarmogelijkheden.

Op korte termijn is het budget van een huishouden, verkregen door te lenen, een alternatief. Door de beperkingen die aan het lenen gesteld worden, de pessimistische verwachtingen over het toekomstig reële inkomen, de kosten per gulden van het lenen, zal het korte termijn alternatief minder voorkomen dan bezuinigen en ontsparen. De volgende hypothese kan geformuleerd

worden.

13. Het alternatief lenen komt minder voor dan de alternatieven bezuinigen en vermindering van het spaartegoed.

Wij veronderstellen dat huishoudens vertraagd zullen reageren op de reële inkomensachteruitgang. Overigens is lenen ten behoeve van de persoonlijke consumptie in sommige andere landen meer gemeengoed dan in Nederland. Veel sparen is 'overschot' sparen. Lagere spaartegoeden zijn te verwachten bij lagere inkomenscategorieën en, gegeven het inkomen, bij grotere huishoudens. Daarnaast zal een groter gedeelte van de spaartegoeden in liquide vorm aanwezig zijn bij lagere inkomenscategorieën. Bij hogere inkomenscategorieën zullen meer illiquide vormen van spaartegoeden aanwezig zijn, zoals effecten, grond, huizen, juwelen en schilderijen. De volgende hypothese kan geformuleerd worden:

14. De vermindering van het spaartegoed komt bij de lagere inkomenscategorieën vaker voor.

Aan de hand van Katona (1975) kan het volgende worden gezegd. Als het inkomen in de voorafgaande twee jaar is gestegen en als men verwacht dat het inkomen in de toekomst zal gaan dalen, zullen de besparingen hoger zijn dan voorheen. Als het inkomen in de voorafgaande periode is gedaald en als men verwacht dat het inkomen zal gaan stijgen in de toekomst, dan zullen de besparingen lager zijn dan voorheen. Ten aanzien van de onderzoeksperiode kan de volgende hypothese geformuleerd worden:

15. Huishoudens met een pessimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie hebben vaker ontspaard dan huishoudens met een optimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie.

Tot nu toe is niet ingegaan op de invloed van de hoogte van de rentestand of de rentestructuur op de besparingen. Impliciet is in bovenstaande analyse uitgegaan van de gedachte, dat de besparingen van privé-huishoudens niet erg rentegevoelig zijn en dat ze verder worden beïnvloed door feitelijk en verwacht inkomen, althans voor de korte termijn. In de levenslooptheorieën speelt de rente een belangrijke rol voor de berekening van de contante waarde van de netto vermogenspositie. Spaaronderzoek onder huishoudens is in Nederland schaars. Het laatste grote spaaronderzoek dateert uit 1960 (CBS, 1963). Uit dit onderzoek bleek, dat de besparingen niet erg rentegevoelig zijn maar eerder afhankelijk zijn van feitelijk en verwacht inkomen. Besparingen hadden voor het merendeel van de huishoudens een reserveringskarakter. Het idee van sparen voor de oude dag, zo prominent

aanwezig in de net-wealth theorieën, was voor een minderheid belangrijk. Rentegevoeligheid van de besparingen kwam voor bij grote vermogens. Het betrof hier echter niet zozeer de omvang van de besparingen als wel de samenstelling van het vermogen (Schmölders e.a., 1969). Daarnaast willen wij opmerken dat de relatie economische ontwikkeling - rentestand bepaald ook niet eenduidig is. In de samenstelling van de portfolio speelt de rentefactor waarschijnlijk een belangrijke rol (Green, 1976).

Bij Schmölders c.s. (1969) komen een aantal aspecten van het financieel beheer aan de orde die voor dit onderzoek van belang zijn. Te denken valt hierbij aan zaken als 'hauswirtschaftliche Rationalität', planmatigheid en subjectieve liquiditeit, alsmede het beheer van geld in een huishouden. Via bevestigende antwoorden op de vragen of men grote uitgaven berekent, het huishoudinkomen opdeelt naar verschillende behoeften, of er een boodschappenlijstje gemaakt wordt en of er een huishoudboekje wordt bijgehouden. Huishoudens worden verdeeld in 'sehr rechenhafte' huishoudens tot 'weitgehend planlose' huishoudens. De eerste categorie is economisch rationeler dan de laatste. De calculerende, 'rechenhafte', huishoudens schaffen in het algemeen meer duurzame consumptiegoederen aan dan de niet-planmatige huishoudens. In het algemeen richten de calculerende, planmatige huishoudens "ihre Energie offenbar weitgehend auf eine gute aussere Gestaltung ihres Daseins" (Schmölders e.a., 1969, p. 74). Daarnaast is het gevoel van subjectieve liquiditeit - d.w.z. de mate waarin een persoon of huishouden van mening is dat spaartegoeden aangesproken kunnen worden voor consumptieve doeleinden - minder bij calculerende planmatige huishoudens dan bij de niet-planmatige aanwezig. "Insgesamt gewinnt man den Eindruck dass die rechenhaften Haushalte allgemein dazu neigen sich einen stärkere psychologische Rüstung gegen das Geldausgeben anzulegen" (Schmölders e.a., 1969, p. 74). Huishoudens met een hoge subjectieve illiquiditeit beschouwen een groot deel van hun spaartegoeden als een ijzeren voorraad. Hoe groter de spaartegoeden zijn, des te geringer wordt het aandeel van de subjectief liquide rekeningen ^{*16}.

Met een stijging van het discretionair inkomen - omschreven als het inkomen wat overblijft na aftrek van uitgaven voor dagelijks levensonderhoud - neemt de subjectieve liquiditeit toe. Anders geformuleerd, sparen en aanschaf van duurzame consumptiegoederen concurreren met elkaar.

Uit bovenstaande alinea kan de volgende hypothese worden geformuleerd:

16. Huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit spreken minder vaak hun spaartegoeden aan dan huishoudens zonder een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit.

De passages in het boek van Schmölders c.s. over lenen zijn gedateerder dan de gedeelten die eerder besproken zijn. Lenen was min of meer een taboe in de BRD tegen het einde van de jaren vijftig, vooral bij de ouderen. Als de lijn van redeneren van Schmölders c.s. wordt doorgetrokken, kan de volgende hypothese worden geformuleerd:

17. In huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit wordt geen geld geleend voor consumptieve doeleinden.

Om een bepaald levensniveau waaraan men gewend is geraakt, zoveel mogelijk te handhaven kan een (nood)situatie worden gemitigeerd door extra middelen (Pedroli en Veeling, 1983). Transitair inkomen is een vorm van deze extra middelen.

De volgende hypothese kan geformuleerd worden:

18. De ontvangst van transitair inkomen heeft een mitigerende invloed op de huishouding.

Tot slot wordt in schema 3.1 een overzicht gegeven van de in de paragrafen 3.3 t/m 3.6 geformuleerde hypothesen.

Schema 3.1 Overzicht van hypothesen

Inkomensbesteding Hypothesen 1 t/m 4

1. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de lopende uitgaven.
2. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie schaffen minder vaak duurzame consumptiegoederen aan.
3. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de aanschaf van duurzame consumptiegoederen.
4. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie stellen vaker om financiële redenen de aanschaf van duurzame consumptiegoederen uit.

Arbeid, betaald en onbetaald Hypothesen 5 t/m 7

5. In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling stijgt het aanbod van betaalde arbeid.
6. In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling neemt de tijd besteed aan de huishouding toe.
7. Vanwege rantsoenering van betaalde arbeid wordt door huishoudens vaker gekozen voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra arbeidsinkomsten.

Huishoudeconomische rationaliteit Hypothesen 8 t/m 11

8. In een meerpersoonshuishouden neemt het gemeenschappelijk overleg toe.
9. Gezien de vermindering van mogelijkheden om wensen met elkaar te verzoenen is een toename van potentiële conflicten over de besteding van het budget te verwachten. Het proces van wikken en wegen neemt toe.
10. Een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling leidt tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit.
11. Deze toename van huishoudeconomische rationaliteit is groter naarmate het huishoudinkomen lager is.

Financieel beheer (sparen en lenen) Hypothesen 12 t/ m 18

12. In de lagere inkomenscategorieën kan de verandering van de planningshorizon leiden tot een vermindering van de spaarmogelijkheden.
13. Het alternatief lenen komt minder voor dan de alternatieven bezuinigen en vermindering van het spaartegoed.
14. De vermindering van het spaartegoed komt bij de lagere inkomenscategorieën vaker voor.
15. Huishoudens met een pessimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie hebben vaker ontspaard dan huishoudens met een optimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie.
16. Huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit spreken minder vaak hun spaartegoeden aan dan huishoudens zonder een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit.
17. In huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit wordt geen geld geleend voor consumptieve doeleinden.
18. De ontvangst van transitoir inkomen heeft een mitigerende invloed op de huishouding.

3.7 Een economisch/huishoudkundig analysemodel

Naast de hypothesen is een economisch/huishoudkundig model ontwikkeld. De doelstelling van het model is om de onderlinge relaties tussen de te verklaren variabelen nader te analyseren en om te bepalen in welke context (in termen van karakteristieken van huishoudens) huishoudens bezuinigen, ontsparen, etc. Vanwege hun complexiteit zijn de hypothesen 16 t/m 18 in het model geïncorporeerd. Op de modelstructuur wordt hieronder ingegaan.

Verslechterende economische omstandigheden werken op privé-huishoudens door via een reële inkomensteruggang en/of een grotere kans op werkloosheid. Huishoudkundig gezien hebben deze invloed op de hulpbronnen inkomen en/of tijd. Inkomen wordt relatief schaarser dan tijd. Een huishouden probeert een eenmaal bereikt levensniveau zoveel mogelijk te handhaven. Een vermindering van het reële inkomen betekent dat het huishouden minder te besteden heeft. Omdat levensstandaard op korte termijn niet verandert bij inkomens-teruggang, treedt er een spanning op tussen wat gewenst is en wat aan behoeften gerealiseerd kan worden. Omdat men een bepaald levensniveau gewend is, zal het huishouden vertraagd reageren op de reële inkomensdaling.

Huishoudeconomisch gezien zal er in ieder geval gereageerd worden. De planning van een huishouden wordt door de externe gebeurtenis van economische verslechtering doorkruist, als op het verschijnsel niet geanticipeerd is. Het huishouden ziet zich geconfronteerd met een toegenomen spanning tussen wensen en middelen. Deze druk kan nog versterkt worden door individuele omstandigheden. Verondersteld wordt dat het huishouden probeert gewenste situaties te bereiken ('satisficing behavior'). Geconfronteerd met de nieuwe situatie neemt het huishouden beslissingen. Aspecten van dit besluitvormingsproces zijn hier niet belangrijk, wel de output aan gedragsverandering op het terrein van de huishouding.

Afhankelijk van de situatie zal een huishouden zich óf proberen aan te passen aan de situatie óf actief nieuwe hulpbronnen aanboren of een combinatie van beide. Men zal vertraagd reageren, al is de vertragingstructuur niet bekend. Het proces echter is dynamisch.

In deze studie wordt aangenomen dat de levensstandaard op korte termijn niet verandert wanneer de middelen, die een huishouden ter beschikking staan, krimpen. Het duurde vanaf de jaren vijftig een bepaalde tijd voordat

de levensstandaard steeg. Het duurt ook lang voordat de levensstandaard daalt, als deze voor bepaalde categorieën van de bevolking niet meer realiseerbaar is ^{*17}.

Terreinen van de huishouding die tengevolge van een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling zullen veranderen zijn de volgende: inkomensverwerving, financieel beheer, inkomensbesteding (prestaties als consument op de markt) en huishoudelijke arbeid. Op één of meer van deze terreinen kan een gedragsaanpassing plaatsvinden. Een huishouden kan bezuinigen (proberen minder geld uit te geven), ontsparen (vermindering spaartegoed), geld lenen, meer betaald werk gaan verrichten om financiële redenen, meer tijd aan de huishouding besteden, of de huishoudeconomische rationaliteit doen toenemen. Dit zijn de zes hoofdalternatieven waaruit gekozen kan worden. Het economisch/huishoudkundig model, dat hier wordt gepresenteerd, geeft aan dat er keuzen zijn in de budgetverdeling, maar dat deze sterk ingeperkt worden door de kenmerken van een huishouden. Soms is er weinig te kiezen. Of een huishouden op een van deze terreinen zijn gedrag verandert, is afhankelijk van enerzijds het gedrag op andere terreinen, anderzijds situationele variabelen en intermediaire variabelen.

Tot de situationele variabelen worden gerekend huishoudgrootte, aantal financieel afhankelijke kinderen, vermogen, etc. Het zijn variabelen die de druk op privé-huishoudens kunnen verlichten dan wel versterken. Intermediaire variabelen zijn variabelen die zowel een situationele als een gedragscomponent omvatten.

De zes hoofdalternatieven vormen zes elementen van een nuts- of doelstellingenboom ('utility-tree').

Een huishouden heeft net als een individu bepaalde doelstellingen, bijvoorbeeld het handhaven van een reeds bereikt levensniveau. Dit kan verder worden opgedeeld in wenselijkheden als het niet aantasten van een bepaalde spaarreserve en het zorgen voor aanvullende inkomsten bij teruggang van reële inkomens.

De nutsfunctie van het huishouden - handhaven van een bepaald levensniveau op korte termijn bij inkomensteruggang - kan worden beschreven als een functie bestaande uit zes hoofdalternatieven.

$$U=f(H_1(f) \cdot H_2(f) \cdot H_3(f) \cdot H_4(f) \cdot H_5(f) \cdot H_6(f)) \quad (V.3.10)$$

waarbij

U = levensstandaard

H₁ = bezuinigen

H_2 = vermindering spaartegoed

H_3 = geld lenen

H_4 = om financiële redenen meer betaalde arbeid verrichten

H_5 = meer tijd aan de huishouding besteden

H_6 = sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit

Een huishouden kan één of meer van de alternatieven kiezen, bijvoorbeeld niet bezuinigen, meer inkomsten verwerven, niet interen op spaartegoeden.

Dit is een enkelvoudige keuze uit een verzameling van alternatieven. De keuze voor een bepaald alternatief is dan afhankelijk van karakteristieken die voortvloeien uit de situatie, uit het gedrag op andere terreinen en uit intermediaire variabelen.

$$H_i = f(b_j, c_j, d_j) \quad (V.3.11)$$

waarbij

H_i = i-de hoofdalternatief

b_j = j-de situationele variabele voor het i-de hoofdalternatief

c_j = j-de gedragsvariabele voor het i-de hoofdalternatief

d_j = j-de intermediaire variabele voor het i-de hoofdalternatief

De lijn van redeneren sluit op een aantal punten aan bij die van de discrete keuzemodellen in de neo-klassieke theorie (Deaton en Müllbauer, 1980) *18.

Stel het huishouden heeft de keuze tussen al dan niet bezuinigen, dan luidt de nutsfunctie, gegeven de restricties van inkomen en tijd als volgt (Deaton en Müllbauer, 1980):

$$U = v(C_0, C_b, \epsilon) \quad (V.3.12)$$

C_b = één bij bezuinigen en nul bij niet-bezuinigen

ϵ = verschillen in huishouden door smaak en omstandigheden die niet in de budgetrestrictie zijn opgenomen.

Als U^0 het nutsniveau zonder en U^1 het nutsniveau met bezuinigen is, dan geldt: (C_0 consumptieniveau zonder bezuinigen, C_1 consumptieniveau met bezuinigen)

$$U^0 = v(C_0, 0, \epsilon) \quad (V.3.13)$$

$$U^1 = v(C_1, 1, \epsilon)$$

Er kan een punt zijn waar een huishouden op punt C_t komt; na dit punt zal het huishouden bezuinigen.

Als $f(C_0, \epsilon)$ een dichtheidsfunctie is van C_0 en ϵ dan is de proportie huishoudens met C_0 die bezuinigen

$$g(x) = \int_{-\infty}^{C_T} f(C_0, \epsilon) \delta \epsilon \quad (V.3.14)$$

Stel dat er k huishoudens zijn die bezuinigen in een steekproef van n

huishoudens dan geldt de volgende waarschijnlijkheid:

$$L = \prod_{i=1}^k [g(x_i)] \cdot \prod_{i=k+1}^n [1-g(x_i)] \quad (V.3.15)$$

Voor het spaartegoed en het geld lenen geldt een identieke redenering.

Logistische modellen worden veel gebruikt bij modellen met discrete variabelen als proporties geschat dienen te worden (Lesourne, 1977; Deaton en Müllbauer, 1980). Ook in hoofdstuk zes worden logistische functies van het logittype gebruikt. Vergelijking (V.3.11) is dan de te operationaliseren vergelijking.

Het analysemodel is als volgt geoperationaliseerd:

De te verklaren variabelen in het model van de zes hoofdalternatieven zijn:

1. **bezuinigen,**
2. **vermindering van het spaartegoed (daling spaartegoed, ontsparen),**
3. **geld lenen,**
4. **om financiële redenen meer betaalde arbeid verrichten,**
5. **meer tijd aan de huishouding besteden,**
6. **sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit.**

De verklarende variabelen bestaan uit situationele variabelen (b_j in vergelijking V.3.11), gedragsvariabelen (c_j in vergelijking V.3.11) en intermediaire variabelen (d_j in vergelijking V.3.11).

Het standaardblok verklarende variabelen omvat de volgende variabelen:

a. De situationele verklarende variabelen:

- huishoudgrootte of aantal financieel afhankelijke kinderen
- aandeel vaste (woon)lasten op het netto huishoudinkomen
- netto vermogenspositie
- confrontatie met onverwacht grote uitgaven
- de huishoudfase
- netto huishoudinkomen of economisch (niet)-actieve hoofdkostwinner

b. De gedragsverklarende variabelen:

- meer tijd aan huishouding besteden
- bezuinigen
- interne uitgavenverschuiving door op sommige uitgaven te bezuinigen om andere zaken te realiseren (interne uitgavenverschuiving)
- achter zijn met betalingen
- bezittingen te gelde maken om dagelijkse uitgaven te betalen

- om financiële redenen meer betaalde arbeid verrichten
- sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit
- geld lenen
- meer dan fl. 500,-- lenen/opnemen voor de dagelijkse uitgaven
- vermindering van spaartegoed.

c. De intermediaërende variabelen:

- verandering van huishoudenssamenstelling
- mening dat huishoudinkomen verminderd (gedaald) is of minder te besteden hebben
- minimaal benodigd huishoudinkomen in relatie tot netto huishoudinkomen groter dan 80% van netto huishoudinkomen
- meer dan fl. 1.000,-- gewonnen/gekregen (transitoir inkomen)
- benodigde reserve in relatie tot huishoudinkomen
- verlies van baan van leden van huishouden
- sterke consumptiegeoriënteerdheid of luxe consumptiegeoriënteerdheid
- combinatie van werktijdverkorting en minder kunnen overwerken (minder kunnen werken dan gewenst)
- mening dat financiële situatie van huishouden verslechterd is of sombere mening over de financiële situatie van het huishouden in de toekomst.

Bij een te verklaren variabele wordt bij de gedragsvariabelen dezelfde te verklaren variabele niet als verklarende variabele opgenomen, dus bijvoorbeeld bezuinigen wordt niet uit bezuinigen verklaard.

Daarnaast zijn er bij een aantal te verklaren variabelen additionele verklarende variabelen opgenomen (zie bijlage I).

Ook kan het economisch/huishoudkundig model worden gebruikt voor een decompositie (onderverdeling) van de variabele bezuinigen. Deze kan worden ingedeeld naar lopende en niet-lopende uitgaven. Binnen de lopende en niet-lopende uitgaven kan dan een verdere onderverdeling plaatsvinden naar uitgavencategorieën.

Om een regressie ad infinitum te voorkomen wordt het aantal uitgavencategorieën bij het lopend budget ingeperkt tot vijf waarop het meest bezuinigd is en bij de niet-lopende uitgaven tot vijf produktcategorieën die of relatief veel worden aangekocht, of waar veel op bezuinigd wordt of die om financiële redenen niet aangeschaft worden.

Onderlinge relaties tussen het hoofdalternatief bezuinigen en/of bezuini-

gingen op bepaalde uitgavencategorieën zijn hier niet van belang. De doelstelling van deze analyse is om, met uitzondering van de variabele bezuinigen, te toetsen of de set situationele-, gedrags- en intermediërende verklarende variabelen op pp. 74 en 75 van belang zijn op een lager abstractieniveau van de beslissingenboom.

4. METHODE VAN ONDERZOEK

4.1 Inleiding

Voor het veldwerk van het onderzoek is een vragenlijst geconstrueerd. Begin 1983 is een steekproef van huishoudens getrokken. Daarna zijn de respondenten mondeling geïnterviewd. De vragenlijst is als bijlage II opgenomen. Een beschrijving van de onderzoekspopulatie volgt in paragraaf 4.2 ^{*1}. De onderzoekspopulatie wordt korthedshalve steekproef genoemd. Waar mogelijk wordt de steekproef vergeleken met de Nederlandse bevolking. Tevens wordt in deze paragraaf nader ingegaan op de gevolgde werkwijze. In paragraaf 4.3 worden enkele methodologische kanttekeningen bij het veldonderzoek gemaakt. Aandacht wordt besteed aan methoden om groepskenmerken te meten met behulp van retrospectieve data in een 'non-experimental design'.

Empirische toetsing kan op verschillende manieren plaatsvinden. Er kan bestaand statistisch materiaal worden geanalyseerd. Hierbij is een probleem dat veel secundair materiaal niet op het juiste tijdstip is verzameld en tegenwoordig ook vaak niet tegen geringe kosten verkrijgbaar is. De voorkeur ging derhalve uit naar een veldonderzoek. Ten opzichte van een secundaire analyse heeft dit type onderzoek een aantal voordelen:

- alle gegevens kunnen per huishouden waargenomen worden zonder dat met bijvoorbeeld arbitraire (ver)onderstellingen het ene statistische materiaal aan het andere gekoppeld hoeft te worden;
- alle gegevens kunnen op één moment en met dezelfde omschrijving van begrippen waargenomen worden;
- alle vragen, die uit het economisch/huishoudkundig analysekader voortvloeien, kunnen beantwoord worden.

Op het moment dat het onderzoek werd geformuleerd, werden vele huishoudens geconfronteerd met een reële inkomensachteruitgang. Besloten is om een veldonderzoek te houden door middel van een mondelinge enquête. Hierdoor werd het mogelijk om voor de onderzoeksperiode de relevante economisch/huishoudkundige variabelen te traceren. In principe stond daarna de mogelijkheid open om op een later tijdstip bij dezelfde huishoudens gegevens na 1983 te bezien. In de analyse staat het huishouden centraal. "The household is the unit of decision as far as concerns the economics of decision" (Prais en Houthakker in: Presvelou, 1968, p.24).

4.2 Beschrijving van de onderzoekspopulatie (steekproef)

Getracht is een onderzoekspopulatie te verkrijgen die aansluit bij het theoretisch kader van het onderzoek en die qua omvang en samenstelling zodanig is, dat in de analysefase naast theoretisch zinvolle ook statistisch verantwoorde uitspraken mogelijk zijn. Mede om financiële redenen kon de onderzoekspopulatie niet groter zijn dan 300 huishoudens.

Tot de onderzoekspopulatie behoren huishoudens waarvan de kostwinners in loondienst zijn en/of een uitkering krachtens één van de sociale zekerheidswetten ontvangen. Dit impliceert dat huishoudens uitgesloten zijn waarvan één van de leden als zelfstandige zijn/haar hoofdberoep uitoefent. De onderzoekspopulatie omvat huishoudens in urbane en rurale gebieden en bestaat zowel uit laagstbetaalden als uit hoogstbetaalden.

Om effecten van veranderingen in de huishoudens zoveel mogelijk te controleren is het gewenst dat het huishouden reeds twee jaar bestaat.

(Privé-)huishoudens worden gekenmerkt door convivium (samenwoning) en 'sharing of resources' (het delen van hulpbronnen). Dit impliceert dat leden van een huishouden in het algemeen dagelijks in dezelfde woning vertoeven en dat zij gezamenlijk een huishouding voeren. In het identificeren van een huishouden leveren deze criteria in de meeste gevallen geen problemen op. Moderne relatievormen als de L.A.T.-relaties ('Living Apart Together') leveren bij toepassing van de hier genoemde criteria twee afzonderlijke huishoudens op.

Met behulp van de zogenaamde 'sneeuwbal-methode' is een adressenlijst gemaakt en daarna een steekproef samengesteld, die voorzover dat mogelijk is, op de elementen huishoudsamenstelling en urbanisatiegraad representatief is gemaakt met het universum. Aan de inkomensverdeling binnen de steekproef is de minder strenge eis van voldoende contrastwerking gesteld, d.w.z. dat de steekproef een zodanige grootte van lage en hoge inkomens heeft dat multivariate analyses kunnen worden uitgevoerd.

Uit tabel 4.1 blijkt dat in totaal voor de interviewperiode 345 respondenten bereid waren om aan het onderzoek mee te doen. In de maanden februari en maart 1983 werden in totaal 290 interviews afgenomen: 55 potentiële respondenten zijn derhalve niet geïnterviewd. Dit kwam omdat soms een respondent zeer moeilijk voor de interviewer bereikbaar bleek zowel naar tijd als naar plaats, maar ook omdat een aantal respondenten de aanvankelijke toestemming introk. Na een eerste data-inspectie bleken 275 interviews

Tabel 4.1 Totstandkoming van steekproef

Populatie	Totaal aantal huishoudens abs.	Totaal aantal betrokken personen in de huishoudens
-Benaderde huishoudens	529	
-Weigeringen	174	
-Potentiële onderzoekspopulatie	345	
-Onbruikbare interviews	15	
-Uiteindelijke onderzoekspopulatie	275	844

voor verdere verwerking in aanmerking te komen *2.

Vergeleken met de schatting van de Hoog (1985) zijn gezinnen en eenoudergezinnen oververtegenwoordigd en zijn alleenstaanden, gehuwden of samenwonenden en de categorie 'anders' ondervertegenwoordigd (zie tabel 4.2). Vergelijking van de steekproef met de uitkomsten van het Woningbehoefteonderzoek van het CBS, ontleend aan Ploegmakers en van Leeuwen (1985), toont aan, dat het verschil tussen de uitkomsten van het WBO '81 en de steekproef bij de alleenstaanden groter en bij de gehuwden/samenwonenden en eenoudergezinnen kleiner is. Het WBO is ook een steekproefonderzoek en met betrekking tot verschillende variabelen zijn er verschillen in uitkomsten in de diverse CBS-onderzoeken te constateren. In tabel 4.3 is de huishoudgrootte in de steekproef vergeleken met die van de Nederlandse bevolking (per oktober 1981). In onze steekproef zijn minder één- en tweepersoonshuishoudens en meer huishoudens met drie, vier en vijf personen aanwezig dan in het universum. De chi-kwadraat ligt hier beduidend lager dan in tabel 4.1, maar is bij een 5% toetsing niet significant. Lager wordt de chi-kwadraat bij een vergelijking van de gezinnen naar aantal thuiswonende kinderen met de overeenkomstige gegevens van de Nederlandse bevolking in oktober 1977 (tabel 4.4). De chi-kwadraat is significant bij een toetsing op het 10% niveau. Een belangrijk probleem bij de toetsing van steekproeven is ontstaan doordat er sinds 1971 geen volkstelling meer is gehouden. Hierdoor worden meestal steekproefanalyses van het CBS als basis gehanteerd voor het universum. Het blijft de vraag of deze methode overeenkomt met de realiteit.

Tabel 4.2 Vergelijking naar huishoudvorm van de steekproef met de Nederlandse bevolking (in %)

Huishoudens- vorm	WBO '81 3)	Geschatte huish. samenstelling 1983 1)	Steekproef 2) (N = 275)
M/V	22,4	20	15,3
M+V	24,0	26	21,1
M+V+K	43,4	44	50,5
V+K/M+K	6,2	6	11,6
anders	6,4	4	1,4
totaal	100	100	100

chi-kwadraat kolom 3 met kolom 4 = 8.20, niet significant

Legenda:

M = alleenstaande mannen

M+V+K = echtparen met kinderen

V = alleenstaande vrouwen

M+K = mannelijke ouder met kinderen

M+V = echtparen

M+V = vrouwelijke ouder met kinderen

1) Schatting gemaakt door C. de Hoog, NITHOO ringband (1985) A7-p.7.

2) Omdat in het onderzoek de huishoudenscategorie "anders" zoveel mogelijk uitgesloten is, is de chi-kwadraat berekend over de andere antwoorden.

3) Bewerking van gegevens uit Ploegmakers en van Leeuwen, 1985, p. 129.

Tabel 4.3 Vergelijking naar huishoudensgrootte van de steekproef met de Nederlandse bevolking (in %)

Aantal personen per huishouden	Steekproef (N = 275)	Ned. bevolking okt. 1981 1)
1	15,3	17,8
2	26,5	30,2
3	19,2	16,8
4	23,6	20,9
5	10,2	8,9
6 en meer	5,1	5,4
totaal	100	100
gemiddelde huis-	3,07	2,66 2)

chi-kwadraat = 1.71, niet significant

1) Ontleend aan CBS, Statistisch Zakboek 1985, p. 29.

2) Ontleend aan CBS, Statistisch Zakboek 1986, p. 64.

Tabel 4.4 Vergelijking naar gezinnen met aantal thuiswonende kinderen van de steekproef met de Nederlandse bevolking (in %)

Aantal kinderen in huishoudens	Steekproef (N = 169)	Ned. bevolking okt. '77 1)
1 kind	31,8	32,5
2 kinderen	42,0	40,8
3 kinderen	19,5	16,7
4 kinderen	4,1	6,0
5 kinderen	1,8	2,4
6 kinderen	0,6	1,0
7 kinderen of meer	1,2	0,6
totaal	100	100

chi-kwadraat = 2.1042, niet significant

1) CBS, Statistisch Zakboek 1982, p. 27.

Een vergelijking van de netto inkomens van de huishoudens in de steekproef met die van de Nederlandse bevolking in 1983 was niet volledig mogelijk. Enerzijds vanwege het gebrek aan gegevens hierover op het moment van schrijven, anderzijds vanwege verschil in de definitie van het begrip inkomen. Tabel 4.5 geeft een onderverdeling van de onderzoekspopulatie naar netto inkomensklasse, exclusief vakantiegeld en kinderbijslag. Tabel 4.6 geeft de verdeling van de netto inkomens per inkomensdeciël. Iets minder dan 20% van de huishoudens heeft een inkomen in de buurt van het minimum. In het inkomensgebied van fl. 1500 tot fl. 2500 bevindt zich circa 36% van de huishoudens en boven de fl. 2500 circa 44% van de huishoudens. Het gemiddeld inkomen van de huishoudens in de steekproef ligt op fl. 2.385 per maand. Dit is waarschijnlijk hoger dan het gemiddelde huishoudinkomen van de beroepsbevolking in 1983. Dit is, gezien de positieve correlatie tussen onderwijs en inkomen, voor een deel toe te schrijven aan het relatief hoge opleidingsniveau van de hoofdkostwinner: 31% heeft lager onderwijs, 28% heeft middelbaar onderwijs en 41% heeft hoger onderwijs gevolgd of volgt dit nog, waarvan een kwart (12%) een universitaire opleiding. Dit impliceert een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden.

Tabel 4.5 Huishoudens naar netto inkomensklasse
in januari 1983, exclusief vakantiegeld
en kinderbijslag (steekproef) (in %)

Inkomensklasse van de huishoudens in gulden per maand	(N = 269) 1)
≤1000	2,2
1001 - 1250	4,8
1251 - 1500	12,4
1501 - 1750	7,4
1751 - 2000	10,4
2001 - 2250	10,7
2251 - 2500	7,1
2501 - 2750	6,7
2751 - 3000	5,3
3001 - 3500	12,3
3501 - 4000	5,9
4001 - 4500	3,7
4501 - 5000	4,1
≥ 5001	7,1
totaal	100

1) Van de zes ontbrekende huishoudens hebben er twee een inkomen onder de ziekenfondsgrens en vier een huishoudinkomen boven de ziekenfondsgrens. Tau C bruto huishoudinkomen = 0.89.

Een vergelijking met de statistieken over inkomensverdeling van het CBS is door het verschil in gehanteerde inkomensbegrippen niet goed mogelijk. Zoals al werd gememoreerd, kunnen de inkomensgegevens het beste worden vergeleken met gegevens van het SCP (Berekend beleid, 1985), die gebaseerd zijn op het Woningbehoeftenonderzoek (CBS, 1983c). De definitie van secundair inkomen is beter vergelijkbaar met het begrip netto huishoudinkomen van deze studie, de gehanteerde definitie van privé-huishoudens echter niet. De afwijkingen zijn vooral in het laagste en hoogste deciel groot. In de andere decielen zijn de verschillen veel kleiner. De Theil-coëfficiënt in de steekproef bedraagt 0.096, terwijl die van het SCP (Berekend beleid, 1985) 0.141 is voor de gehele populatie en 0.104 voor de categorie werknemers. Dit duidt op een geringere inkomensongelijkheid in de steekproef. In

Tabel 4.6 Vergelijking naar inkomensdecieel van de steekproef met het Woningbehoefteonderzoek 1981 (in %)

Decielen	Steekproef 1) (N = 269)	1981 1)2)
laagste decieel	4,5	0,8
tweede decieel	5,3	4,8
derde decieel	6,5	6,1
vierde decieel	7,5	7,5
vijfde decieel	8,6	8,6
zesde decieel	9,7	9,8
zevende decieel	11,3	11,1
achtste decieel	12,7	12,8
negende decieel	15,6	15,5
hoogste decieel	18,3	23,0
totaal	100	100

1) Theil onderzoekspopulatie: 0.096, WBO 1981: 0.141 (SCP, 1985, p. 100)

2) Ontleend aan SCP, Berekend Beleid, 1985, p. 97.

1983 ontving circa 12,5% van de huishoudens een eenmalige uitkering. Een onbekend percentage vroeg deze uitkering niet aan. Het percentage huishoudens met het laagste inkomen is in onze steekproef waarschijnlijk groter dan in het universum. Aan de andere kant is bekend dat ongeveer 70% van de inkomenstrekkingen een netto inkomen heeft dat lager is dan de ziekenfondsgrens (deze bedroeg in 1983 fl. 46.550). In de steekproef bedraagt het percentage huishoudens met een inkomen onder de ziekenfondsgrens 56. Het verschil is voor een groot deel te verklaren uit het feit dat in 37% van de huishoudens een tweede kostwinner aanwezig is en dat in 2,5% van de huishoudens zelfs een derde kostwinner aanwezig is.

Het eigen woningbezit is in de steekproef groter dan bij de Nederlandse bevolking (tabel 4.7). Zoals te verwachten valt is de steekproef representatief op de dimensie urbanisatiegraad. Eén en ander blijkt uit tabel 4.8.

Tabel 4.7 Vergelijking naar eigen woningbezit van steekproef met de Nederlandse bevolking (in %)

Eigen woning	steekproef (N = 274)	Ned. bevolking 1981, okt. 1)
geen	52	58
wel	48	42
totaal	100	100

chi-kwadraat = 1.48, niet significant

1) CBS, Statistisch Zakboek 1984, p. 73.

Tabel 4.8 Vergelijking naar urbanisatiegraad van de steekproef met de Nederlandse bevolking (in %)

Urbanisatiegraad	Steekproef (N = 271)	Ned. bevolking 01-01-1983 1)
plattelandsgemeenten	12,1	11,5
verstedelijkte plattelands- gemeenten	36,3	37,4
stedelijke gemeenten	51,6	51,1
w.o. gemeenten met 100.000 of meer inwoners	22,2	24,3

chi-kwadraat = 0.06, $p < 0.05$

1) CBS, Statistisch Zakboek 1984, p. 29.

Tabel 4.9 geeft de samenhang tussen de netto vermogenspositie (bezittingen minus schulden) en het netto huishoudinkomen. Een vergelijking met landelijke gegevens is niet goed mogelijk. Het begrip vermogen is hier waarschijnlijk ruimer omschreven dan de omschrijving die gebruikt wordt voor de vaststelling van de vermogensbelasting. De samenhang is naar verwachting hoog. Een groot netto vermogen en een hoog inkomen zijn positief gecorreleerd.

Tabel 4.9 Huishoudens naar netto vermogenspositie en naar huishoudinkomen (steekproef) (in %)

Netto vermogen	Netto huishoudinkomen in guldens				Totaal
	≤1500	1501-2250	2251-3000	≥3001	
minder dan 50.000	41,2	37,1	13,4	8,2	43,3
50.000-175.000	2,5	33,8	32,5	31,2	34,4
meer dan 175.000	2,0	10,0	16,0	72,0	22,3
totaal	19,2	29,9	20,5	30,4	100

(N = 224) Tau C = 0.58 p = 0.00

Tabel 4.10 geeft een overzicht van de huishoudens met thuiswonende financieel afhankelijke kinderen. Van alle huishoudens heeft 22,3% één thuiswonend financieel afhankelijk kind, 23,0% twee en 10,6% drie thuiswonende financieel afhankelijke kinderen. Vier en meer thuiswonende financieel afhankelijke kinderen komen bij 2,6% van de huishoudens voor. Omdat ouders in de hogere inkomenscategorieën moeten bijdragen aan de studiekosten van hun kinderen, komt het verschijnsel financieel afhankelijke buitenshuis wonende kinderen (62 in de steekproef) meer voor in de hogere inkomenscate-

Tabel 4.10 Huishoudens naar thuiswonende financieel afhankelijke kinderen (steekproef) (in %)

Huishoudens met thuiswonende financieel afhankelijke kinderen	58,5
- waarvan met één kind	22,3
met twee kinderen	23,0
met drie kinderen	10,6
met vier en meer kinderen	2,6

(N=275)

goriëen. Het laatste geldt ook voor alle financieel afhankelijke kinderen (Kendall's Tau 0.17, respectievelijk 0.15). Jongere kinderen komen, zoals te verwachten, meer voor in de lagere inkomenscategorieën. Ook is er een samenhang tussen het aantal kinderen en de hoogte van het netto huishoudinkomen. Bij grotere huishoudens vinden wij ook vaker oudere kinderen. Tabel 4.11 geeft een overzicht van de huishoudvormen naar netto huishoudinkomenscategorieën. Vanwege de geringe celvulling zijn een aantal huishoudvormen samengetrokken. Het aantal inkomensklassen is om dezelfde reden hier ook tot vier gecompriëerd. Het dominante beeld in de steekproef is dat in de laagste inkomenscategorie (d.w.z. tot fl. 1500 netto huishoudinkomen per maand) vooral alleenstaanden en eenoudergezinnen voorkomen. Dit komt overeen met het beeld dat uit ander onderzoek naar voren komt (Wiebrens, 1981).

Tabel 4.11 Huishoudvormen naar netto huishoudinkomen (steekproef) (in %)

Huishoudvorm	Inkomen in gulden				Totaal
	≤1500	1501-2000	2001-3000	≥ 3001	
alleenstaanden	40,4	25,0	5,0	4,6	15,4
eenoudergezinnen	34,6	10,4	7,5	2,3	11,6
echtparen incl. samenwonenden	25,0	64,6	87,5	93,1	73,0
waarvan:					
met kinderen	17,3	50,0	65,0	60,9	51,7
zonder kinderen	7,7	14,6	22,5	32,2	21,3
totaal	100	100	100	100	100

(N = 267)

Aan de respondenten is ook gevraagd of de huishoudsamenstelling respectievelijk de (on)afhankelijke positie gedurende de onderzoeksperiode veranderd is. Bij 72% van de huishoudens is dat niet het geval. Bij 5,5% van de huishoudens zijn er kinderen bijgekomen of weer afhankelijk geworden, terwijl bij 17,1% kinderen uit huis zijn gegaan of financieel onafhankelijk geworden zijn. Bij 6% van de huishoudens is de huishoudvorm veranderd door huwelijk, intrekken van een vriend en inwoning. Bij 3,7% is een verandering opgetreden door scheiding of het beëindigen van de samenwoning.

Tabel 4.12 geeft een overzicht van de inkomstenbronnen van de hoofdkostwinner en tweede kostwinner. Dominant is het inkomen uit beroep bij zowel hoofdkostwinner als tweede kostwinner. Inkomen alleen uit vermogen komt weinig voor, terwijl een aanzienlijk deel van de hoofdkostwinners en, in mindere mate, de tweede kostwinners een uitkering krachtens één van de sociale verzekeringswetten heeft. Bij acht huishoudens is een derde kostwinner aanwezig, die in vijf van de acht gevallen een inkomen uit beroepsarbeid heeft. In één huishouden is een vierde kostwinner aanwezig.

Tabel 4.12 Bron van inkomsten van kostwinners (steekproef) (in %)

Bron van inkomsten	Hoofdkostwinner	Tweede kostwinner
-alleen uit beroep	62,2	68,3
-alleen uit vermogen	1,1	3,6
-ADW en/of pensioen	7,3	2,7
-uit andere sociale verzekeringswetten	12,8	11,9
-beroep en vermogen (meer dan fl. 1000)	5,5	3,6
-ADW en/of pensioen en vermogen	1,8	0,9
-anders (studietoelage, alimentatie, e.d.)	9,3	9,0
totaal	100 (N=273)	100 (N=110)

De aanwezigheid van een tweede kostwinner is volgens tabel 4.13 positief gecorreleerd aan de hoogte van het huishoudinkomen.

Tabel 4.14 geeft het beroepsprestige van de hoofdkostwinner en tweede kostwinner. De indeling is gebaseerd op het hoofdberoep ^{*3}. Het beroepsprestige van de tweede kostwinner is in het algemeen lager dan dat van de hoofdkostwinner. Opvallend is hier het hoge percentage van de categorie beroepen met een hoger prestige. Een significante positieve samenhang met het netto huishoudinkomen is aanwezig voor zowel de hoofdkostwinner als de tweede kostwinner (Kendall's Tau 0.48 respectievelijk 0.37).

Van de hoofdkostwinners heeft 34,9% een leidinggevende functie. Bij de tweede kostwinners is dat 3,6%. Een duidelijke samenhang met het huishoudinkomen is aanwezig.

Tabel 4.13 Huishoudens naar netto huishoudinkomen en naar aantal kostwinners (steekproef) (in %)

Huishoudinkomen in guldens per maand	Een kostwinner	Twee kostwinners	Drie en meer kostwinners	Totaal
≤1500	92,3	7,7	0	19,4
1501-2250	62,3	36,4	1,3	28,7
2251-3000	54,9	41,2	3,9	19,0
≥3001	42,0	53,4	4,5	32,8
totaal	60,1	37,3	2,6	100

(N = 268)

Tau B = 0.32, significantie 0,00.

Tabel 4.14 Beroepsprestige van kostwinners (steekproef) (in %)

Beroepsprestige 1)	hoofdkostwinner (N = 226)	tweede kostwinner (N = 88)
ongeschoolde arbeiders	4,4	5,7
geschoolde arbeiders	20,4	23,8
lagere employé's	19,9	46,6
middelbare employé's	26,1	15,9
hogere employé's	29,2	8,0
totaal	100	100

1) Indeling volgens ITS beroepenclassificatie, Nijmegen, 1973.

Bij 23% van de hoofdkostwinners is tijdens de onderzoeksperiode een verandering van het hoofdberoep opgetreden door ontslag, andere werkkring of promotie. Bij de tweede kostwinners hebben zich bij 15% soortgelijke gebeurtenissen voorgedaan. Van de hoofdkostwinners, die een beroep hebben uitgeoefend en die in 1983 een uitkering krachtens een der sociale verzekeringswetten ontvingen - inclusief de gepensioneerden - ontving 73% deze al

langer dan twee jaar. De overigen kwamen in de periode 1981 - 1983 voor een dergelijke uitkering in aanmerking.

De steekproef is niet representatief naar huishoudvorm, eigen woningbezit en huishoudgrootte. Vrijwel representatief is de steekproef op de dimensie gezinnen naar aantal thuiswonende kinderen. Representatief is de steekproef wat betreft urbanisatiegraad.

Bij de interpretatie van de gegevens moet rekening worden gehouden met het gegeven dat de gezinnen met kinderen en de eenoudergezinnen oververtegenwoordigd zijn, terwijl de alleenstaanden ondervertegenwoordigd zijn. De laatsten hebben vaak een lager inkomen en een grotere spreiding van inkomens dan bij de andere huishoudvormen het geval is. Gekoppeld aan het gegeven dat in de steekproef relatief veel eigen woningbezit voorkomt, bestaat de indruk dat er een ondervertegenwoordiging is van de middeninkomens. Dit lijkt op het eerste gezicht een nadeel. Gezien de beoogde contrastwerking is dit niet bezwaarlijk.

4.3 Methodologische kanttekeningen bij de enquêtevragen

De vragen, toestands- en gedragsvariabelen, hebben soms betrekking op het huishouden en, bij meer persoonsgebonden variabelen, zoals bijvoorbeeld attitudes, op de respondent. De respondent antwoordt voor het huishouden. In de analyse staan verschillen tussen huishoudens centraal. "If interfamily differences are of primary interest, then a single source of data per family may be warranted" (Larzelere en Klein, 1987, p. 127). Dit veronderstelt intrahuishoudelijke consistentie. Van de vier manieren die door Larzelere en Klein (1987) genoemd worden om groepeigenschappen te meten zijn er in dit onderzoek drie gebruikt. Ten eerste is de eenvoudige combinatie van individuele kenmerken, zoals huishoudinkomen, gebruikt. Ten tweede is gebruik gemaakt van 'bilaterally target specific question'. Vervolgens kan een vraag een indicator bevatten die niet direct aan individuen gebonden is. Volgens Larzelere en Klein een 'emergent question' (Larzelere en Klein, 1987). De vraag of het huishouden veel of weinig heeft moeten bezuinigen is een voorbeeld hiervan. Dit leidt tot de volgende kanttekening: "One complication of the previous discussion is that consistency between family members should vary with the type of question. Emergent measures should yield higher consistency than other types of measures" (Larzelere en Klein, 1987, p. 127). Vandaar dat meer persoonsge-

bonden vragen aan de individuele respondenten zijn gesteld *4.

In bijna 79% van de gevallen is de respondent de vrouw. Er van uitgaande dat zij in het merendeel van de gevallen de hoofdverantwoordelijke is voor de huishouding, is dit bevorderlijk voor de betrouwbaarheid van de uitkomsten bij de 'emergent and bilaterally target-specific question'. Dit geldt bijvoorbeeld voor de bestedingsvragen. Bij vragen over het financiële beheer behoeft de betrouwbaarheid niet problematisch te zijn aangezien vragen over dit onderwerp weinig gedetailleerd zijn.

Ten aanzien van de partners is enige homogeniteit verondersteld op het terrein van de huishoudelijke beslissingen. Verondersteld mag worden dat al te grote discrepanties op het terrein van inkomensverwerving en -besteding tussen partners betrekkelijk weinig zullen voorkomen. De gemeenschappelijkheid van uitgaven staat centraal in dit onderzoek. Bij de opstelling van de enquête is met de mening van kinderen geen rekening gehouden. Ten aanzien van de positie van het kind geldt dat deze op het gebied van de gezamenlijke uitgaven, afhankelijk van de leeftijd, misschien wel inspraak heeft maar geen uiteindelijke verantwoordelijkheid draagt. Dit impliceert niet dat (oudere) kinderen hun preferenties op het gebied van de meer persoonsgebonden uitgaven niet kunnen realiseren (Presvelou, 1968) *5.

Systematische verschillen in consistentie tussen partners worden bij opvattingen over wederzijdse aanpassing in het huwelijk (Larzelere en Klein, 1987), en een op consumptie georiënteerde levensstijl bij tweeverdieners (van den Berg en van Ophem, 1987) niet geconstateerd.

De vragen hebben soms betrekking op een toestand van (leden van) een huishouden op het moment van het interview. Ook zijn sommige vragen retrospectief van aard. Voorbeelden van het eerste type zijn vragen over vaste lasten, opleiding en inkomen. Aangenomen wordt dat de score op de variabelen in begin 1983 een goede benadering is voor de toestand in de periode 1981-1983. Een aanname die plausibel is wanneer het gaat om de analyse van verschillen tussen categorieën huishoudens. Een voorbeeld van een retrospectieve vraag is de variabele: proberen minder geld uit te geven.

Met behulp van retrospectieve vragen kunnen 'time-ordered data' op een praktische manier verkregen worden. Een alternatief dat "should be carefully considered when resources are inadequate for a complete extended occasion or multi occasion design" (Larzelere en Klein, 1987, p. 131).

Daarnaast zijn longitudinale studies gewoonlijk beperkt tot vaste tijdperiodes tussen momenten van dataverzameling, terwijl "the events of interest

may not be timed similarly for the different people" (Larzelere en Klein, 1987, p. 132). Ook geldt dat "measurement consistency over time is better for retrospective data than for longitudinal data" (Larzelere en Klein, 1987, p. 132). Voor de vraagstelling betreffende belangrijke gebeurtenissen wordt hetzelfde theoretische raamwerk gebruikt, terwijl bij longitudinale gegevens de theoretische conceptie meestal aan verandering onderhevig is. Daarnaast bestaat er de kans dat een longitudinaal ontwerp met een 'Datenfriedhof' of moeilijk te behandelen gegevens geconfronteerd wordt. De periode waarop de bestedingsvariabelen betrekking hebben is de periode begin 1981 - begin 1983. Een verandering kan in december 1982 zijn opgetreden maar ook een jaar daarvoor. Er wordt gevraagd of er iets is veranderd. Er wordt niet gevraagd naar de oorzaak van of aanleiding tot een beslissing, noch naar het moment van beslissen en de uitvoering. De belangrijkste nadelen van retrospectieve gegevens zijn een niet correcte weergave door respondenten en onjuiste herinneringen. Het eerste kan ook voorkomen bij toestandsvariabelen ('concurrent data'). Voor het tweede geldt dat "faulty recall is minimal when the initial event was prominent and its memory continues to be salient" (Larzelere en Klein, 1987, p. 133). Voor het type gebeurtenissen dat hier onderzocht wordt, is dit aannemelijk. Uitgangspunt is, dat de respondent op hoofdlijnen een goede rapporteur van de veranderingen in de huishoudvoering is. Het probleem van de niet correcte antwoorden wordt in deze studie ondervangen door te vragen naar de richting van de verandering en niet naar de intensiteit (in de vorm van geldbedragen). Daarnaast is een aantal controlevragen ingebouwd. Veel aandacht wordt besteed aan differentiaties tussen huishoudens. In hoofdstuk vijf gebeurt dit via de variabelen huishoudgrootte en -inkomen, terwijl in hoofdstuk zes modellen worden getoetst met verklarende variabelen, die naast huishoudgrootte en -inkomen andere verschillen in huishoudens aangeven. Uitspraken hebben betrekking op huishoudens met kenmerk A, etc. Op zichzelf is dat ook een gemiddelde, maar dan wel een gemiddelde voor een homogeenere categorie zoals bijvoorbeeld inkomensklasse. De data zijn op het niveau van het huishouden gemeten. Analyses op het niveau van het individu of huishoudens als individueel geval zijn weliswaar mogelijk, maar leiden tot casuïstiek. Als men op zoek is naar regelmatigheden of wetmatigheden doet zich het vraagstuk voor van goede, homogene categorieën (aggregatievraagstuk, multi-leveluitspraken) teneinde te voorkomen dat de variantie binnen één klasse van een categorie groter is dan tussen de

categorieën. Categorieën kunnen elkaar overlappen. Het analyseren van gegevens van individueel- naar collectief niveau kan echter gevolgen hebben voor aard en sterkte der samenhangen (Nooy, 1985). Een individueel huishouden kan tot meer categorieën behoren. Het gelijktijdig behoren tot verschillende homogene categorieën geeft via het mechanisme van opeenstapeling van factoren het meeste inzicht en voor betrokkenen soms ellende.

De resultaten zijn gebaseerd op 'non experimental' onderzoek. De opvatting dat dit geen causale analyse zou zijn, is te beperkt. De uitspraken, die in de volgende hoofdstukken gedaan worden, zijn van het type 'Als de omstandigheden X, Y, Z zich voordoen, dan treedt verschijnsel A op'. Een klassiek conditioneel redeneerschema. De zich veranderende werkelijkheid brengt reproduceerbaarheidsproblemen met zich mee. Een probleem dat zich niet voordoet bij de experimentele methode, waar de invloed van X, Y, Z apart op verschijnsel A bestudeerd kan worden. Probleem echter bij deze methode is - net als bij de niet-experimentele methode - dat van te voren bekend moet zijn dat X, Y, Z van belang kunnen zijn en dat toepassing uit laboratoriumstudies op de veranderende werkelijkheid geen problemen kan veroorzaken. Ook voor niet-experimenteel onderzoek is een goed theoretisch inzicht vereist (sterrekunde, geschiedenis, economie en sociologie).

In de hoofdstukken vijf en zes wordt de informatie uit de steekproef over de verandering van de huishoudvoering in een maatschappelijke toestand van reële inkomensdaling nader geanalyseerd. De hypothesen worden getoetst in hoofdstuk vijf terwijl de modeltoetsing in hoofdstuk zes plaatsvindt.

In hoofdstuk zes wordt geprobeerd om schijn correlaties zoveel mogelijk te elimineren via terugkoppeling naar theorie, toepassing van alternatieve specificaties en plausibiliteit. Bij de te verklaren variabelen wordt van simultane processen uitgegaan.

Tot slot van deze paragraaf kan worden gesteld dat de omvang van een steekproef een relatieve kwestie is. In een aantal disciplines is een omvang (N) van zestig al groot te noemen, bijvoorbeeld met betrekking tot sommige onderwerpen uit de macro-economie en de geneeskunde. Voor de eerstgenoemde discipline wordt dan meestal gewezen op het hoge aggregatieniveau van de gemeten variabelen. Een hoge mate van correlatie wordt echter ook bevorderd door de hoge correlatie met de factor tijd in tijdreeksanalyses. In transversale studies wordt de verklaarde variantie mede daardoor lager. In de geneeskunde ligt de omvang uit de aard der zaken (ziekten, gebreken) gelukkig meestal lager.

5. DE TOETSING VAN DE HYPOTHESEN

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk vindt de toetsing van de meeste hypothesen plaats. De hypothesen 16 t/m 18 worden vanwege de relatie met het model in het volgende hoofdstuk getoetst. In de volgende paragrafen worden de uitkomsten op het terrein van inkomensbesteding, betaalde/onbetaalde arbeid, huishoudeconomische rationaliteit en financieel beheer (sparen en lenen) besproken. Paragraaf 5.2 geeft een beeld van de ontwikkeling in huishoudinkomen en financiële situatie van de onderzochte huishoudens. Op deze punten wordt tevens, in aanvulling op paragraaf 4.2, additionele informatie gegeven. In paragraaf 5.3 wordt ingegaan op de pogingen van leden van huishoudens om minder geld uit te geven aan lopende en niet-lopende uitgaven. Hier worden de eerste vier hypothesen getoetst. In paragraaf 5.4 worden de hypothesen 5 t/m 11 over betaalde arbeid, onbetaalde arbeid en huishoudeconomische rationaliteit getoetst. De onbetaalde arbeid omvat uitvoerende- alsmede managementactiviteiten. In paragraaf 5.5 staan enkele resultaten betreffende het financieel beheer centraal. Hier worden de hypothesen 12 t/m 15 getoetst. Paragraaf 5.6 bevat de conclusies.

Grafieken zijn opgenomen om inkomensdifferentiaties visueel te tonen. Daarnaast wordt speciale aandacht besteed aan de invloed van de factoren huishoudinkomen en huishoudgrootte. Deze twee variabelen zijn twee belangrijke contextvariabelen voor het proces van de dagelijkse verzorging.

Als gesproken wordt over samenhang dan betreft het een significante samenhang. Alle verbanden c.q. samenhangen zijn getoetst op het 5% niveau. Vanwege de leesbaarheid zijn de percentages in de tekst afgerond.

5.2 Ontwikkeling in inkomen en financiële situatie

Om de financiële positie van een huishouden te beoordelen is enerzijds het reële inkomen van belang, anderzijds de financiële situatie. Bij de financiële situatie wordt de inkomenspositie gerelateerd aan de financiële verplichtingen.

Een inkomensverslechtering behoeft niet altijd te leiden tot een verslechtering van de financiële situatie. Een voorbeeld hiervan is de situatie

waarin een kind financieel onafhankelijk wordt van zijn ouders, terwijl het reële inkomen van de ouders daalt. Anderzijds kan ook een inkomensverbetering gemitigeerd worden, bijvoorbeeld door een grotere stijging van de woonlasten.

Volgens het overzicht in tabel 5.1 vindt bijna 68% van de respondenten dat ze op het moment van interviewen minder te besteden hebben dan in begin 1981.

Van de respondenten is 59% van mening dat de financiële situatie van hun huishouden tussen 1981 en 1983 verslechterd is. Deze wijze van beantwoorden stemt overeen met de later in de enquête gestelde vraag of men van mening is dat het huishoudinkomen gedaald is (tabel 5.2).

Tabel 5.1 Mening van respondenten over de inkomenspositie en de financiële situatie van het huishouden

Mening	%	N	Samenhang met huishoudinkomen (Tau C)	Samenhang met huishoudsamen- stelling (Tau C)
-dat het huishouden op het moment van interviewen minder te besteden heeft	67,7	273	0.11	-0.20
-dat het huishouden op het moment van interviewen geld anders besteedt	64,1	268	0.15	-
-dat het huishouden in de periode geconfronteerd is met onverwacht grote uitgaven	29,2	274	-	-
-dat de financiële situatie				
-aanzienlijk beter	4,0			
-wel wat beter	9,5			
-iets slechter	43,6	59,2	-0.15	0.10
-veel slechter	15,6			
-ongeveer gelijk	27,3			
is				
-dat het huishoudin- komen in de periode 1981- 1983 gedaald is	67,5	267	-	-

- = niet significant $p < 0.05$

Tabel 5.2 Mening van respondenten over het minder te besteden hebben van het huishouden in relatie tot daling van het huishoudinkomen (in %)

Minder te besteden hebben	Daling huishoudinkomen		Totaal
	ja	nee	
ja	84,6	15,4	66,3
nee	34,1	65,9	33,7
totaal	67,7	32,3	100

(N = 265) Tau B = 0.50 p = 0.00

In tabel 5.3 zien we dat het minder te besteden hebben in die periode iets meer voorkomt bij de lagere inkomenscategorieën, terwijl de samenhang tussen daling van huishoudinkomen en netto huishoudinkomen ontbreekt.

Tabel 5.3 Mening van respondenten over minder te besteden hebben van huishouden naar netto huishoudinkomen (in gulden per maand) (in %)

Minder te besteden hebben in %	Huishoudinkomen				Totaal
	≤1500	1501-2000	2001-3000	≥3001	
ja	20,9	31,9	16,5	30,8	68,2
nee	16,5	23,5	22,4	37,6	31,8
totaal	19,5	29,2	18,4	33,0	100

(N = 267) Tau C = 0.11 p < 0.05.

Respondenten die van mening zijn dat hun huishoudinkomen gedaald is, hebben ook (veel) vaker bezuinigd (tabel 5.4).

In de periode 1981-1983 is meer dan een kwart van de respondenten geconfronteerd met onverwachte financiële tegenvallers. Deze gebeurtenissen kunnen de planning van huishoudens doorkruisen en leiden tot extra bezuinigingen op sommige terreinen naast het meer uitgeven op andere terreinen. Volgens tabel 5.5 leidt het meestal tot bezuinigen ^{*1}. Ook kunnen dergelijke tegenvallers leiden tot een vermindering van het spaartegoed.

Tabel 5.4 Mening van respondenten over daling van huishoudinkomen in relatie tot mening over minder geld uitgeven (in %)

Daling huishoudinkomen in %	Mening van respondenten over minder geld uitgeven		Totaal
	ja	nee of nauwelijks	
ja	69,3	37,3	67,8
nee	30,6	69,4	32,2
totaal	56,8	43,2	100

(N = 264) Tau B = 0.36 p = 0.00

Tabel 5.5 Mening van respondenten over confrontatie met onverwacht grote uitgaven in relatie tot mening over minder geld uitgeven (in %)

Confrontatie met onverwacht grote uitgaven	Minder geld uitgeven		Totaal
	ja	nee of nauwelijks	
ja	73,4	26,6	29,2
nee	51,0	49,0	70,8
totaal	57,6	42,4	100

(N = 271) Kendall's Tau B = 0.21 p = 0.00

Een vermindering van het huishoudinkomen hoeft niet automatisch te leiden tot minder geld uitgeven ^{*2}. Van de huishoudens heeft 43% niet of nauwelijks minder geld uit moeten geven. Bij 14% van de huishoudens is er flink bezuinigd en bij 43% een beetje. Bezuinigen komt meer voor bij de lagere inkomenscategorieën (Kendall's Tau 0.24) en bij de kleinere huishoudens (Kendall's Tau 0.09). Voor het verband met de inkomenscategorieën wordt naar tabel 5.6 verwezen. Van degenen die minder geld uit hebben moeten geven is bij iets minder dan de helft (46,7%) het bedrag globaal bekend. Bij de lagere inkomens en de grotere huishoudens komt de globale kennis van het bedrag meer voor dan bij de hogere inkomens en de kleinere huishoudens (Kendall's Tau 0.09 respectievelijk 0.19). Een resultaat dat een bevesti-

ging vormt van de premisse dat in deze enquête niet naar de omvang van bezuinigingen gevraagd mocht worden en dat bezuinigen omschreven moet worden als de poging van mensen om minder geld uit te geven op een aantal zaken.

Tabel 5.6 Mening van de respondenten over minder geld uitgeven naar huishoudinkomen (in %)

Mening over minder geld uitgeven	Huishoudinkomen in guldens per maand				Totaal
	≤1500	1501-2000	2001-3000	≥3001	
heel veel minder	51,4	27,0	13,5	8,1	13,9
een beetje minder	11,3	39,1	17,4	32,2	43,2
niet of nauwelijks	16,7	19,3	22,8	41,2	42,8
totaal	19,2	28,9	19,2	32,7	100

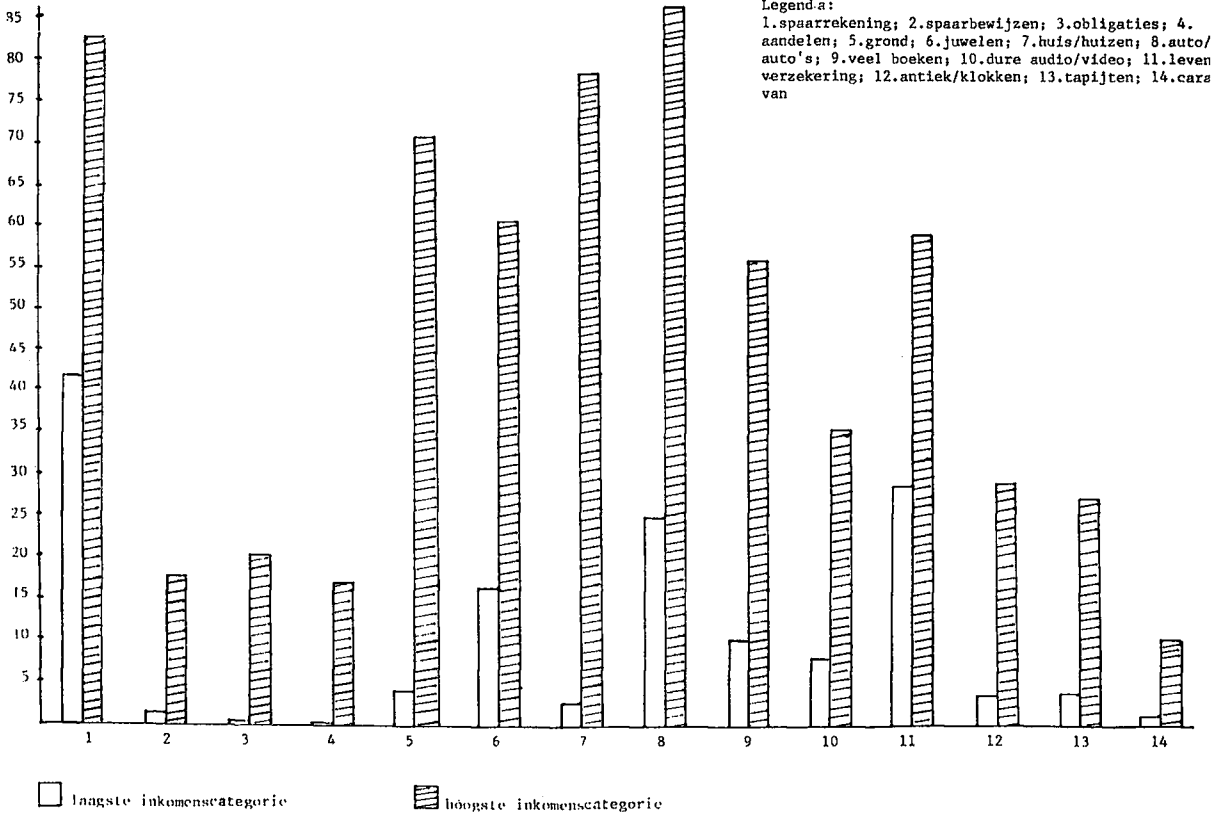
(N = 266) Tau C = 0.24 p = 0.00

Op de inkomensverdeling en de bronnen van inkomen van de huishoudens in de steekproef is reeds in paragraaf 4.2 ingegaan. Grafiek 5.1 geeft een overzicht van veel voorkomende vermogensbestanddelen en de ongelijkheid daarin voor de laagste en hoogste inkomenscategorie (minder dan fl. 1500,- netto huishoudinkomen per maand respectievelijk meer dan fl. 3000,- netto huishoudinkomen per maand). Veel voorkomende vermogensbestanddelen zijn het eigen huis en de auto. Aan beide is ook een consumptief aspect verbonden. In mindere mate komt het bezit van tuin en grond voor. Bezit van aandelen en obligaties is niet erg hoog bij de hier geënquêteerde huishoudens. De ongelijkheid is zeer groot voor een aantal goederen, vooral bij die goederen die relatief veel voorkomen. Spaartegoeden zijn meer aanwezig in de hoogste inkomenscategorie. In de hoogste inkomenscategorie zijn de vermogens-elementen minder liquide (grafiek 5.1)

Laag inkomen gaat samen met weinig vermogenstitels en ook met weinig inkomsten daaruit. Dit impliceert dat huishoudens met een laag inkomen geen of weinig buffer hebben om inkomensdalingen op te vangen. Men krijgt de indruk

dat de vermogensongelijkheid de inkomensongelijkheid kan versterken op het niveau van de huishouding.

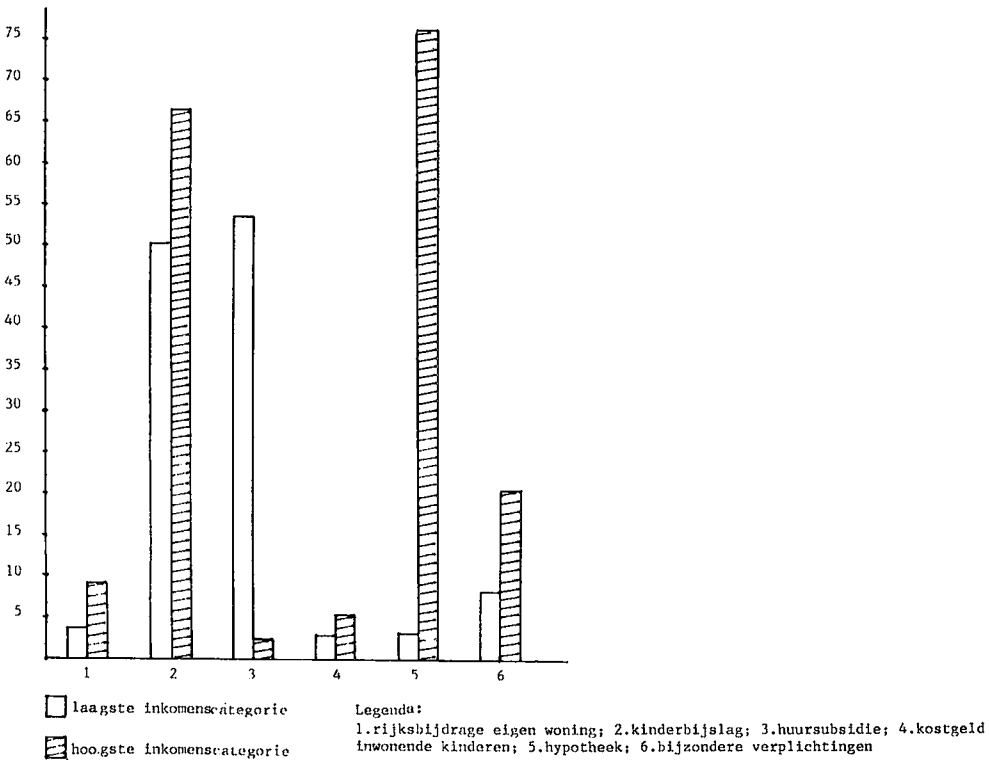
Grafiek 5.1 Huishoudens naar bezit van aantal vermogensbestanddelen (laagste en hoogste inkomenscategorie)

Grafiek 5.2 geeft een inzicht van de verdeling van een aantal bijzondere inkomsten en uitgaven naar laagste en hoogste inkomenscategorie. Circa 63% van de huishoudens ontvangt een inkomen uit kinderbijslag en 9% ontvangt in 1983 een inkomen krachtens de regeling rijksbijdrage eigen woningbezit. Huursubsidie ontvangt 17% van de huishoudens. Bij 6% van alle huishoudens wordt er door inwonende kinderen kostgeld betaald. Huursubsidie is een inkomensbestanddeel dat vooral ten goede komt aan de

laagste inkomenscategorie en heel weinig aan de hoogste. De hoogste inkomenscategorie beschikt vaker over de kinderbijslag, mede door het systeem van studiefinanciering in 1983. Hypotheken komen ook meer voor in de hoogste inkomenscategorie.

Grafiek 5.2 Huishoudens naar bijzondere inkomens- en uitgavenelementen (laagste en hoogste inkomenscategorie)

De hoogte van de vaste lasten is voor huishoudens op korte termijn een beperking in hun tactiek om 'de tering naar de nering te zetten'. Woonlasten, zowel huur/rente en aflossing van hypotheek als de bijkomende kosten gas, water en electra zijn inkomensafhankelijk. Hoe hoger het inkomen, hoe meer er aan betaald wordt. De omvang van de vaste lasten is met uitzondering van gas en electriciteit hoger naarmate het inkomen hoger is (tabel

5.7)*³. De aanwezigheid van een ziektekostenverzekering en de te betalen premie is positief inkomensafhankelijk. Daarnaast is de grootte van het huishouden van invloed op de hoogte van de te betalen premie. Consumptief krediet komt bij ca. 80% van de huishoudens niet voor en er is geen samenhang met het netto huishoudinkomen. De woonlasten, als fractie van het netto huishoudinkomen, zijn niet afhankelijk van de hoogte van het netto huishoudinkomen.

Tabel 5.7 Huishoudens naar hoogte van enkele vaste lasten en naar netto huishoudinkomen op maandbasis (in %)

Vaste lasten 1) per maand in gulden	Huishoudinkomen per maand in gulden				Totaal
	≤1500	1501-2000	2001-3000	≥3001	
≤500	42,2	28,1	17,2	12,5	26,4
501-1000	19,6	22,7	41,2	16,5	40,1
1001-1500	2,2	8,7	39,1	50,0	19,0
1501-2000	0,0	7,7	23,1	14,2	5,4
2501-3000	0,0	6,3	6,3	87,5	6,6
≥3001	0,0	0,0	0,0	10,0	2,5
totaal	19,4	19,0	30,2	31,4	100

(N = 242)

Tau C = 0.49

p < 0.05

1) Vaste lasten omvatten: huur/rente en aflossing op hypotheek; gas/water/elektra; aflossing consumptief krediet; particuliere ziektekostenverzekering en alimentatiebetaling.

In 67% van de huishoudens lopen de hier gemeten vaste lasten per maand op tot fl. 1000,- per maand, bij 26% van het totaal is het minder dan fl. 500,-. De overige huishoudens, 33% van de steekproef, betalen meer dan fl. 1000,- per maand aan de hier gemeten vaste lasten en 15% meer dan fl. 2000,-. De bedragen zijn aanzienlijk, vooral als rekening wordt gehouden met het verschijnsel dat er in de meeste huishoudens nog meer vaste lasten zijn: telefoon, andere verzekeringen, omroepbijdrage, allerlei gemeentelij-

ke en provinciale heffingen als onroerend goedbelasting, hondenbelasting, rioolrechten, heffingen van waterschap en milieubelasting. Bij veel huishoudens komen daar nog abonnementen op tijdschriften en contributies voor verenigingen bij. Daarnaast worden sommige huishoudens geconfronteerd met de financiële gevolgen van bijzondere verplichtingen zoals een handicap, ziekte of slechte gezondheid van één van de leden van het huishouden. Dit is bij 12% van de huishoudens het geval.

In de laagste inkomenscategorie betaalt circa 40% tussen de 35% en 45% van het netto huishoudinkomen aan de in tabel 5.7 gemeten vaste lasten. Dergelijke percentages komen ook bij hogere inkomenscategorieën voor. Alleen is het discretionair bedrag in guldens daar hoger. Dit effect kan worden tegengewerkt door de gemiddeld grotere huishoudens in de hogere inkomenscategorieën. Toch blijkt het minimaal benodigd huishoudinkomen als fractie van het huishoudinkomen hoger te zijn in de lagere inkomenscategorieën (tabel 5.8).

Tabel 5.8 Mening van respondenten over het minimaal benodigd netto huishoudinkomen als fractie van het netto huishoudinkomen (in %)

minder dan 1	56,1
ongeveer 1	37,9
meer dan 1	5,9

Tau C huishoudinkomen: -0.36 $p = 0.00$

Opmerkelijk is het dan ook niet dat 6% van de huishoudens op zoek is naar een goedkopere woning. Als de resultaten op landelijk niveau worden geëxtrapoleerd dan gaat het om 250.000 tot 400.000 huishoudens die op zoek zijn naar een goedkopere woning. De hoogte van de vaste (woon)lasten is belangrijker dan de stijging ervan (Pronk e.a, 1985).

Dat de huishouding gekenmerkt wordt door gewoontegedrag en zoekt naar bevredigende oplossingen kan aannemelijk worden gemaakt door het antwoord van de respondenten op de vraag wat zij een voldoende inkomen vinden in relatie tot hun huishoudinkomen (tabel 5.9). De hoogte van het huishoudinkomen dat als slecht, voldoende of goed beschouwd wordt, hangt positief samen met de hoogte van het huishoudinkomen.

Tabel 5.9 Mening van respondenten naar voldoende geacht huishoudinkomen in relatie tot het netto huishoudinkomen (in %) 1)

Voldoende ge- acht huishoud- inkomen	Netto huishoudinkomen in gulden per maand				Totaal
	≤1500	1501-2250	2251-3000	≥3001	
≤1500	68,8	27,1	-	4,2	19,0
1501-2250	14,8	48,1	20,4	16,7	42,7
2251-3000	-	16,7	39,4	43,9	26,0
≥3001	3,2	-	3,2	93,5	12,2
totaal	19,7	30,0	19,3	30,8	100

(N = 253) Tau C = 0.63 p = 0.00

- 1) Samenhang tussen slecht geacht netto huishoudinkomen in relatie tot netto huishoudinkomen. Tau B = 0.53 p = 0.00
 Samenhang tussen goed geacht netto huishoudinkomen in relatie tot netto huishoudinkomen. Tau B = 0.63 p = 0.00

Bezuinigen is één van de alternatieven waarmee huishoudens een verandering in de huishouding aanbrengen. Andere alternatieven staan genoemd in tabel 5.10. Deze alternatieven worden in dit hoofdstuk en het volgende hoofdstuk uitvoerig besproken.

Tabel 5.10 Huishoudens naar belangrijke veranderingen in de huishouding in de periode 1981-1983 (in %)

Alternatief	%	N
- bezuinigen	56,7	272
- vermindering van spaartegoed	49,9	269
- geld lenen (excl. hypotheke)	19,4	272
- om financiële redenen meer betaald werk verrichten	9,5	273
- meer tijd aan de huishouding besteden	28,0	275
- sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	59,8	273

Op basis van de vermelde gegevens kan worden geconcludeerd dat meer dan de helft van de respondenten in deze periode geconfronteerd is met een negatieve reële inkomensontwikkeling. Verder kan worden geconcludeerd dat de samenhang tussen daling van huishoudinkomen en netto huishoudinkomen ontbreekt, terwijl het minder te besteden hebben iets meer bij de lagere inkomenscategorieën voorkomt.

Er is een nauwe samenhang tussen de opvatting van de respondenten, dat ze minder te besteden hebben en de opvatting dat het huishoudinkomen gedaald is. Een confrontatie met onverwacht grote uitgaven (financiële tegenvallers) leidt tot bezuinigen. De meeste huishoudens zijn van mening dat hun financiële situatie verslechterd is. Bezuinigen (minder geld uitgeven) komt meer voor in de lagere inkomenscategorieën.

De vaste lasten nemen toe naarmate het huishoudinkomen hoger is. De woonlasten als fractie van het netto huishoudinkomen zijn niet afhankelijk van de hoogte van het netto huishoudinkomen. Een aanzienlijk deel van het huishoudinkomen wordt aan vaste lasten besteed. De hoogste inkomenscategorie heeft meer vermogenstitels dan de laagste; vooral spaarrekeningen komen bij de laagste inkomenscategorie minder voor. Er is een nauwe samenhang tussen het netto huishoudinkomen en het als voldoende geachte huishoudinkomen. Het laatste maakt de veronderstelling van gewoontegedrag plausibeler.

5.3 Toetsing van de hypothesen met betrekking tot inkomensbesteding: lopende en niet-lopende uitgaven

In deze paragraaf worden de volgende hypothesen getoetst:

- **Vooraf huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de lopende uitgaven. (hypothese 1)**
- **Vooraf huishoudens in de laagste inkomenscategorie schaffen minder vaak duurzame consumptiegoederen aan. (hypothese 2)**
- **Vooraf huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de aanschaf van duurzame consumptiegoederen. (hypothese 3)**
- **Vooraf huishoudens in de laagste inkomenscategorie stellen vaker om financiële redenen de aanschaf van een duurzaam consumptiegoed uit. (hypothese 4)**

In de tekst van deze paragraaf wordt korthedshalve naar het nummer van de hypothesen verwezen.

Als de tabellen 5.11 t/m 5.19 nader bezien worden dan is het percentage

bezuinigers in het algemeen hoger bij de niet-duurzame goederen (en diensten) dan bij de duurzame ^{*4}. De bezuinigingen hebben eerder betrekking op de lopende uitgaven dan op de niet-lopende uitgaven, waarvan de aanschaf uitgesteld kan worden. De vakantie neemt wat dat betreft een middenpositie in. Vakanties komen net als de auto meer voor bij de hogere inkomenscategorieën.

Tabel 5.11 geeft een overzicht van bezuinigingen op een aantal uitgaven-categorieën. Het meest zeggen respondenten te hebben bezuinigd op voeding en andere dagelijkse benodigdheden. Relatief veel is ook bezuinigd op kleding, buitenshuis eten, persoonlijke verzorging en gebruikskosten van de auto. In paragraaf 6.4 zullen de variabelen die hierop van invloed zijn, nader worden geanalyseerd.

Tabel 5.11 Huishoudens naar bezuinigingen op een aantal goederen en diensten en naar huishoudinkomen en huishoudgrootte

Bezuiniging	Bezuinigd door		Samenhang met	
	%	N	huish.inkomen (Tau C)	huish.grootte (Tau C)
-voeding en andere dagelijkse benodigdheden	55,6	273	-	-0.14
-kleding	47,7	273	-	-0.17
-gebruikskosten auto	54,7	199	0.26	-
-openbaar vervoer	20	272	0.24	-
-schoeisel	20	274	0.12	0.07
-buitenshuis eten	37,5	272	-	-
-buitenlandse vakantie	27,6	270	-	-
-binnenlandse vakantie	19,3	269	0.24	-
-hobby's/sporten	20,0	270	0.24	-
-persoonlijke verzorging/ make up	35,4	274	0.19	-

- = niet significant $p < 0.05$

Volgens tabel 5.12 komt bij de post voeding en andere dagelijkse benodigdheden, prijs substitutie meer voor dan hoeveelheid substitutie ^{*5}. Men is gewend aan een bepaald pakket en probeert dit op een goedkopere manier te verkrijgen, vooral bij de lagere inkomenscategorieën. De lagere inkomenscategorieën hebben ook vaker gebruik gemaakt van de tactiek: sommige dingen

Tabel 5.12 Mening van respondenten over bezuinigingen op voeding en
dagelijkse behoeften

Bezuiniging	%	N
-inkopen bij goedkopere winkels	65,3	180
-goedkopere merken/produkten kopen	55,3	153
-meer aanbiedingen kopen	54,1	149
-sommige dingen helemaal niet kopen	37,9	104
-grotere hoeveelheden met korting kopen	23,4	64
-anders 1)	23,4	64
-zelf groenten verbouwen	10,6	29

1) hier worden o.a. genoemd: minder luxe, minder vlees, minder drank.

helemaal niet meer kopen. Een samenhang met de huishoudgrootte is niet voor alle tactieken aanwezig. De prijssubstitutie komt tot uitdrukking in de invloed van de variabele sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit (zie paragraaf 6.4).

Door veel huishoudens is op kleding bezuinigd. Tabel 5.13 geeft inzicht in de hierbij gevolgde tactieken. Minder vaak kleding kopen is de meest gevolgde tactiek. Tweedehands kleren kopen is bij de meeste huishoudens niet populair. Lagere inkomenscategorieën hebben vaker gebruikt gemaakt van het alternatief minder vaak nieuw en goedkoper. Samenhang met het huishoudinkomen ontbreekt bij de andere te volgen tactieken. Een samenhang tussen tactiek en huishoudgrootte is aanwezig bij het goedkoper kopen van kleding en meer zelf doen. Dit komt meer voor naarmate het huishouden groter is. In tegenstelling tot de bezuiniging op voeding en andere dagelijkse behoeften vindt er bij de bezuiniging op kleding eerder hoeveelhedaanpassing plaats, hoewel ook hier een samenhang met de variabele sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit aanwezig is (zie paragraaf 6.4).

Terugkerend naar tabel 5.11 kan het volgende worden gesteld. Een grote geografische mobiliteit is één van de kenmerken van de Nederlandse bevolking in de jaren tachtig. In het vervoer neemt de auto een prominente plaats in in termen van reizigerskilometers. In 72% van de huishoudens is een auto aanwezig. Deze aanwezigheid vertoont een positieve samenhang met het huishoudinkomen en de grootte van het huishouden. Van de autobezitters heeft 12% een auto van de zaak. Dit komt meer voor bij de hogere inkomenscategorieën. Op de gebruikskosten van de auto is door 55% van de autobezit-

Tabel 5.13 Mening van respondenten over bezuinigingen op kleding, uitgesplitst naar leden van het huishouden voor wie de kleding bedoeld is (in %)

Bezuiniging	Hele huis- houden	Vrouw	Man	Kind(e- ren)	Vrouw en kind(e- ren)	Totaal	
						%	abs.
-minder vaak nieuwe kleren kopen	59,6	16,7	0,8	0,8	5,3	83,2	131
-meer zelf kleren maken	26,8	18,2	-	1,5	7,8	54,3	127
-goedkoper kleren kopen	26,8	13,1	-	5,3	3,2	48,4	130
-herstellen van kleding	28,7	12,3	-	1,5	1,6	44,1	129
-2e hands kleren kopen	11,6	11,6	-	3,8	1,7	28,6	129
-anders 1)	13,3	8,6	0,8	4,8	-	27,5	127

1) genoemd worden o.a. kleren krijgen, dragen van ander, langer dragen, ruilen, leren kleren maken.
- = geen antwoord

ters bezuinigd. Minder, goedkoper of de combinatie daarvan zijn dan toegepaste alternatieven. Van de autobezitters heeft 20% in de onderzoeksperiode overwogen, om geen gebruik meer te maken van de auto en circa 5% heeft zelfs besloten geen gebruik meer te maken van de auto. Indien een auto aanwezig is, is geen van de bezuinigingsalternatieven afhankelijk van netto huishoudinkomen en huishoudgrootte. Dit komt vooral omdat degenen met lagere inkomens veelal geen auto bezitten.

In 34% van de huishoudens is in de afgelopen twee jaar geen gebruik gemaakt van het openbaar vervoer. Door 20% van de huishoudens is op de uitgaven aan openbaar vervoer bezuinigd in die periode. Bezuinigingen op openbaar vervoer komen overigens minder voor in de hogere inkomenscategorieën. Bij geen van de bezuinigingsalternatieven bestaat samenhang met het netto huishoudinkomen en de grootte van het huishouden. Bij bezuinigingsalternatieven is er niet één die eruit springt. Het zijn zowel vormen van minder als van goedkoper reizen.

Op schoeisel is door 20% van de respondenten bezuinigd. Het komt meer bij de lagere inkomenscategorieën voor dan bij de hogere. Ook hier is er geen bezuinigingsalternatief (minder, goedkoper of de combinatie) dat eruit springt.

Op buitenshuis eten heeft 38% van de respondenten naar eigen zeggen bezuinigd. Bezuinigingen, die op dit gebied voornamelijk wordt gerealiseerd door

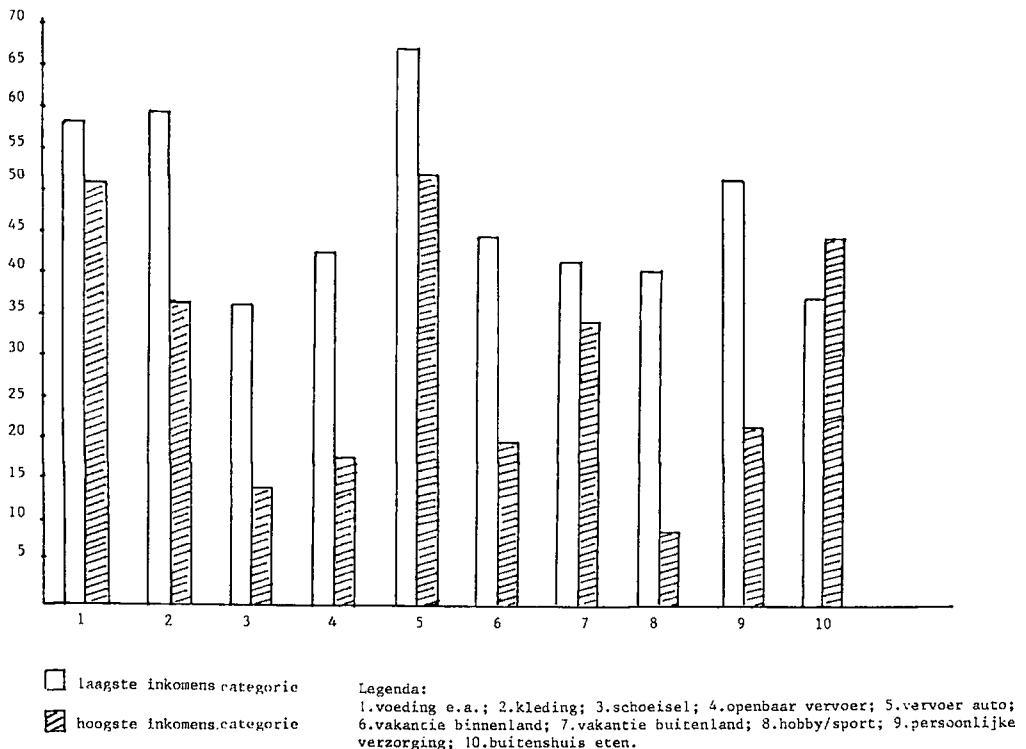
minder frequent uit eten te gaan. Een groot percentage van de respondenten, vooral in de lagere inkomenscategorieën, eet overigens nooit buitenshuis. Van de huishoudens is circa 90% in de periode 1981-1983 op vakantie geweest. Van alle huishoudens is in 66% van de gevallen één van de leden in het buitenland met vakantie geweest, terwijl in die periode 56% in Nederland met vakantie is geweest. Op de buitenlandse vakantie is door 42% van de vakantiegangers bezuinigd, op de binnenlandse vakantie door 35%. Het laatste komt meer voor in de lagere inkomenscategorieën dan in de hogere. Het houden van een buitenlandse vakantie is een activiteit die meer in de hogere inkomenscategorieën voorkomt. Het minder vaak en goedkoper op vakantie gaan komt meer voor bij de lagere dan bij de hogere inkomenscategorieën.

Vrijwel alle respondenten zeggen dat in hun huishouden een hobby (inclusief sport) beoefend wordt. Van alle huishoudens heeft 20% hierop in de onderzochte periode bezuinigd. Veel voorkomende bezuinigingstactieken zijn hobby's en sporten opgeven, minder geld aan hobby's besteden. Andere alternatieven komen sporadisch voor. Sporten afzeggen komt meer voor bij de lagere inkomenscategorieën. In het algemeen is het beeld dat op de post hobby's en sporten door weinig huishoudens bezuinigd wordt. Dit resultaat kan worden gezien tegen de stijging van de vrij beschikbare tijd en de pogingen van mensen om tot een zinvolle tijdsbesteding te komen.

Bezuiniging op persoonlijke verzorging komt in 35% van de huishoudens voor, in het bijzonder bij de lagere inkomenscategorieën. Het alternatief zelf doen, zelf het haar van de kinderen knippen bijvoorbeeld, vindt in 8% van de huishoudens plaats. Het alternatief goedkoper scoort het laagst. De lagere inkomens passen vaker een combinatie van hoeveelheids- en prijsbezuinigingen toe dan de hogere inkomenscategorieën.

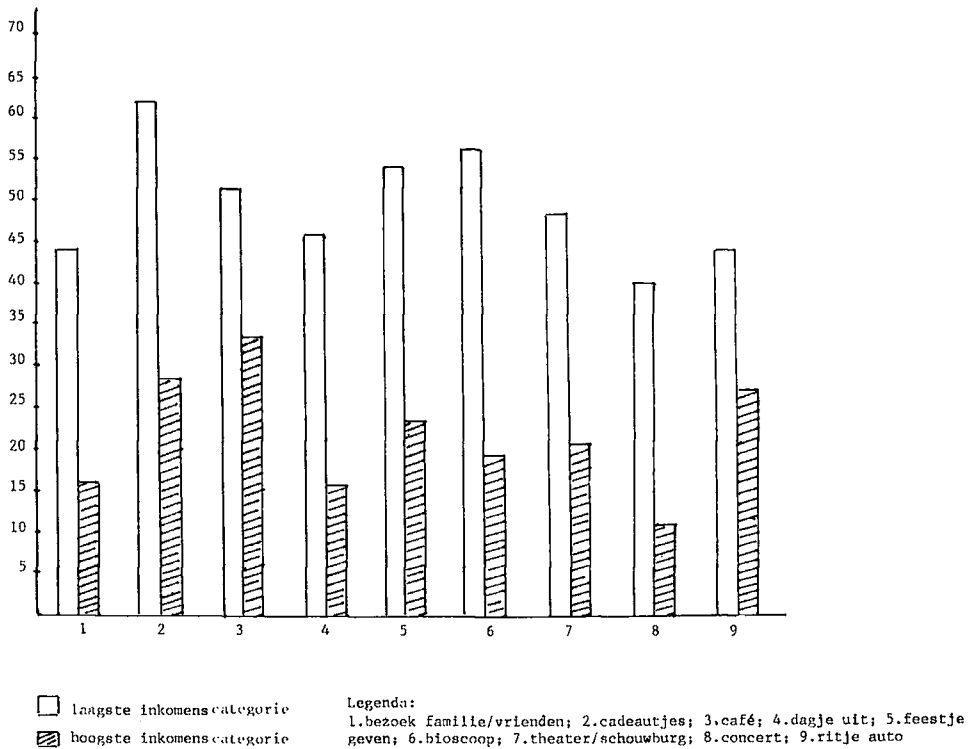
In grafiek 5.3 zijn de resultaten van tabel 5.11 weergegeven naar de dimensie laagste en hoogste inkomenscategorie. In bijna alle gevallen heeft de laagste inkomenscategorie naar eigen zeggen meer bezuinigd dan de hoogste, behalve op het buitenshuis eten. Dit laatste komt in de laagste inkomenscategorieën weinig voor. Men kan concluderen dat vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie hun planningshorizon veranderd hebben op een manier, die leidt tot minder consumptie van lopende uitgaven ^{*6}. Een beeld dat versterkt wordt als gekeken wordt naar uitgaven op het terrein van recreatieve- en informatief/ontspannende zaken.

Grafiek 5.3 Huishoudens naar bezuinigingen op een aantal uitgaven
(laagste en hoogste inkomenscategorie)

Tot de lopende uitgaven op het gebied van ontwikkeling en ontspanning behoren niet alleen uitgaven aan hobby's en/of sporten, maar ook zaken die enig vertier geven en de dagelijkse beslommeringen doorbreken. In grafiek 5.4 staan negen van deze uitgaven weergegeven. Van deze uitgaven is bekend dat ze inkomensgevoelig zijn: lagere inkomenscategorieën besteden er minder aan en zullen er bij inkomenssteruggang sneller op bezuinigen gezien de structuur van hun budget. Dit beeld wordt in grafiek 5.4 bevestigd. Grafiek 5.5 bevat een aantal informatief/ontspannende uitgaven naar de dimensie laagste/hoogste inkomenscategorie. Ook hier wordt er door de laagste inkomenscategorie relatief veel bezuinigd op de negen posten. In tegenstelling tot de recreatieve uitgaven (grafiek 5.4) wordt er op de informatief/ontspannende uitgaven (grafiek 5.5) ook veel bezuinigd door de hoogste inkomenscategorie. Op boeken en dure boeken zelfs relatief veel.

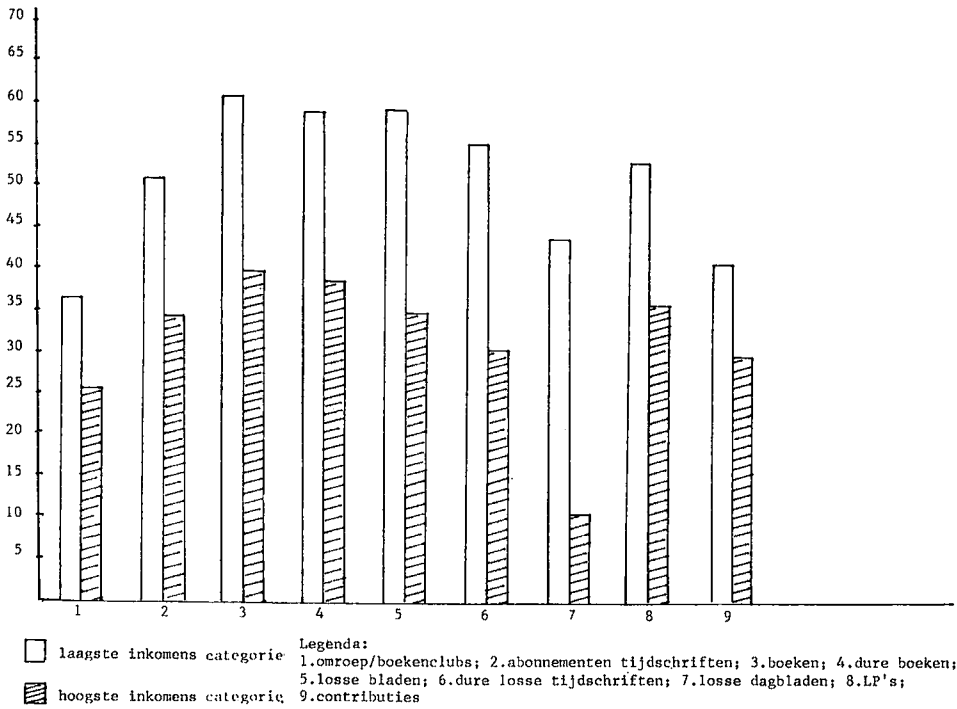
Grafiek 5.4 Huishoudens naar bezuinigingen op een aantal recreatieve uitgaven (laagste en hoogste inkomenscategorie)

Het laatste komt ook tot uitdrukking wanneer de samenhang van de beide hier besproken uitgavencategorieën met het huishoudinkomen onderling (tabel 5.14 en tabel 5.15) vergeleken worden. De samenhang met het huishoudinkomen ontbreekt voor de bezuinigingen op recreatieve uitgaven alleen bij het cafébezoek. Voor vijf van de negen bezuinigingen op de informatief/ontspannende uitgaven in tabel 5.15 ontbreekt daarentegen een samenhang met het huishoudinkomen.

Tabel 5.16 geeft een beeld van de kwaliteit van de huishouding in relatie tot bezuinigen. Op gas en electriciteit is in die periode verreweg het meest bezuinigd. Deze bezuinigingen vertonen geen samenhang met het huishoudinkomen. Op grote afstand volgen bezuinigingen op het gebied van giften, telefoon, chemisch reinigen en drank. Met uitzondering van drank hebben deze wel een relatie met het huishoudinkomen.

Grafiek 5.5 Huishoudens naar bezuinigingen op een aantal informatief/
ontspannende uitgaven (laagste en hoogste inkomenscategorie)

Tabel 5.14 Huishoudens naar bezuinigingen op recreatieposten in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Recreatiepost	Bezuiniging		Samenhang met huish.inkomen (Tau C) 2)	Samenhang met huish.grootte (Tau C) 2)
	%	N		
-autoritje	42,6	177	0.19	-
-cadeautjes geven	41,4	266	0.24	-0.16
-café bezoek	36,3	116 1)	-	-
-feestje geven	31,2	202	0.22	-
-bezoek bioscoop	30,3	139 1)	0.30	0.19
-naar vrienden en familie die veraf wonen	28,5	243	0.22	-
-dagje uit	27,0	215	0.26	-
-bezoek theater/schouwburg	26,7	146 1)	0.23	-
-bezoek concert	20,2	109 1)	0.25	-

- = niet significant $p < 0.05$

- 1) Café bezoek, bioscoop, theater, schouwburg en bezoek concert omvat een grote categorie niet-liefhebbers, die hierop niet bezuinigd kunnen hebben
- 2) a. een positief teken bij Tau C huishoudinkomens betekent dat het niet-bezuinigen meer voorkomt bij de hogere inkomenscategorieën.
b. een - teken bij Tau C huishoudgrootte betekent dat het niet-bezuinigen meer voorkomt bij de kleinere huishoudens.

Tabel 5.15 Huishoudens naar bezuinigingen op informatief/ontspannende posten in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Informatief/ontspannende posten	Bezuiniging		Samenhang met huish.inkomen (Tau C)	Samenhang met huish.grootte (Tau C)
	%	N		
-boeken	43,2	223	-	-
-losse bladen	42,9	181	0.17	-0.14
-dure losse tijdschriften	42,4	151	0.21	-0.16
-abonnement tijdschrift	40,5	234	-	-
-dure boeken	40,4	188	0.17	-
-l.p.'s	40,3	206	-	-
-omroep/boekenclub	33,6	244	-	-0.17
-losse dagbladen	30,0	106	0.27	-
-contributies	29,4	242	-	-

- = niet significant $p < 0.05$

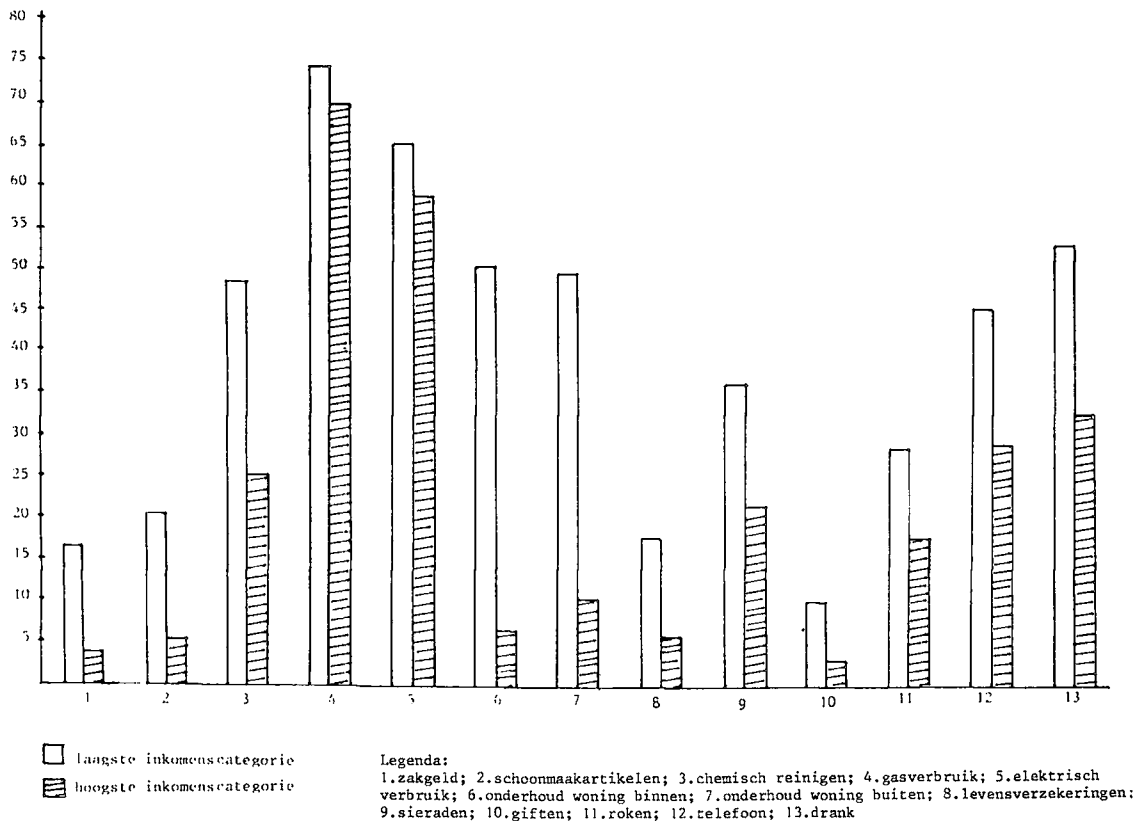
Tabel 5.16 Huishoudens naar bezuinigingen op een aantal uitgaven die de kwaliteit van de huishouding beïnvloeden in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Bezuiniging	Bezuinigd %	N	Samenhang met huish.inkomen (Tau C)	Samenhang met huish.grootte (Tau C)
-gasverbruik	75,0	268	-	-
-elektriciteitsverbruik	68,4	269	-	-0.14
-giften	36,1	241	0.13	-
-telefoon	35,9	259	0.12	-
-chemisch reinigen	35,1	219	0.18	-0.18
-drank	34,8	240	-	-0.22
-bloemen	32,4	256	0.28	-
-speelgoed	26,4	125	0.39	-
-sieraden	25,3	190	-	-
-onderhoud auto	25,0	193	0.15	-
-huishoudelijke hulp	23,3	107	-	-0.20
-roken	23,2	172	0.13	0.12
-schoonmaakartikelen	22,3	267	0.15	-
-onderhoud woning binnen	21,5	237	0.31	-
-onderhoud tuin	18,7	177	0.16	-
-onderhoud woning buiten	18,2	148	0.14	-
-portokosten	17,8	258	0.16	-
-cursus	12,8	205	0.27	0.10
-gereedschap doe-het-zelf-artikelen	12,7	222	0.09	-
-zakgeld	8,7	139	0.12	-
-levensverzekering	8,2	195	-	-
-huisdieren	4,1	169	-	-

- = niet significant p < 0.05

Grafiek 5.6 geeft een illustratie van het verschil in bezuinigen op de uitgaven die de kwaliteit van de huishouding beïnvloeden uit tabel 5.16 voor de laagste en hoogste inkomenscategorie. Relatief veel bezuinigd wordt er door de laagste inkomenscategorie op chemisch reinigen, gas- en elektriciteitsverbruik, onderhoud woning (zowel binnen als buiten), sieraden, telefoon en drank. Relatief weinig wordt er, zowel in de laagste als de hoogste inkomenscategorie, bezuinigd op zakgeld, schoonmaakartikelen, levensverzekeringen -deze komen in laagste inkomenscategorie weinig voor - en giften.

Grafiek 5.6 Huishoudens naar bezuinigingen op een aantal uitgaven die de kwaliteit van de huishouding beïnvloeden (laagste en hoogste inkomenscategorie)

In tabel 5.17 wordt een inzicht gegeven in de aankoop van een aantal duurzame consumptiegoederen ^{*7}. Een aantal posten is sterk inkomensafhankelijk: huishoudelijke apparaten, auto en audio/video apparatuur. Deze worden meer gekocht in de hogere inkomenscategorieën. De andere zijn niet sterk inkomensgevoelig. De samenhang met de huishoudgrootte treedt duidelijk naar voren. Enige dynamiek in de huishoudensontwikkeling in Nederland in de jaren tachtig is hieraan niet vreemd. De aanschaf van audio/video apparatuur komt meer voor bij de kleinere huishoudens. De aanschaf van huishoudelijke apparaten en fietsen komt meer voor bij de grotere huishoudens. Grafiek 5.7 laat het verschil in aanschaf zien tussen laagste en hoogste inkomenscategorie. Vanwege de grote bedragen, die gepaard gaan met het

vakantie houden, zijn de binnen- en buitenlandse vakantie hier opgenomen. Huishoudens in de hoogste inkomenscategorie hebben meer aangeschaft dan de huishoudens in de laagste inkomenscategorie. Een uitzondering vormt de aanschaf van servies en pannen in de laagste inkomenscategorie.

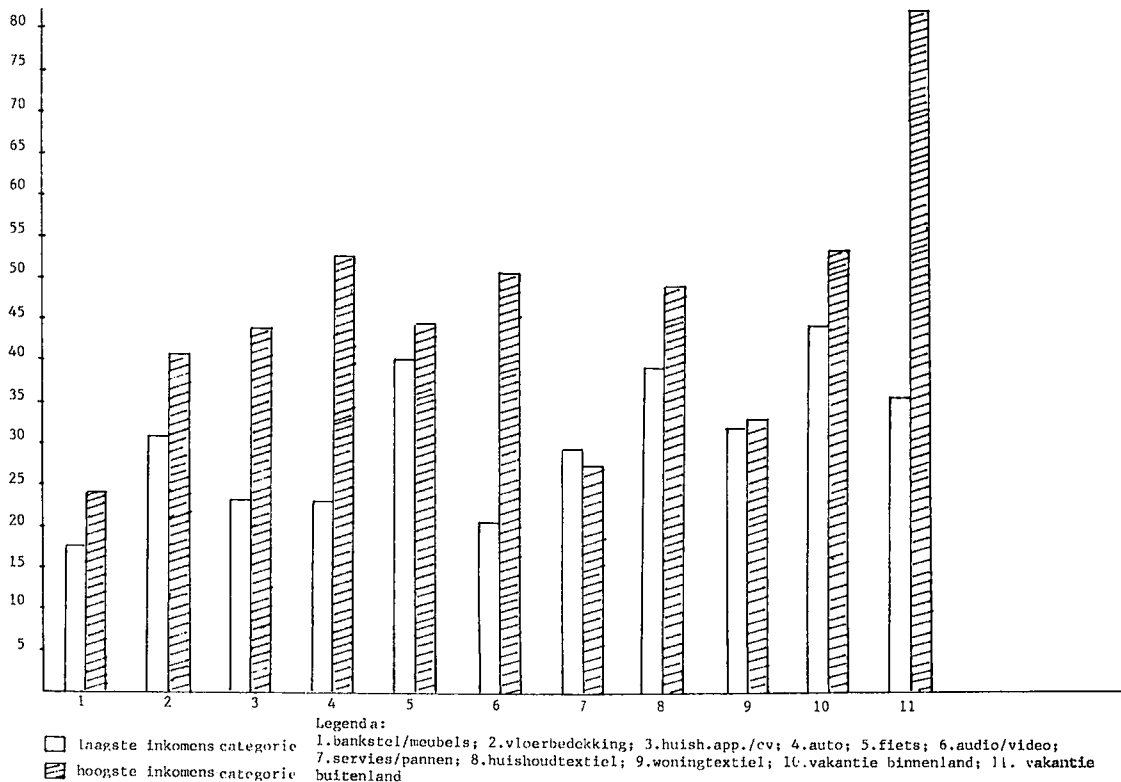
Tabel 5.17 Huishoudens naar aanschaf van een aantal duurzame consumptiegoederen in de periode 1981 - 1983 in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Artikel	Aangeschaft %	N	Samenhang met huish.inkomen (Tau C)	Samenhang met huish.grootte (Tau C)
-huishoudtextiel	45,9	268	-	-0.13
-fiets	43,4	269	-	-0.22
-audio/video	39,5	266	-0.24	0.12
-huish.apparatuur incl. c.v.(>fl. 200)	38,3	271	-0.13	-0.26
-woningtextiel	36,6	270	-	-
-auto	36,2	260	-0.26	-
-vloerbedekking	35,9	270	-	-
-servies/pannen/ keukenmateriaal	23,9	268	-	0.16
-bankstel/meubels	18,9	267	-	-
-bromfiets	4,4	249	-	-0.12
-motor/scooter	0,8	242	-	-

- = niet significant $p < 0.05$

Op de aanschaf van een duurzaam goed kan op verschillende manieren worden bezuinigd (prijs, kwaliteit, tweedehands, etc.). Tabel 5.18 geeft een overzicht van de huishoudens die bezuinigd hebben op de aanschaf van tien categorieën duurzame consumptiegoederen. De samenhang met het netto huishoudinkomen is bij drie van de tien categorieën aanwezig. De samenhang tussen het om financiële redenen uitstellen van de aanschaf is bij vijf van de tien productcategorieën aanwezig (tabel 5.19). De grootte van Kendall's Tau is echter lager. Het verschil tussen de laagste en de hoogste inkomenscategorie wat betreft bezuinigen op de aanschaf respectievelijk het om financiële redenen niet aanschaffen van een duurzaam consumptiegoed, komt naar voren in de grafieken 5.8 en 5.9. Door huishoudens in de laagste inkomenscategorie is er meer bezuinigd op de aanschaf van alle in de grafiek opgenomen goederen.

Grafiek 5.7 Huishoudens naar aanschaf van een aantal duurzame consumptiegoederen (laagste en hoogste inkomenscategorie)

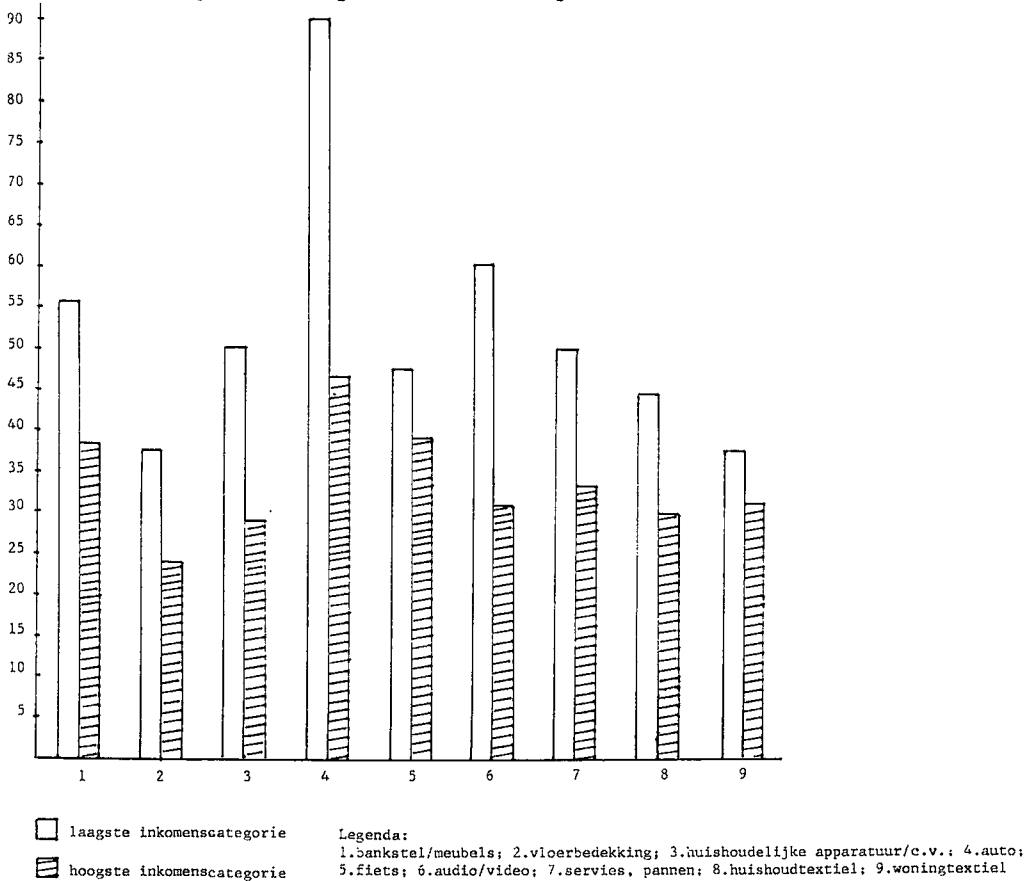

Tabel 5.18 Huishoudens naar bezuinigingen op aankoop van duurzame consumptiegoederen in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Artikel	Bezuinigd %	N	Samenhang met huish.inkomen (Tau C)	Samenhang met huish.grootte (Tau C)
-auto	51,7	93	0.20	-
-fiets	42,9	114	-	-
-bromfiets	72,5	11	-	-
-bankstel, meubels	38,6	52	-	-
-servies, pannen, keukenmateriaal	38,5	62	-	-
-audio/video apparaten	38,2	105	0.20	-
-huishoudtextiel	38,2	118	0.22	-0.19
-woningtextiel	38,0	95	-	-
-huishoudelijke apparaten	36,2	105	-	-
-vloerbedekking	35,8	92	-	-

- = niet significant p < 0.05

Grafiek 5.8 Huishoudens naar bezuinigingen op een aantal duurzame consumptiegoederen als percentage van degenen die aangeschaft hebben (laagste en hoogste inkomenscategorie)

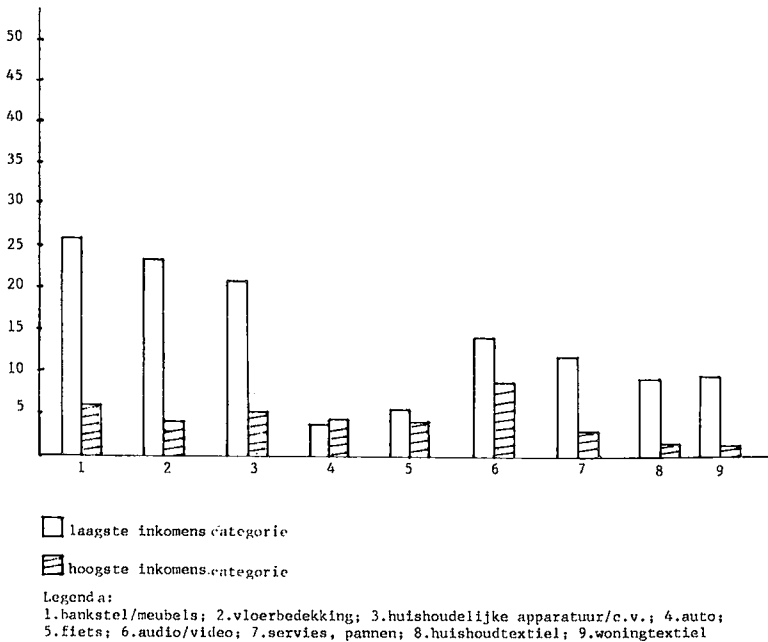

Tabel 5.19 Huishoudens naar duurzame consumptiegoederen die om financiële redenen niet zijn aangeschaft in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Artikel	Frequentie		Samenhang met huish.inkomen (Tau C)	Samenhang met huish.grootte (Tau C)
	%	N		
-auto	6,0	265	-	-
-fiets	5,3	266	-	0.06
-bromfiets	0,4	265	-	-
-bankstel, meubels	13,1	265	0.12	-
-servies, pannen, keukenmateriaal	3,4	266	-	-
-audio/video apparatuur	12,0	265	-	0.07
-huishoudtextiel	3,7	268	0.06	-
-woningtextiel	7,5	267	0.06	-
-huishoudelijke apparaten/c.v.	10,1	267	0.10	-
-vloerbedekking	11,3	266	0.09	-

- = niet significant $p < 0.05$

Grafiek 5.9 Huishoudens naar om financiële redenen niet aanschaffen van een aantal duurzame consumptiegoederen (laagste en hoogste inkomenscategorie)

Volgens grafiek 5.9 en tabel 5.19 komt het om financiële redenen uitstellen van een aanschaf weinig voor. Van alle huishoudens zeggen er maar weinig dat ze duurzame consumptiegoederen om financiële redenen niet hebben aangeschaft. Volgens grafiek 5.9 komt dit in het algemeen meer voor in de laagste inkomenscategorie. Uitzondering is de auto.

Aan het eind van deze paragraaf kan het volgende geconcludeerd worden. Het model volgens welke huishoudens hun budget opdelen in lopende uitgaven en niet-lopende uitgaven is plausibel. Op een aantal lopende uitgaven (voeding en andere dagelijkse behoeften, kleding, gebruikskosten auto, persoonlijke verzorging en buitenshuis eten) wordt in alle inkomenscategorieën veel bezuinigd. De bezuinigingen op veel lopende uitgaven zijn gevoelig voor de hoogte van het huishoudinkomen. Vooral in de laagste inkomenscategorie wordt vaker bezuinigd op de lopende uitgaven.

Aanschaf van duurzame consumptiegoederen komt minder voor in de laagste

inkomenscategorie. Als er een duurzaam consumptiegoed aangekocht wordt, dan wordt er in de laagste inkomenscategorie vaker op bezuinigd dan in de hoogste inkomenscategorie. Het percentage huishoudens dat om financiële redenen een aanschaf van een duurzaam consumptiegoed heeft uitgesteld, is laag. Het om financiële redenen uitstellen komt meer voor in de laagste inkomenscategorie.

De vier aan het begin van deze paragraaf genoemde hypothesen worden bevestigd.

5.4 Toetsing van de hypothesen met betrekking tot betaalde arbeid, onbetaalde arbeid en huishoudeconomische rationaliteit

In deze paragraaf zullen de volgende hypothesen worden getoetst:

- **In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling stijgt het aanbod van betaalde arbeid. (hypothese 5)**
- **In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling neemt de tijd besteed aan de huishouding toe. (hypothese 6)**
- **Vanwege rantsoenering van arbeid wordt door huishoudens vaker gekozen voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra arbeidsinkomsten. (hypothese 7)**
- **In een meerpersoonshuishouden neemt het gemeenschappelijk overleg toe. (hypothese 8)**
- **Gezien de vermindering van mogelijkheden om wensen met elkaar te verzoenen is een toename van potentiële conflicten over de besteding van het budget te verwachten. Het proces van wikken en wegen neemt toe. (hypothese 9)**
- **Een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling leidt tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit. (hypothese 10)**
- **Deze toename van huishoudeconomische rationaliteit is groter naarmate het huishoudinkomen lager is. (hypothese 11)**

Kortheidshalve wordt in de tekst hieronder verwezen naar het nummer van de hypothesen.

Tabel 5.20 geeft een aantal kenmerken van de betaalde arbeid van de hoofdkostwinner en de tweede kostwinner. Het aantal tweede kostwinners is minder dan het aantal hoofdkostwinners. Weinig hoofdkostwinners hebben een tweede werkkring; bij de tweede kostwinners is dit nog veel minder. Tweede kostwinners werken in het algemeen minder dan de gebruikelijke werkweek in

Tabel 5.20 Huishoudens naar betaalde arbeid van hoofdkostwinner (HKW) en tweede kostwinner (KW) (in %)

Aspect	Hoofdkostwinner	Tweede kostwinner
-huishoudens met (H)KW met één werkring	72,0	28,7
-huishoudens met (H)KW met meer dan een werkring	8,7	2,5
-(H)KW met een werkweek van meer dan 40 uur in jan. '83	55,7	8,4
-(H)KW met een werkweek van 20-40 uur in jan. '83	11,3	8,3
-(H)KW die in periode '81-'83 vanwege economische omstandigheden baan heeft verloren	6,9	10,0
-(H)KW die zich zorgen maakt om baan te verliezen	62,5	60,0
-minder kunnen overwerken van (H)KW	7,6	0,8
-werktijdverkorting van (H)KW gem.minder dan vijf uur/week	4,4	1,1

1983, het zijn vooral part-time werkers. De tweede kostwinner heeft relatief gezien vaker dan de hoofdkostwinner om economische redenen de baan verloren. Dat werkloosheid ook op niet-werklozen invloed heeft, komt tot uitdrukking in het hoge percentage kostwinners dat zich zorgen maakt om de baan te verliezen.

Van de hoofdkostwinners heeft 8% minder kunnen (over)werken door de economische omstandigheden, terwijl 4% geconfronteerd is met een algemene werktijdverkorting. Bij de tweede kostwinners zijn deze percentages lager. Dat de arbeidsmarkt een paradoxale invloed kan hebben op de privé-huishoudens blijkt uit het feit dat van de hoofdkostwinners 12% harder en/of langer heeft moeten werken in de periode 1981-1983, terwijl dit percentage voor de tweede kostwinners 6% bedraagt. In schril contrast staat dit met het gegeven dat er in 14% van de huishoudens een persoon aanwezig is, die op het moment van interviewen geen betaalde arbeid verrichtte en dit in de onderzoeksperiode wel had gedaan. Bij de mannen zijn dit voornamelijk geschoolde arbeiders en bij de vrouwen, naast de geschoolde arbeiders, de lagere employees. Een maatschappelijke toestand van reële inkomensdaling leidt ook tot een intensief zoekgedrag door kostwinners. In 33% van de gevallen is door één van de kostwinners in een huishouden een andere baan

gezocht en door 20% van deze 'zoekers' ook gevonden.

Uit tabel 5.10 kan worden afgeleid dat bij circa 10% van de huishoudens een lid om financiële redenen meer betaald werk is gaan verrichten. Hypothese 5 wordt bevestigd.

In de onderzochte huishoudens is 34% meer gaan repareren. Activiteiten die in dit verband verricht worden zijn: reparatie electriciteit/gas/water/sanitair/verwarming: 9%; timmeren, metselen, loodgieterswerk: 8%; verven, behangen: 7%; reparaties auto, fiets: 13%; reparatie apparaten: 11%; reparatie kleding: 11%; en reparatie meubels: 5%. Bij de meeste activiteiten komt dit meer voor naarmate het inkomen lager is en minder als het huishouden groter is. In 30% van de huishoudens is men meer onderhoudswerkzaamheden aan het huis gaan verrichten. Dit is overigens niet inkomensonafhankelijk. Dit komt meer voor in de lagere inkomenscategorieën; 28% heeft hiervoor apparatuur aangeschaft, in 11% van de gevallen alleen om op die manier goedkoper uit te zijn.

Van de respondenten zegt 28% dat door leden van hun huishouden meer tijd aan de huishouding besteed wordt (tabel 5.21) ^{*8}. Bij 10% van de huishoudens is de financiële situatie zodanig, dat hierdoor één van de leden meer in de huishouding is gaan werken. Hypothese 6 wordt bevestigd.

Meer tijd aan de huishouding besteden heeft geen samenhang met het netto huishoudinkomen. Het om financiële redenen meer betaald werk verrichten heeft wel een samenhang met de hoogte van het huishoudinkomen ($\tau_B = 0.17$). In de lagere inkomenscategorieën komt dit meer voor.

Uit tabel 5.10 kan worden afgeleid dat door huishoudens meer wordt gekozen voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra inkomsten. Hier geldt het rantsoeneringseffect. Hypothese 7 wordt bevestigd.

In tabel 5.21 staat ook de mening vermeld over een aantal veranderingen in andere facetten van de huishouding. Van de respondenten zegt 42% dat men zich op het moment van interviewen meer zorgen maakt over de financiële situatie van het huishouden dan vóór 1981 ^{*9}.

Volgens grafiek 5.10 maken vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie zich vaak zorgen over hun financiële situatie.

Somberder over de eigen toekomst is men in 43% van de huishoudens geworden. Een gegeven dat ook terugkomt in de gedachtenvorming over de financiële situatie na 1983. Van alle respondenten zegt 26% dat ze meer voor anderen zijn gaan doen.

Meer voor anderen gaan doen (tabel 5.21) komt meer voor in de lagere

inkomenscategorieën. Van alle huishoudens zegt 78% dat ze doelbewuster zijn gaan handelen, hetgeen een gevolg kan zijn van toegenomen schaarste bij reële inkomensdaling *10.

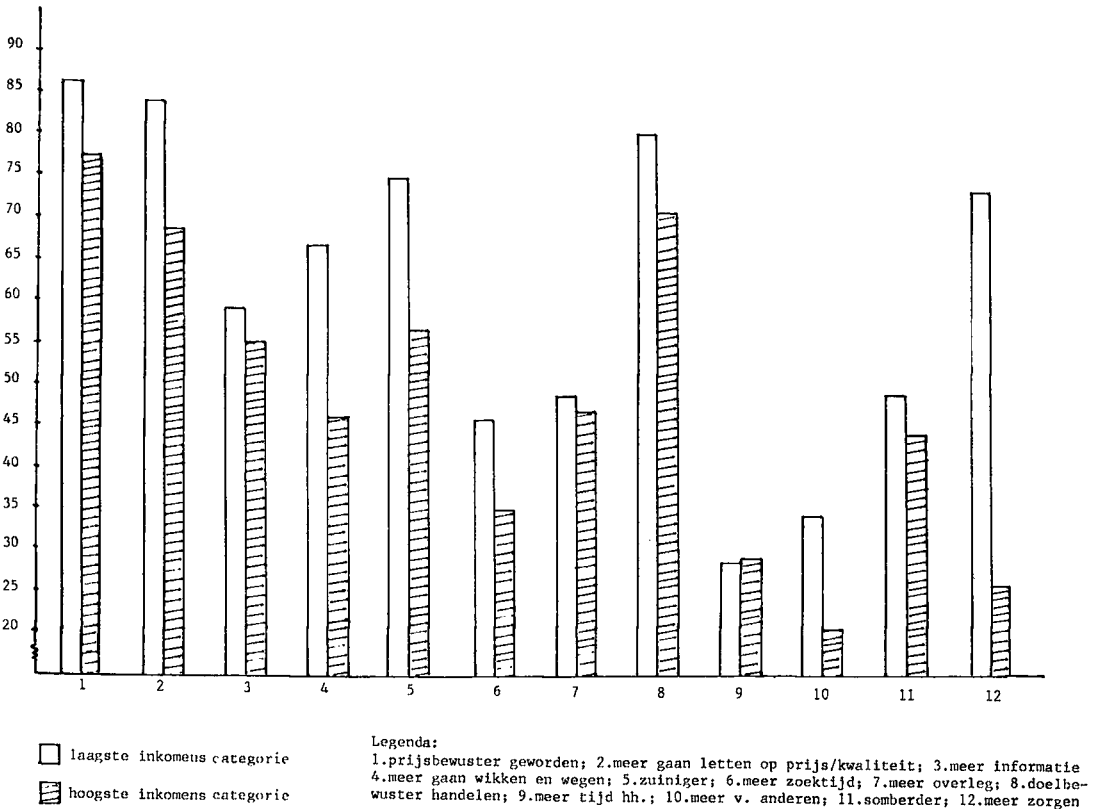
In 68% van de huishoudens (exclusief die van alleenstaanden) zegt de respondent dat de leden meer met elkaar zijn gaan overleggen over zaken die aangekocht zullen worden. Dit vindt uiteraard meer plaats naarmate het huishouden groter is. Hypothese 8 wordt bevestigd.

Tabel 5.21 Mening van respondenten over verandering in een aantal facetten van de huishouding in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Facetten van de huishouding	%	N	Samenhang met huish.inkomen (Tau C)	Samenhang met huish.grootte (Tau C)
-prijsbewuster geworden in aankoopgedrag	81,4	274	0.09	-0.07
-meer gaan letten op de prijs/kwaliteitsverhouding van goederen en diensten	80,6	273	0.14	-
-meer doelbewust gaan handelen	77,6	268	-	-
-zuiniger geworden	68,8	273	0.15	-0.14
-meer gaan wikken en wegen	62,2	275	0.20	-
-meer informatie gaan verzamelen voordat wij iets kochten	55,7	273	-	-
-meer met elkaar gaan overleggen over zaken die aangekocht zullen worden	55,6	232	-	-0.21
-somberder over onze eigen toekomst geworden	43,3	270	-	-
-zich meer zorgen gaan maken over eigen fin. situatie	41,6	272	0.23	-
-meer tijd kwijt met zoeken naar koopjes	39,9	273	0.09	-0.08
-meer tijd aan huishouding gaan besteden	28,0	275	-	-
-meer voor anderen gaan doen	25,9	271	0.07	-

- = niet significant $p < 0.05$

Grafiek 5.10 Enige facetten van de huishouding (laagste en hoogste inkomenscategorie)

Van de huishoudens is 62% meer gaan 'wikken en wegen'. Dit duidt op een toename van potentiële conflicten tussen wensen en mogelijkheden in een huishouden. Hypothese 9 wordt bevestigd.

Een toename van de huishoudeconomische rationaliteit is ook te constateren (tabel 5.21): 81% zegt prijsbewuster te zijn geworden, 81% is meer gaan letten op de prijs/kwaliteitsverhouding van goederen en diensten, 69% van de respondenten zegt zuiniger geworden te zijn. Meer informatie inwinnen voordat een aankoop plaatsvindt komt bij 56% van de huishoudens voor; 62% van de huishoudens is meer gaan wikken en wegen. Meer letten op prijs/kwaliteit, meer zoektijd voor koopjes, en vooral meer wikken en wegen doet zich voor in de lagere inkomenscategorieën en vooral in de laagste (grafiek 5.10). In tabel 5.22 wordt de index van de toename van huishoudeconomische

rationaliteit gerelateerd aan de hoogte van het netto huishoudinkomen. Geconstateerd kan worden dat bij 60% van de huishoudens sprake is van een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit. Deze is groter in de laagste inkomenscategorieën ^{*11}. De hypothesen 10 en 11 worden bevestigd.

Naarmate een huishouden groter is, komen facetten als prijsbewuster geworden zijn in aankoopgedrag, meer overleg, meer tijd besteed met zoeken naar koopjes en zuiniger geworden zijn, meer voor. Met uitzondering van het facet meer overleggen zijn de waarden van Kendall's Tau echter nergens bijzonder hoog. Deze waarden zijn hoger als gekeken wordt naar Kendall's Tau C van het netto huishoudinkomen.

Tabel 5.22 Huishoudens naar toename van huishoudeconomische rationaliteit in relatie tot huishoudinkomen (in %)

Toename van huishoudeconomische rationaliteit	Huishoudinkomen in gulden				Totaal
	≤1500	1501-2250	2251-3000	≥3001	
geen	4,0	1,3	16,0	10,3	7,6
weinig	30,0	29,9	16,0	46	32,6
veel	66,0	68,8	68,5	43,7	59,8
totaal	18,9	29,2	18,9	33,0	100,0

N = 264 Tau C = -0.16 p < 0.05

Aan het eind van deze paragraaf kan worden geconcludeerd dat huishoudens meer tijd aan de huishouding zijn gaan besteden. Samenhang met het huishoudinkomen is niet aanwezig. Een aantal huishoudens is geconfronteerd met werkloosheid, minder kunnen overwerken en arbeidstijdverkorting. Een aantal huishoudens is om financiële redenen meer betaalde arbeid gaan verrichten. Dit komt meer voor in de lagere inkomenscategorieën. Bij een aantal huishoudens wordt meer geklust en dit komt vaker voor naarmate het huishoudinkomen lager is. Het merendeel van de huishoudens is meer gaan wikken en wegen en meer met elkaar gaan overleggen over zaken die aangekocht zullen

worden. Het eerste komt meer voor bij de lagere inkomenscategorieën en het laatste meer bij de grotere huishoudens.

Bij het merendeel van de huishoudens wordt ook een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit geconstateerd. Deze komt meer voor in de lagere inkomenscategorieën en vooral in de laagste.

De in het begin van deze paragraaf genoemde hypothesen (hypothesen 5 t/m 11) worden bevestigd.

5.5 Toetsing van de hypothesen met betrekking tot financieel beheer: sparen en lenen

In deze paragraaf zullen de volgende hypothesen worden getoetst:

- In de lagere inkomenscategorieën kan de verandering van planningshorizon leiden tot een vermindering van de spaarmogelijkheden. (hypothese 12)
- Het alternatief lenen komt minder voor dan de alternatieven bezuinigen en vermindering van het spaartegoed. (hypothese 13)
- De vermindering van het spaartegoed komt bij de lagere inkomenscategorieën vaker voor. (hypothese 14)
- Huishoudens met een pessimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie hebben vaker ontspaard dan huishoudens met een optimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie. (hypothese 15)

Een aantal kenmerken van het financieel beheer van huishoudens is in tabel 5.23 samengevat. Van de respondenten zegt 8% dat hun huishouden op het moment van interviewen achter is met het betalen van allerlei rekeningen zoals die van leveranciers, verstrekkers van consumptief krediet, gas- en electriciteitsbedrijven, leningen en hypotheekrente en -aflossing. Dit komt meer voor in de lagere inkomenscategorieën en vooral in de laagste inkomenscategorie (grafiek 5.11). Bij 17 van de 21 huishoudens met betalingsachterstand is dit bedrag in de afgelopen twee jaar toegenomen. De mening van deze huishoudens over de achterstand in 1983 is verdeeld: 45% denkt dat het meer zal worden, 45% denkt dat het zal afnemen en 10% veronderstelt dat het gelijk zal blijven. Een pessimisme dat meer voorkomt in de lagere inkomenscategorieën. Van de huishoudens die geen betalingsachterstand hebben, is 7% van mening dat zij daarmee in 1983 geconfronteerd zullen worden. Betalingsachterstand komt meer voor bij de grotere huishoudens en deze verwachten ook een grotere betalingsachterstand in 1983. Als huishoudens rekeningen niet meer kunnen betalen en niet kunnen bezuinigen, worden het

lenen bij vrienden, niet betalen en actie voeren het minst genoemd, inschakelen van sociale dienst en familie het meest. Het belang van de familie als sociaal netwerk, ook voor financiële aangelegenheden, kan derhalve niet onderschat worden.

Tabel 5.23 Huishoudens naar kenmerken van het financieel beheer in relatie tot huishoudinkomen en huishoudgrootte

Kenmerken van de financiële situatie	%	N	Samenhang met huish.inkomen (Tau C)	Samenhang met huish.grootte (Tau C)
-betalingsachterstand	7,6	274	0.15	-
-hebben kunnen sparen in '81-'83	49,5	275	-0.31	-
waarvan het bedrag is toegenomen	22,6			
gelijkgebleven	30,8			
gedaald	46,6			
-vermindering spaartegoed	49,9	269	-	-
-verwachting in '83 te kunnen sparen	51,2	273	-0.25	-
waarvan meer	6,1			
minder	25,2			
-opname consumptief krediet '81-'83	19,4	272	-	-
-denkt in '83 geld te lenen	11,9	274	-	-
-aflossing lening in periode '81-'83	32,7	266	-	-0.16
-regelmatig meer dan fl.500 lenen of van spaartegoed				
opnemen voor dagelijks uitgaven	8,5	269	-	-0.08
-betaling van alimentatie	2,5	269	-	-
-aanwezigheid hypotheek 1)	39,3	274	0.39	0.26
-verhoging hypotheek 2)	3,3	272	-	-
-om fin. redenen kamers verhuren	1,1	273	0.19	0.06
-bezittingen te gelde maken	5,1	273	-	0.04
-eenmalige inkomsten groter dan fl. 1000 (incidenteel inkomen)	26,6	274	-0.08	-
-thuis blijven wonen kinderen om financiële redenen 3)	3,3	272	-	-
-meedoen aan loterijen e.d.,	52,8	273	-	-

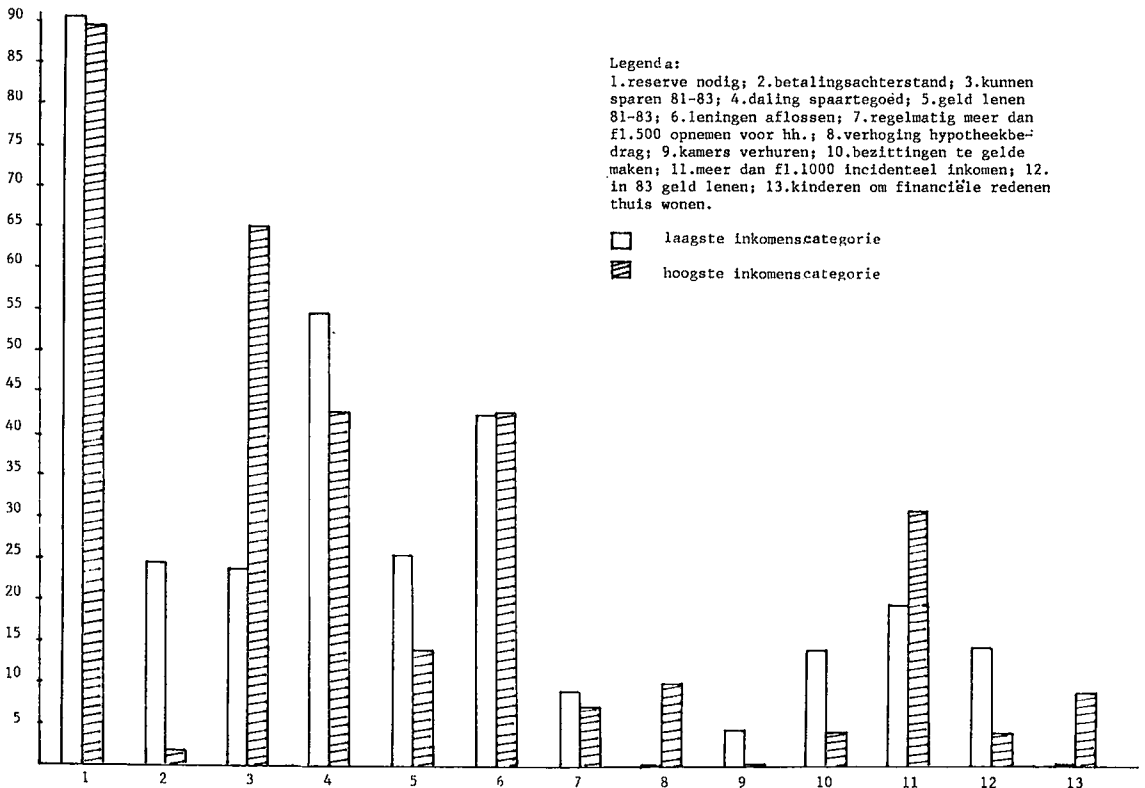
1) 80% van eigen huizenbezitters

2) 6,7% van eigen huizenbezitters

3) 7,8% van huishoudens met kinderen

- = niet significant $p < 0.05$

Grafiek 5.11 Huishoudens naar aantal kenmerken van het financieel beheer
(laagste en hoogste inkomenscategorie)

Iets minder dan de helft van de huishoudens heeft naar eigen zeggen in de periode van onderzoek kunnen sparen ^{*12}. Dit komt meer voor in de hogere inkomenscategorieën en vooral in de hoogste inkomenscategorie. Van de huishoudens, die zeggen in de afgelopen twee jaar niet gespaard te hebben - naar de contractuele besparingen is hier niet gevraagd - heeft 60% vóór begin 1981 wel gespaard. Volgens grafiek 5.11 zijn de spaarmogelijkheden (het hebben kunnen sparen) vooral in de laagste inkomenscategorie verminderd. Hypothese 12 wordt bevestigd.

In 19% van de huishoudens is in de onderzoekperiode geld geleend, terwijl 33% in die periode een lening (consumptief krediet of hypotheek) heeft afgelost ^{*13}. Bezuinigen en ontsparen komt meer voor dan op korte termijn

geld lenen (consumptief krediet). Hypothese 13 wordt bevestigd.

De lagere inkomenscategorieën zijn over hun spaarmogelijkheden in 1983 - op het moment van interviewen toekomst voor de respondenten - pessimistischer dan de hogere inkomenscategorieën. Bij iets minder dan de helft van de huishoudens is het totaal van het spaartegoed gedaald. Opmerkelijk is dat er hier geen samenhang met het netto huishoudinkomen en de grootte van het huishouden aanwezig is, noch op het 5% noch op het 10% niveau. Hypothese 14 wordt verworpen.

Volgens grafiek 5.11 is de mogelijkheid om te sparen in de laagste inkomenscategorie veel minder dan in de hoogste en minder dan gemiddeld. Betalingsachterstand komt ook meer voor in de laagste inkomenscategorie. Ook is in de laagste inkomenscategorie wat vaker geld geleend (consumptief krediet). De vermindering van het spaartegoed komt in de hoogste inkomenscategorie wat minder voor. De verhoging van het hypotheekbedrag komt, als het voorkomt, bijna alleen voor in de hoogste inkomenscategorie. Het omgekeerde geldt voor het bezittingen te gelde maken om dagelijkse uitgaven te betalen.

Geen verschil tussen de hoogste en laagste inkomenscategorie is er op het punt van leningen, aflossen en regelmatig meer dan fl. 500,- lenen/opnemen voor de betaling van dagelijkse uitgaven. Dit komt vrij weinig voor. Zowel in de laagste als in de hoogste inkomenscategorie vindt circa 90% van de respondenten dat een reserve nodig is ^{*14}. In de hoogste inkomenscategorie heeft men in die periode vaker meer dan fl. 1000,- gewonnen of gekregen (incidenteel inkomen) dan in de laagste.

Het beeld dat uit tabel 5.23 naar voren komt is dat de spaarmogelijkheden verminderd zijn en dat bij een groot aantal huishoudens het aanwezige spaartegoed gedaald is. Betalingsachterstanden komen bij een kleine categorie voor, vooral in de laagste inkomenscategorie, waar ook de spaarmogelijkheden ('het hebben kunnen sparen') in de betreffende periode meer dan bij anderen verminderd zijn. Ook is er in deze laagste categorie vaker geld geleend dan in de hoogste. Percentueel is het aandeel van huishoudens met betalingsachterstand laag, maar gegeneraliseerd voor de bevolking zijn dit 300.000 tot 450.000 huishoudens. Dit hoeft overigens nog niet te leiden tot problematische schuldsituaties. Ook het percentage huishoudens dat regelmatig meer dan fl. 500,- heeft opgenomen of van een spaartegoed heeft gehaald voor de dagelijkse uitgaven, is percentueel niet hoog, maar gegeneraliseerd voor de Nederlandse bevolking betreft het 400.000 tot 475.000 huishoudens.

Dit betreft vaker de grotere huishoudens.

Druk op de huishoudfinanciën kan op korte termijn verminderd worden door extra inkomsten zoals bijvoorbeeld het verhuren van kamers. Als dit voorkomt, is het vooral in de laagste inkomenscategorie. Incidentele inkomsten van meer dan fl. 1000,- zijn door 27% van de huishoudens ontvangen, met name in de hogere inkomenscategorieën. Het nooit overwogen hebben kamers te verhuren komt vooral bij hogere inkomenscategorieën voor.

Door 5% van de huishoudens zijn bezittingen te gelde gemaakt (zoals grond, aandelen, obligaties, levensverzekeringen, juwelen en antiek) om dagelijkse uitgaven te kunnen betalen. Dit kwam vooral voor bij kleinere huishoudens. Om bepaalde uitgaven te financieren is bij 3% van de huishoudens het hypotheekbedrag verhoogd, hetgeen overigens niet hoeft te wijzen op een moeilijke financiële situatie. De financiële druk kan ook verminderd worden door het om financiële redenen thuis blijven wonen van kinderen. Dit komt voor bij 8% van de huishoudens met kinderen en vooral in de hoogste inkomenscategorie.

Leden van huishoudens kunnen via deelname aan loterijen proberen het inkomen te verhogen. Het kan vooral daar aantrekkelijk zijn, waar de omstandigheden voor inkomensverbetering door arbeidsprestaties door subjecten als moeilijk worden ingeschat. Van de andere kant kan het ook als een bezuinigingspost gebruikt worden, omdat de kans op winst in verhouding tot de kosten laag kan worden ingeschat. Van de huishoudens heeft 53% altijd geld aan loterijen, lotto e.d. besteed en dit ook in de onderzoeksperiode gedaan. Anderen (36%) hebben dit, waarschijnlijk voor een deel om religieuze of ideologische redenen, nooit gedaan. Ruim 7% is hieraan meer geld gaan besteden en 11% besteedt het geld, dat eerst aan loterijen e.d. besteed werd, in de onderzoeksperiode aan iets anders.

Is van veel respondenten de financiële situatie in de periode 1981-1983 verslechterd, de verwachtingen begin 1983 over de financiële situatie voor de komende vijf jaar zijn ook nog pessimistisch. Op de vraag hoe de respondenten hun financiële situatie in de komende vijf jaar inschatten antwoordt 17% dat deze veel slechter wordt, 50% dat deze slechter wordt, 23% dat deze gelijk blijft, terwijl 8% denkt dat de betreffende situatie beter zal worden en 1% dat ze veel beter zal worden. Van de pessimisten geeft 88% hiervoor één of meer oorzaken aan. Dit varieert van dreiging van werkloosheid voor de hoofdkostwinner, verwachte verlaging van uitkeringen tot de zwaardere last van studerende kinderen. Degenen die verwachten dat hun

financiële situatie zal verbeteren, noemen oorzaken als inkomensstijging en vermindering van de hypotheeklast. Een samenhang met het netto huishoudinkomen is niet aanwezig.

Dat de respondenten begin 1983 in meerderheid pessimistische verwachtingen hebben over de economische aangelegenheden komt ook tot uitdrukking in de antwoorden op andere vragen in de enquête ^{*15}. De Graaf (1986) heeft onder andere de invloed van deze sombere toekomstverwachtingen op het spaargedrag, met behulp van dezelfde dataset, geanalyseerd. Zij komt tot de volgende conclusie: huishoudens met een op het moment van interviewen pessimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie, hebben in de periode 1981-1983 vaker ontspaard dan huishoudens met een optimistische toekomstverwachting. Hypothese 15 wordt bevestigd (tabel 5.24).

Tabel 5.24 Mening van respondenten over vermindering spaartegoed naar verwachting over financiële situatie in de toekomst (in %)

vermindering spaartegoed	verwachting over financiële situatie		
	verslechteren	gelijkblijven	verbeteren
ja	66,7	52,8	35,0
nee	33,3	47,2	65,0

Tau C = 0.16 $p < 0.05$
 Bron: de Graaf (1986), p. 52.

Aan het eind van deze paragraaf kunnen de volgende conclusies worden getrokken: betalingsachterstanden komen relatief weinig voor. Ze komen vaker voor in de laagste inkomenscategorie. Daar zijn de spaarmogelijkheden ten opzichte van de andere inkomenscategorieën minder. Vermindering van het spaartegoed is niet inkomensafhankelijk. Bezuinigen en ontsparen komen meer voor dan het op korte termijn geld lenen (consumptief krediet). Tussen pessimisme over de financiële situatie in de toekomst en een vermindering van het spaartegoed in de onderzoeksperiode is een positieve samenhang aanwezig.

Van de aan het begin van deze paragraaf genoemde hypothesen (12 t/m 15) dient hypothese 14 te worden verworpen. De andere hypothesen worden bevestigd.

5.6 De resultaten van de toetsing van de hypothesen samengevat

Schema 5.1 geeft een overzicht van in dit hoofdstuk getoetste én bevestigde hypothesen. Hypothese 14 - de vermindering van het spaartegoed komt bij de lagere inkomenscategorieën vaker voor - dient verworpen te worden.

De in dit hoofdstuk gepresenteerde verbanden zijn significante statistische samenhangen. Bij een aantal verbanden wordt uitgegaan van twee noties: a. hoe kleiner het inkomen is, hoe moeilijker het is financieel redelijk te (over)leven en b. hoe groter het huishouden, hoe moeilijker het is financieel redelijk te (over)leven. Twee noties die vanwege hun 'common-sense' karakter een hoge mate van plausibiliteit hebben. Nu is de werkelijkheid vaak paradoxaal: grotere huishoudens hebben via mechanismen als leeftijd/beloning, huishoudvorm/kinderbijslag en de aanwezigheid van meer dan een kostwinner in de regel ook een hoger (arbeids)inkomen. Het effect van het huishoudinkomen blijkt groter te zijn dan het effect van de grootte van het huishouden bij bivariate vergelijking. De conclusies laten zien dat de hoogte van het huishoudinkomen een belangrijke contextvariabele voor eventuele veranderingen in de huishouding is. Daarnaast spelen andere variabelen, die in hoofdstuk zes besproken zullen worden, een rol.

Schema 5.1 Overzicht van in hoofdstuk vijf getoetste en bevestigde hypothesen 1)

Inkomensbesteding

- Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de lopende uitgaven. (hypothese 1)
- Huishoudens in de laagste inkomenscategorie schaffen minder vaak duurzame consumptiegoederen aan. (hypothese 2)
- Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de aanschaf van duurzame consumptiegoederen. (hypothese 3)
- Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie stellen vaker om financiële redenen de aanschaf van een duurzaam consumptiegoed uit. (hypothese 4)

Betaalde arbeid/onbetaalde arbeid/huishoudeconomische rationaliteit

- In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling stijgt het aanbod van betaalde arbeid. (hypothese 5)
- In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling neemt de tijd besteed aan de huishouding toe. (hypothese 6)
- Vanwege rantsoenering van betaalde arbeid wordt door huishoudens vaker gekozen voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra arbeidsinkomsten. (hypothese 7)
- In een meerpersoonshuishouden neemt het gemeenschappelijk overleg toe. (hypothese 8)
- Gezien de vermindering van mogelijkheden om wensen met elkaar te verzoenen is een toename van potentiële conflicten over de besteding van het budget te verwachten. Het proces van wikken en wegen neemt toe. (hypothese 9)
- Een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling leidt tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit. (hypothese 10)
- Deze toename van huishoudeconomische rationaliteit is groter naarmate het huishoudinkomen lager is. (hypothese 11)

Financieel beheer (sparen en lenen)

- In de lagere inkomenscategorieën kan de verandering van planningshorizon leiden tot een vermindering van de spaarmogelijkheden. (hypothese 12)
- Het alternatief lenen komt minder voor dan de alternatieven bezuinigen en vermindering van het spaartegoed. (hypothese 13)
- Huishoudens met een pessimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie hebben vaker ontspaard dan huishoudens met een optimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie. (hypothese 15)

1) De hypothesen 16 t/m 18 uit schema 3.1 worden in hoofdstuk zes getoetst.

6. TOETSING VAN HET MODEL

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk willen wij resultaten van de toetsing van de modellen presenteren ^{*1}. In paragraaf 6.2 wordt kort ingegaan op de werkwijze bij de toepassing van de loglineaire- en logitanalysetechniek. In paragraaf 6.3 worden de resultaten van de loglineaire- en logittoetsing weergegeven voor de volgende te verklaren variabelen: bezuinigen, meer tijd aan de huishouding besteden, vermindering van spaartegoed, meer geld lenen, om financiële redenen meer betaald werk gaan verrichten en sterke toename van huishoud-economische rationaliteit. De logitschattingen en -toetsingen zijn schattingen per set van verklarende variabelen (situationele-, gedrags- en intermediaire variabelen). Tevens worden in deze paragraaf de drie resterende hypothesen uit hoofdstuk drie besproken. In paragraaf 6.4 worden de resultaten weergegeven van de loglineaire- en logittoetsing op vijf posten van de lopende uitgaven, waarop door huishoudens het meest bezuinigd is: voeding en andere dagelijkse behoeften, kleding, gebruikskosten auto, buitenshuis eten en persoonlijke verzorging en van de volgende niet-lopende uitgaven: meubels, auto, audio/video, huishoudtextiel. Tevens is hier de vakantie als duurzaam consumptiegoed toegevoegd. Deze productcategorieën worden óf relatief veel aangekocht óf er wordt veel op bezuinigd óf men schaft deze goederen om financiële redenen niet aan.

In paragraaf 6.5 worden de conclusies van dit hoofdstuk geïnventariseerd en worden enkele afsluitende opmerkingen gemaakt. Als gesproken wordt over samenhang (invloed), dan wordt significante samenhang (invloed) bedoeld.

6.2 Werkwijze bij de toepassing van de loglineaire- en logitanalyse-technieken

De methode wordt gekenmerkt door de stapsgewijze variabelenreductie per set van situationele-, gedrags- en intermediaire variabelen. In een eerste fase zijn de variabelen op grond van hun theoretische plausibiliteit geselecteerd (hoofdstuk drie). In de hier beschreven fase zijn de variabelen verder geselecteerd om een aantal wiskundig-statistische redenen.

In de variabelenselectie is allereerst het voorkomen van interactie (samen-

hang) tussen de te verklaren variabelen en de verklarende variabelen afzonderlijk bekeken. Als de overschrijdingskans meer dan 0,05 is, dan is deze als niet significant beschouwd. Deze selectiefase levert variabelen op die een samenhang hebben met de te verklaren variabelen. Deze variabelen zijn vervolgens opgenomen in een verzadigd loglineair model per set van situationele-, gedrags- en intermediaire variabelen. Met behulp van de methode van achterwaartse eliminatie komt men vervolgens tot een aanvaardbaar model.

Deze modellen zijn verder gecontroleerd op:

- een goede aanpassing aan de veranderingen. De p-waarden van de chi-kwadraat dienden groter te zijn dan 0.10;
- de normale verdeling van residuen. Deze diende geen grote uitschieters te hebben. Dit is het geval als de gecorrigeerde residuen liggen binnen de grenzen -1.96 en 1.96 van het 95% betrouwbaarheidsinterval. De genormaliseerde residuen zijn ook grafisch geïnspecteerd met behulp van Q-plots.

Vervolgens zijn voor elk van de te verklaren variabelen logitschattingen gedaan ^{*2}. Een overzicht van de multiplicatieve logitschattingen en -toetsingen biedt bijvoorbeeld schema 6.1, waarin de resultaten in kansverhoudingen (relatief effect of odd) zijn uitgedrukt ^{*3}. De te verklaren variabelen in schema 6.1 zijn overigens willekeurig geordend.

In de schema's 6.1 t/m 6.4 zijn alleen eerste-orde samenhangen opgenomen. Vanwege de moeilijke interpreteerbaarheid worden deze geprefereerd boven die van de tweede orde (Bishop e.a., 1978; Corsten, 1985; Freije, 1987). Daarnaast is in geen van de schema's de gemiddelde kansverhouding opgenomen, omdat de interesse niet uitgaat naar het algemeen effect. Vanwege de in verhouding tot het aantal variabelen kleine steekproefomvang zijn de variabelen zoveel mogelijk gedichotomiseerd bij toepassing van de log-lineaire analysetechniek. In het verlengde hiervan is dit ook gedaan bij toepassing van de logitanalysetechniek. De kansverhoudingen gelden voor het verband dat in de logittoetsing is opgenomen.

6.3 Toetsing van het model voor de zes hoofdalternatieven

In deze paragraaf zullen ook de volgende hypothesen getoetst worden:

- **Huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit spreken minder vaak hun spaartegoeden aan dan huishoudens zonder een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit. (hypothese 16)**

- In huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit wordt geen geld geleend voor consumptieve doeleinden. (hypothese 17)
- De ontvangst van transitair inkomen heeft een mitigerende invloed op de huishouding. (hypothese 18)

Eerst zullen de logitresultaten in schema 6.1 op de variabelen: bezuinigen, meer tijd aan de huishouding besteden, vermindering van spaartegoed, geld lenen, meer betaald werk verrichten om financiële redenen en sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit besproken worden.

Het meest opvallende resultaat bij de te verklaren variabele: bezuinigen, is dat het netto huishoudinkomen, na dichotomiseren in de categorieën 'meer/minder dan modaal' en na dichotomiseren in de categorieën 'minder /meer dan minimum', hiermee een geringere samenhang vertoont dan de variabele: economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner ^{*4}. Een verklaring voor dit opvallende resultaat is dat in de onderzoeksperiode de statische koopkrachtontwikkeling voor de diverse inkomenscategorieën relatief gelijk was. Ook in de steekproefpopulatie hangen de variabelen: minder te besteden hebben, en hoogte van het netto huishoudinkomen, niet met elkaar samen. Overigens wordt er nogmaals op gewezen dat hier de richting van de koopkrachtontwikkeling gemeten is en niet de intensiteit.

Van de situationele variabelen die hier belangrijk zijn: confrontatie met onverwacht grote uitgaven, economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner en het hebben van financieel afhankelijke kinderen, is de eerstgenoemde variabele theoretisch gezien de meest opvallende. In tegenstelling tot de alwetende 'homo economicus' reageren huishoudens op het gebied van inkomensbesteding op gebeurtenissen, die al dan niet planmatige gewoonten doorkruisen. Huishoudens kunnen door middel van reserveringen in de vorm van spaartegoeden proberen de financiële gevolgen van tegenslagen te minimaliseren. Als er sprake is van tegenslag dan pogen huishoudens zich aan te passen. Het wijzen op toeval is geen wetenschappelijke verklaring. Wetenschap bestaat erin toeval zoveel mogelijk te reduceren. Vervolgens kan, in navolging van Hofstee, gesteld worden dat zich op het niveau van een huishouden gebeurtenissen kunnen voordoen die door de leden van het huishouden niet gewild en niet voorzien zijn. De gevolgen van de toevallige gebeurtenissen kunnen echter worden geanalyseerd (Hofstee, 1982). Voor het ene huishouden leidt dit tot bezuinigen, voor het andere tot een daling van het spaartegoed en voor weer een andere tot een andere combinatie, afhankelijk

van de situatie.

Economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner en een laag huishoudinkomen gaan, vanwege de procentueel gezien geringe omvang van een bovenminimale uitkering, met elkaar samen. In de steekproef wordt een aantal huishoudtypen aangetroffen met een netto huishoudinkomen dat onder het minimumloon ligt. Gezien het aandeel van eenoudergezinnen met een vrouw als hoofd is te verwachten dat een aantal huishoudens financieel betere tijden gekend heeft.

Financieel afhankelijke kinderen leggen een druk op de middelen net zoals een groot deel van de vaste lasten - vooral de woonlasten - dit doet wat betreft het huishoudinkomen. Beide variabelen zijn als drukvariabelen te zien; de één in termen van grootte van huishouden, de andere in termen van financiële speelruimte voor andere bestedingen. De variabele: het hebben van financieel afhankelijke kinderen, blijkt een betere weergave van de druk te geven dan de variabele huishoudgrootte. De laatste variabele kan ook eventueel meeverdienende niet-hoofdkostwinners omvatten.

De druk van het aandeel van de vaste lasten op het huishoudinkomen geeft een hogere verklaring dan het aandeel van de woonlasten op het huishoudinkomen. Aanname hier is dat de gevonden waarden begin 1983 een goede benadering van deze variabelen zijn voor de periode 1981-1983. Het verschijnsel bezuinigingen komt meer voor bij die huishoudens die een hoge vaste lastenquote hebben. Een resultaat dat in de verwachting lag, gegeven het feit dat vaste lasten, en vooral de woonlasten, in de periode 1975-1985 meer zijn gestegen dan het prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie (Kock, 1986). De 'squeeze' die ontstaat door een stijging van vaste lasten wordt groter als het reële huishoudinkomen daalt. Het laatste doet zich voor in de onderzoekperiode. In feite is een extra stijging van de vaste lasten, die op korte termijn niet door een huishouden beïnvloed kunnen worden, te beschouwen als een extra reële inkomensdaling (Hardon en van Ophem, 1984). Deze uitkomst komt overeen met die van een onderzoek waarin voor bewoners van woningwetwoningen in Amsterdam en Rotterdam voor de periode 1983 en 1984 wordt vastgesteld dat niet zozeer de woonlastenstijging als wel de hoogte van de woonlasten van invloed is op een aantal veranderingen in de huishoudvoering (Pronk e.a., 1985). Opvallend is dat de hoogte van het netto huishoudinkomen, dichotoom dan wel meer dan twee-klassig ingedeeld, wél een samenhang, maar in combinatie met andere variabelen géén significante verklaring geeft vanwege samenhangen met deze variabelen.

Van de gedragsvariabelen geeft een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit een grote kans op bezuinigen. Het verband is een simultane relatie. Enige causaliteit is echter aan te brengen door te zeggen dat wanneer huishoudens bezuinigen, verondersteld wordt dat het letten op kwaliteit-prijsverhouding, prijsbewuster worden, informatie inwinnen, wiken en wegen en zuiniger worden belangrijke voorwaarden zijn. Volgens schema 6.1 leidt een interne uitgavenverschuiving door te bezuinigen op sommige zaken om andere zaken te realiseren tot een grotere kans op bezuinigen.

Als het spaartegoed verminderd is, is er een grote kans dat er ook bezuinigd is. Daarbij komt nog dat een aantal huishoudens niet voor deze keuze staat omdat ze geen of weinig spaartegoed hebben (paragraaf 5.5).

Huishoudens die vanwege financiële redenen meer tijd aan de huishouding zijn gaan besteden, hebben een grotere kans op bezuinigen ^{*5}.

Het bezuinigen blijkt geen verband te houden met de variabelen: geld lenen, bezittingen te gelde maken, meer dan fl. 500 lenen/opnemen voor de dagelijkse uitgaven en vanwege financiële redenen meer betaalde arbeid verrichten. Opgemerkt dient te worden dat bezittingen te gelde maken en meer dan fl. 500 lenen/opnemen voor de dagelijkse uitgaven, weinig voorkomen.

Van de intermediërende variabelen blijkt een daling van het huishoudinkomen samen te gaan met bezuinigen. Verder blijken huishoudens een grotere kans te hebben op bezuinigen als hun minimaal benodigd huishoudinkomen meer is dan 80% van het netto huishoudinkomen ^{*6}. Dit hangt ten dele samen met de hoogte van hun vaste lasten (als percentage van het netto huishoudinkomen) ^{*7}. Sterke of luxe consumptiegeoriënteerdheid blijkt geen invloed te hebben op het al dan niet bezuinigen ^{*8} ^{*9}. Waarschijnlijk hangt een opvatting van het huishouden over het minimaal benodigd inkomen eerder samen met de hoogte van de vaste lasten dan met een op consumptie georiënteerde levensstijl. Ook veranderingen in de huishoudenssamenstelling, combinatie van werktijdverkorting en minder kunnen overwerken en verlies van baan van één van de leden van het huishouden, hebben geen invloed.

Het meest opvallende van de variabele: meer tijd aan de huishouding besteden, is het ontbreken van enige samenhang met de andere afhankelijke variabelen in het model. Geen enkele situationele variabele blijkt een invloed te hebben. Bij de gedragsvariabelen blijft er één over, namelijk de variabele: meer klussen. Deze bestaat uit de combinatie van meer onderhoudswerkzaamheden in en om het huis gaan doen, meer gaan repareren en meer met

andere huishoudens gaan samenwerken om op die manier te bezuinigen. Huishoudens die één van deze activiteiten vaker zijn gaan doen in de periode van onderzoek zijn ook meer tijd aan de huishouding gaan besteden. Dit impliceert, dat huishoudens die actiever zijn geworden op het terrein van de informele sector - een samenhang met baanverlies van één van de leden van het huishouden is niet aanwezig - dit ook zijn in de dagelijkse verzorging. Minder te besteden hebben heeft een relatief effect op meer tijd aan de huishouding besteden.

Confrontatie met onverwacht grote uitgaven leidt niet alleen tot een kans op bezuinigingen maar ook tot een kans op vermindering (daling) van het spaartegoed. Waarschijnlijk doet men dat om een gedeelte van dit soort uitgaven te betalen. Andere situationele variabelen als huishoudinkomen, huishoudfase, het hebben van financieel afhankelijke kinderen, het aandeel van de woonlasten en/of vaste lasten op het inkomen en netto vermogenspositie, blijken geen invloed te hebben.

Een interne uitgavenverschuiving door op sommige uitgaven te bezuinigen om andere zaken te realiseren, leidt niet tot een daling van het spaartegoed. Een afruil tussen toename van betaald werk om financiële redenen, bezittingen te gelde maken, geld lenen of meer dan fl. 500 lenen/opnemen voor de dagelijkse uitgaven enerzijds en een vermindering van het spaartegoed anderzijds kan niet geconstateerd worden. Ook hier geldt de complementaire relatie tussen bezuinigen en een vermindering van het spaartegoed.

Nauw met het bovenstaande verweven is de duidelijke samenhang tussen een vermindering van het spaartegoed en een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit. De variabelen achter zijn met betalingen en de spaarmogelijkheid van huishoudens blijken, gecombineerd met sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en bezuinigen, geen invloed te hebben.

Huishoudens, die in de onderzoeksperiode minder te besteden hebben, hebben een grotere kans op een vermindering van het spaartegoed. Geen invloed op een vermindering van het spaartegoed hebben variabelen als: een verandering in de huishoudenssamenstelling, sterke of luxe consumptiegeoriënteerdheid van de respondent, ontvangst van transitair inkomen, verlies van baan van leden van het huishouden, combinatie van werktijdverkorting en minder kunnen overwerken en interne uitgavenverschuiving door op sommige posten te bezuinigen. Ook als een huishouden van mening is dat het minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen is, heeft dit in

latere analyses geen aantoonbaar effect op een vermindering van het spaartegoed.

Het lenen van geld of, anders gezegd, het gebruik maken van consumptief krediet komt minder voor bij huishoudens met een hoge netto vermogenspositie (meer dan fl. 175.000). De andere situationele variabelen hebben hier geen invloed. Er komen geen samenhangen voor met bezuinigen, de vermindering van het spaartegoed of met huishoudeconomische rationaliteit. Men krijgt de indruk dat geld lenen in de periode 1981-1983 erop duidt dat sommige huishoudens die dit gedaan hebben, een moeilijke financiële situatie hebben. Huishoudens die achter zijn met betalingen hebben een grotere kans om geld te lenen dan zij die niet achter zijn met betalingen^{*10}. Bovendien is de kans groter dat zij, die op zoek zijn naar een goedkopere woning, geld geleend hebben.

Bij de intermediaire variabelen is het volgende van belang: huishoudens met een combinatie van werktijdverkorting en minder kunnen overwerken, hebben meer kans op het aangaan van geldleningen dan huishoudens waarbij dit niet het geval is. Huishoudens, die hun geld in 1983 anders besteden dan in 1981 hebben in deze periode meer kans op geld lenen dan zij die dit niet gedaan hebben. Andere intermediaire variabelen als: sombere mening over de financiële situatie (in de toekomst), benodigde reserve in relatie tot het huishoudinkomen, nergens op kunnen bezuinigen bij fl. 1800 teruggang in huishoudinkomen per jaar, sterke (luke) consumptiegeoriënteerdheid, minder te besteden hebben, verlies van baan van een van de leden van het huishouden, transitoir inkomen en verandering van huishoudenssamenstelling, hebben geen invloed op de variabele: geld lenen.

Van de situationele variabelen geeft de beroepsgroep van de hoofdkostwinner de meest duidelijke samenhang bij de variabele: meer betaald werk verrichten om financiële redenen. In huishoudens waar de hoofdkostwinner tot de lagere beroepsgroepen behoort is de kans groter dat één van de leden van het huishouden om financiële redenen meer is gaan werken dan in de hogere beroepsgroepen. Het aanmoedigingseffect komt sterker in de lagere dan in de hogere beroepsgroepen voor. Dit resultaat duidt waarschijnlijk zowel op de vraag- als op de aanbodsituatie (kunnen en willen). De andere situationele variabelen hebben geen duidelijke invloed nadat onderlinge samenhangen tussen beroepsgroep van de hoofdkostwinner, huishoudinkomen en opleidingsniveau van de hoofdkostwinner nader getoetst zijn.

De gedragsvariabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit,

heeft als onafhankelijke variabele een duidelijke invloed. Huishoudens bij wie dit het geval is, hebben meer kans om om financiële redenen meer betaalde arbeid te gaan verrichten. Complementariteit met de variabele: interne uitgavenverschuiving, is aanwezig; bij huishoudens waarbij dit is opgetreden is de kans groter dat ze vanwege financiële redenen meer betaald werk gaan verrichten. De andere gedragsvariabelen blijken geen invloed te hebben.

Huishoudens waarvan de financiële situatie in de onderzoeksperiode verslechterd is, hebben meer kans op het verrichten van meer betaald werk dan de huishoudens waarbij dit niet het geval is. Dit wijst op de werking van het aanmoedigingseffect. Huishoudens, waarbij het benodigde huishoudinkomen meer dan 80% is van het netto huishoudinkomen, hebben een grotere kans om vanwege financiële redenen meer betaalde arbeid te gaan verrichten.

De variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, omvat de positieve antwoorden op de vragen: prijsbewuster worden, meer gaan letten op prijs- en kwaliteitsverhouding, meer informatie gaan zoeken, meer gaan wikken en wegen en zuiniger worden. Uit de analyses van de frequentietellingen is al gebleken dat veel respondenten op één van de vijf elementen bevestigende antwoorden gaven. Zij die vier of vijf maal positief scoorden zijn ingedeeld in de categorie: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit; de anderen zijn gevoegd bij de categorie geen sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit.

Tussen de variabele: bezuinigen en de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, is een sterke samenhang te verwachten. Het hebben bezuinigd, geen geld hebben geleend en een vermindering van het spaartegoed leiden tot een kans op sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit. Dit is conform hetgeen eerder besproken is. Ook een interne uitgavenverschuiving ten behoeve van de aanschaf van één of meer goederen en diensten door op andere uitgaven te bezuinigen, leidt tot een kans op een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit.

Als het opleidingsniveau van de hoofdkostwinner laag is, dan is er in de onderzoeksperiode meer kans op een toename van de huishoudeconomische rationaliteit. De variabelen: netto huishoudinkomen en economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner, geven een minder sterke samenhang.

Huishoudens met een pessimistische mening over de financiële situatie hebben meer kans op een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit dan huishoudens met een optimistische inschatting. Circa 90% van de

respondenten vindt dat voor het behoorlijke kunnen functioneren van een huishouding een bepaalde reserve nodig is. Huishoudens met een dergelijke opvatting hebben een grotere kans op een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit dan degenen die deze opvatting niet huldigen. Het is beter om deze relatie niet als een causale of simultane samenhang te zien maar als een validering van het concept: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit. Immers, vanuit het oogpunt van huishoudeconomische rationaliteit vloeit de opvatting voort, dat een financiële reserve nodig is om een huishouding adequaat te kunnen laten functioneren teneinde zich in te dekken tegen de financiële gevolgen van onzekere gebeurtenissen. Aan het eind van deze paragraaf kan ten aanzien van de hypothesen 16 t/m 18 het volgende worden geconcludeerd:

De hypothese dat huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit minder vaak hun spaartegoed aanspreken dan huishoudens zonder een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, dient te worden verworpen (hypothese 16). De hypothese dat in huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit geen geld geleend wordt voor consumptieve doeleinden, wordt bevestigd (hypothese 17). En tenslotte valt uit de resultaten, zoals die zijn weergegeven in schema 6.1 de conclusie te trekken, dat de ontvangst van transitair inkomen geen (significante) mitigerende invloed heeft op de huishouding. Hypothese 18 wordt derhalve verworpen.

Schema 6.1 Overzicht van de kansverhoudingen naar zes hoofdalternatieven
(logitanalyse in multiplicatief verband)

	kans- verhouding
1. bezuinigen (minder geld uitgeven)	
situationeel	
-confrontatie met onverwacht grote uitgaven	1,8
-economisch niet-actief zijn van hoofdkostwinner	1,6
-hebben van financieel afhankelijke kinderen	1,4
-hebben van een hoge vaste lastenquote	1,3
gedrags	
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	1,8
-meer tijd aan de huishouding besteden vanwege financiële redenen	1,6
-interne uitgavenverschuiving	1,3
-vermindering van spaartegoed	1,3
intermediërend	
-mening dat huishoudinkomen verminderd is (dalend huishoudinkomen)	2,3
-minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van netto huishoudinkomen	2,3
2. meer tijd aan de huishouding besteden	
gedrags	
-meer klussen in huis	1,8
intermediërend	
-minder te besteden hebben	1,6
3. vermindering van spaartegoed	
situationeel	
-confrontatie met onverwacht grote uitgaven	1,4
gedrags	
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	1,5
-bezuinigen	1,4
intermediërend	
-minder te besteden hebben	1,8
4. geld lenen	
situationeel	
-netto vermogenspositie meer dan fl. 175.000	0,5
gedrags	
-achter zijn met betalingen	3,4
-op zoek zijn naar goedkopere woning	3,2
intermediërend	
-andere inkomensbesteding	1,7
-combinatie van werktijdverkortings en minder kunnen overwerken	1,5
5. meer betaald werk gaan verrichten om financiële redenen	
situationeel	
-lager beroepsprestige	2,1
gedrags	
-interne uitgavenverschuiving	1,5
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	1,4
intermediërend	
-minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen	2,0
-mening dat financiële situatie verslechterd is	2,0
6. sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	
situationeel	
-laag opleidingsniveau	1,8
gedrags	
-bezuinigen	1,7
-vermindering van spaartegoed	1,5
-interne uitgavenverschuiving	1,4
-geen geld lenen	1,4
intermediërend	
-mening dat financiële situatie verslechterd is	2,6
-opvatting dat reserve nodig is	1,7

6.4 Toetsing van het decompositiemodel voor enkele lopende en niet-lopende uitgaven

In paragraaf 6.3 is de loglineaire- en logitanalysetechniek toegepast op zes hoofdalternatieven van de verandering in de huishouding in deze studie. Hier worden de resultaten van een onderverdeling van de inkomensbesteding gegeven. Onderscheid wordt gemaakt tussen de lopende uitgaven en de niet-lopende uitgaven (duurzame consumptiegoederen). Bij de lopende uitgaven zijn vijf uitgavencategorieën gekozen waarop door de huishoudens het meest bezuinigd is: voeding en andere dagelijkse benodigdheden, kleding, gebruikskosten auto, buitenshuis eten en persoonlijke verzorging. Bij de niet-lopende uitgaven zijn de volgende vier duurzame consumptiegoederen geselecteerd: meubels, auto, audio/video en huishoudtextiel. Hieraan is de vakantie als duurzaam consumptiegoed toegevoegd. Deze vijf categorieën zijn economisch/huishoudkundig het meest interessant: ze worden of relatief veel aangekocht (audio/video, huishoudtextiel, vakantie) of er wordt veel op bezuinigd (de aankoop van meubels, auto, vakantie) dan wel ze worden om financiële redenen bewust niet aangeschaft (meubels, auto).

De analyse per uitgavencategorie is identiek aan die, welke in de vorige paragraaf is toegepast. Voor elke uitgavencategorie is de samenhang via een loglineaire procedure met situationele-, gedrags- en intermediaire variabelen getoetst ^{*11}. De schema's 6.2 t/m 6.4 geven een overzicht van de multiplicatieve logitschattingen. Achtereenvolgens worden de resultaten van deze schema's besproken.

Opvallend in de schema's 6.2 t/m 6.4 is dat de variabele confrontatie met onverwacht grote uitgaven geen invloed heeft op de hier besproken uitgaven. Deze variabele speelt een rol op een hoger abstractieniveau.

Bij bezuiniging op voeding en andere dagelijkse benodigdheden is opvallend dat het netto huishoudinkomen geen rol speelt. De kans dat op voeding en andere dagelijkse benodigdheden bezuinigd wordt is niet afhankelijk van de hoogte van het huishoudinkomen, maar veeleer van de variabele vermindering (daling) van huishoudinkomen. Dit komt het meest naar voren in die huishoudens waar één van de leden in de onderzoeksperiode een baan verloren heeft. De kans op bezuinigen op voeding en andere dagelijkse benodigdheden neemt toe naarmate het huishouden groter is of er geen dan wel één of meer financieel afhankelijke kinderen zijn. Ook de drukvariabele woonlastenquote - deze geeft hier een grotere kansverhouding dan de vaste lastenquote - is

van belang. Onder huishoudens met een niet-economisch actieve hoofdkostwinner is er een grotere kans op bezuinigen op voeding en andere dagelijkse behoeften. Een aantal van hen heeft te lijden gehad van een dalend huishoudinkomen als gevolg van baanverlies. Van de gedragsvariabelen geeft alleen de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, een kans op bezuinigen op deze uitgavencategorie. Dit impliceert dat bezuiniging op voeding en andere dagelijkse behoeften voor een groot deel eerder gerealiseerd is door bezuinigen op de prijs of prijs/kwaliteit van de gekochte producten, dan door bezuinigen op de hoeveelheid. Huishoudens bij wie het minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% is van het netto huishoudinkomen, bezuinigen ook vaker op voeding en andere dagelijkse behoeften. Het vrije keuze inkomen is bij deze huishoudens sterk beperkt door hoge woonlasten respectievelijk vaste lasten. Kleding is zowel een noodzakelijk goed als een luxe goed. Afhankelijk van de aanwezige voorraad per persoon kan er dan gekozen worden uit anders of minder in termen van hoeveelheid, of goedkoper in termen van prijzen van aan te schaffen goederen. Bovendien kan er ook zelf kleding gemaakt worden. Indien de apparatuur voorhanden is - in eigendom of gemakkelijk te lenen - kan dit een manier zijn om goedkoper uit te zijn. Dit beeld komt ook naar voren in de kansen op bezuinigen op kleding. Van de situationele variabelen zijn de variabelen huishoudgrootte en -inkomen van belang: een groter huishouden of de aanwezigheid van financieel afhankelijke kinderen en het hebben van een laag huishoudinkomen of het economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner leiden tot een grotere kans op bezuinigen op kleding. De kans op bezuinigen op kleding is ook groter bij hen die een lage luxe consumptiegeoriënteerdheid hebben. Baanverlies van één van de leden van het huishouden leidt ook tot een grotere kans op bezuinigen op kleding, waarschijnlijk voor een deel als gevolg van het wegvallen van een pushfactor (sociale controle op aard en kwaliteit van kleding op het werk) als ook door het sterker worden van de pullfactor (inkomensverlies). Dat huishoudens met een minimaal benodigd huishoudinkomen van meer dan 80% van het netto huishoudinkomen meer bezuinigen op kleding, is voor een deel aan de druk van de vaste lasten of woonlasten toe te schrijven. Deze twee laatste variabelen hebben echter geen invloed. Dat huishoudens waarschijnlijk eerder prijs- dan hoeveelhedaanpassingen toepassen op het terrein van de kleding is af te leiden uit de samenhang met de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, en de variabele: meer tijd aan de

Schema 6.2 Overzicht van de kansverhoudingen naar elementen van het lopend budget (logitanalyse in mutiplicatief verband)

	kans- verhouding
Bezuïning op voeding en andere dagelijkse behoeften	
situationeel	
-groter huishouden of hebben van financieel afhankelijke kinderen	1,5
-economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner	1,5
-hogere woonlastenfractie	1,4
gedrags	
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	1,8
intermediërend	
-verlies van baan van leden van huishouden	1,8
-minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen	1,7
-vermindering (daling) huishoudinkomen	1,5
Bezuïning op kleding	
situationeel	
-groter huishouden of hebben van financieel afhankelijke kinderen	1,6
-laag huishoudinkomen of economisch niet-actief zijn van hoofdkostwinner	1,6
gedrags	
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	2,6
-meer tijd aan de huishouding besteden om financiële redenen	1,7
-om financiële redenen uitstel van aanschaf van meubels/audio/video	1,4
intermediërend	
-combinatie van arbeidstijdverkorting en minder kunnen overwerken	2,1
-verlies van baan van één van de leden van het huishouden	1,8
-minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen	1,7
-lage luxe consumptiegeoriënteerdheid	1,5
Bezuïning op gebruikskosten auto	
gedrags	
-achter zijn met betalingen	2,7
-om financiële redenen meer betaald werk verrichten	2,3
-aflossing van leningen	1,6
intermediërend	
-lage luxe consumptiegeoriënteerdheid	1,4
Bezuïning op buitenshuis eten	
gedrags	
-meer tijd aan de huishouding besteden	1,5
-aflossing van leningen	1,5
intermediërend	
-vermindering (daling) huishoudinkomen	1,7
Bezuïning op persoonlijke verzorging	
situationeel	
-lager huishoudinkomen	1,6
-hoge vaste lastenfractie	1,4
gedrags	
-achter zijn met betalingen	2,6
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	2,1
-meer tijd aan de huishouding besteden om financiële redenen	1,7
intermediërend	
-minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen	1,6
-lage luxe consumptiegeoriënteerdheid	1,5

huishouding besteden om financiële redenen.

Het autobezit van huishoudens is sterk inkomensgebonden (paragraaf 5.3). De huishoudens bij wie een auto aanwezig is, bezuinigen voor het merendeel op de gebruikskosten. Respondenten die zwak op luxe consumptie georiënteerd zijn, huishoudens die een betalingsachterstand hebben, huishoudens die meer betaald werk zijn gaan verrichten om financiële redenen en huishoudens die leningen aflossen, bezuinigen vaker op de gebruikskosten dan de huishoudens bij wie dit niet het geval is.

Bezuinigingen van respondenten op het buitenshuis eten zijn niet afhankelijk van de luxe consumptiegeoriënteerdheid maar van een daling van het huishoudinkomen. Een bepaalde tijd/geldsubstitutie komt tot uitdrukking in de samenhang met de variabele: meer tijd aan de huishouding besteden. Ook is er een relatief effect van de variabele: aflossing van leningen.

De variabelen, die van invloed zijn op de bezuinigingen op het gebied van persoonlijke verzorging zijn grotendeels identiek aan degene, die van invloed zijn op de post bezuiniging op kleding. Huishoudinkomen, luxe consumptiegeoriënteerdheid, meer tijd aan de huishouding besteden om financiële redenen, sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen, oefenen invloed uit. Een hogere vaste lastendruk (meer dan 0.34 van het netto huishoudinkomen) of een hogere woonlastendruk (meer dan 0.27 van het netto huishoudinkomen) leidt tot een grotere kans op bezuinigen op persoonlijke verzorging. Opmerkelijk is de invloed van de variabele betalingsachterstand. Huishoudens die achter zijn met betalingen hebben, net als bij de gebruikskosten van de auto, een grotere kans op bezuinigen op de persoonlijke verzorging.

Volgens de resultaten in schema 6.3 gaat een huishouden eerder op vakantie als het huishoudinkomen hoger is of de hoofdkostwinner economisch actief is en het huishouden een lage woonlastenfractie heeft. Een lage woonlastenfractie betekent een groter vrije keuze inkomen. Dit komt ook tot uitdrukking bij huishoudens waarvan het benodigd minimaal huishoudinkomen lager is dan 80% van het netto huishoudinkomen. Huishoudens met respondenten met een hoge luxe consumptiegeoriënteerdheid hebben ook een hogere kansverhouding. De invloed van de verandering van huishoudenssamenstelling is niet erg duidelijk omdat deze variabele de situatie omvat dat er kinderen bijgekomen kunnen zijn en de situatie dat kinderen het ouderlijk huis verlaten hebben.

Vooral huishoudens met een laag inkomen of met een hoofdkostwinner die economisch niet-actief is, gaan niet op vakantie. Huishoudens waar geen bezittingen te gelde gemaakt worden voor het betalen van de kosten voor het dagelijkse levensonderhoud hebben een grotere kans om op vakantie te gaan. De variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en de variabele: interne uitgavenverschuiving door op sommige uitgaven te bezuinigen, leiden tot een grotere kans op bezuinigen op de post vakantie. Dit geldt ook voor de situationele variabele: verlies van baan van één van de leden van het huishouden.

Schema 6.3 Overzicht van de kansverhoudingen naar vakantie en bezuinigen op vakantie (logitanalyse in multiplicatief verband)

	kans- verhouding
Hebben genoten van een vakantie	
situationeel	
-hoger huishoudinkomen	2,3
(-economisch-actief zijn van hoofdkostwinner	2,3)
-lage woonlastenfractie	2,0
gedrags	
-geen bezittingen te gelde maken om dagelijkse uitgaven te betalen	1,8
intermediërend	
-minimaal benodigd huishoudinkomen minder dan 80% van het netto huishoudinkomen	1,9
-hoge luxe consumptiegeoriënteerdheid	1,8
-verandering van huishoudenssamenstelling	1,8
Bezuiniging op vakantie	
situationeel	
-verlies van baan van één van de leden van het huishouden	2,2
gedrags	
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	1,8
-interne uitgavenverschuiving door op sommige uitgaven te bezuinigen	1,6

De resultaten in schema 6.4 zijn teleurstellend op het terrein van de kansverhoudingen van het om financiële redenen uitstellen van de aanschaf van de vier duurzame consumptiegoederen. Dit geldt in mindere mate voor de verklaring van bezuinigingen op de aankoop. Deze conclusie gaat niet op voor de kansverhoudingen bij de aankoop van één van de vier duurzame consumptiegoederen. Afhankelijk van de uitgavencategorie leiden de variabelen: een hoger huishoudinkomen en een economisch actieve hoofdkostwinner, tot

Schema 6.4 Overzicht van kansverhoudingen naar aankoop, bezuiniging op aankoop, om financiële redenen uitstellen van aankoop van enkele duurzame consumptiegoederen (logitanalyse in multiplicatief verband)

Artikel	kansverhouding bij		om fin.re- denen uit- stellen
	aankoop	bezuin- nigin	
Meubels			
situationeel			
-netto vermogenspositie minder dan fl. 50.000	3,3	-	-
-lager huishoudinkomen	-	-	1,7
gedrags			
-geld lenen	1,5	-	-
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	-	-	1,6
intermediërend			
-verlies van baan van één van de leden van het huishouden	-	-	1,5
Auto			
situationeel			
-economisch actief zijn van hoofdkostwinner	1,8	-	-
-economisch actieve tweede kostwinner	1,4	-	-
gedrags			
-lage toename van huishoudeconomische rationaliteit	1,3	-	-
-meer dan fl. 500 lenen/opnemen voor dagelijkse uitgaven	-	-	2,1
-geen aflossing van lening	-	0,6	-
intermediërend			
-minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen	1,4	-	-
-aanwezigheid transitair inkomen	1,4	-	-
Audio/video			
situationeel			
-kleiner huishouden	1,5	-	-
-hoger inkomen	1,8	-	0,7
(-economisch actief zijn van hoofdkostwinner	1,8	-	-)
gedrags			
-sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit	1,3	2,5	-
-meer tijd aan de huishouding besteden	-	1,9	-
intermediërend			
-hoge luxe consumptiegeoriënteerdheid	1,5	-	-
-minimaal benodigd huishoudinkomen minder dan 80% van netto huishoudinkomen	1,4	0,6	-
-aanwezigheid van transitair inkomen	1,4	0,6	-
-minder te besteden hebben	0,6	-	-
-verlies van baan van één van de leden van het huishouden	-	3,0	-
Huishoudtextiel			
situationeel			
-hoger huishoudinkomen	1,3	0,6	-
gedrags			
-geen geld lenen	1,5	-	-
-meer dan fl. 500 lenen/opnemen voor dagelijkse uitgaven	-	2,8	-
-interne uitgavenverschuiving door op sommige uitgaven te bezuinigen	-	1,6	-
intermediërend			
-combinatie van arbeidstijdverkorting en minder kunnen overwerken	-	2,4	-

grotere kans op aankoop. Wat betreft de aankoop van auto's en audio/video neemt de kans hierop toe als er een transitoir inkomen aanwezig is. De luxe consumptiegeoriënteerdheid speelt alleen een rol bij de aankoop van audio/video. De variabele: vermindering (daling) van huishoudinkomen, heeft geen invloed op de bezuiniging respectievelijk het om financiële redenen uitstellen van aankopen.

De invloed van de variabele: sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit, komt tot uitdrukking in sommige kansverhoudingen, maar het beeld is niet erg eenduidig. Soms leidt het tot niet aankopen, bijvoorbeeld in geval van de auto, dan tot uitstellen om financiële redenen (meubels), dan weer tot bezuinigingen (audio/video). De prijs van het duurzame consumptiegoed kan hierop van invloed zijn. Eenzelfde beeld komt naar voren bij de variabele meer dan fl. 500 lenen/opnemen voor dagelijkse uitgaven, en baanverlies van één van de leden van een huishouden en bij het bezuinigen en om financiële redenen uitstellen van een aanschaf.

De resultaten in schema 6.4 zijn niet erg bevredigend. Voor een deel is dit toe te schrijven aan het kleine aantal positieve antwoorden op de vragen naar bezuinigingen respectievelijk het om financiële redenen uitstellen van aankopen. De data suggereren dat huishoudens niet gemakkelijk kunnen of willen aangeven dat aankopen om financiële redenen niet gedaan worden. Waarschijnlijk is er bij de meeste huishoudens sprake van een vage planning, die sterk afhankelijk is van het zich al dan niet voordoen van gebeurtenissen. De aanwezige voorraad en de kwaliteit ervan zal dan een rol spelen. Dit wordt ten dele indirect gemeten door de hoogte van het huishoudinkomen, die in drie van de vier gevallen een kansverhouding geeft (zie schema 6.4).

6.5 Conclusies en afsluitende opmerkingen

Het model uit hoofdstuk drie met de submodellen kent veel gemeten variabelen. Via vergelijking van verschillende modellen is het aantal variabelen gereduceerd. Dit is gebeurd bij verwante responsievariabelen, bijvoorbeeld de variabele: huishoudgrootte, in vergelijking met de variabele: aantal financieel afhankelijke kinderen.

De andere, hier gebruikte methode, om het aantal variabelen te reduceren is om uit het proces van achterwaartse eliminatie die variabelen uit de verschillende modellen te verwijderen, die geen samenhang met of effect op de

responsievariabelen hebben. Dit impliceert dat de kans, dat een op deze manier verwijderde variabele in combinatie met andere variabelen effect zou kunnen hebben op de responsievariabele, laag wordt ingeschat. De log-lineaire procedure is gebruikt om variabelen te reduceren. De logittechniek is gebruikt om kansverhoudingen te schatten.

Bij de variabele: bezuinigingen, is de gedichotomiseerde variabele huishoudinkomen minder van belang dan de variabele economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner. Andere verklarende variabelen, die per set situationele-, gedrags- en intermediaire variabelen zijn getoetst en die een significante kansverhouding hebben, zijn de volgende: confrontatie met onverwacht grote uitgaven, het hebben van financieel afhankelijke kinderen, en aanwezigheid van een hogere vaste lastenquote (meer dan 34% van het netto huishoudinkomen). De eerste variabele is, theoretisch gezien, de meest opvallende. In plaats van de alwetende 'homo economicus' zien wij huishoudens op het gebied van inkomensbesteding reageren op gebeurtenissen, die al dan niet planmatige gewoonten doorkruisen.

Van de gedragsvariabelen geeft een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit een kans op bezuinigingen. Het verband is een simultane relatie. Enige causaliteit is echter aan te brengen door te zeggen dat wanneer geconstateerd wordt dat huishoudens bezuinigen, verondersteld wordt dat het letten op prijs/kwaliteitverhouding, informatie inwinnen, wikken en wegen, prijsbewuster en zuiniger worden, een belangrijke rol spelen. Een interne uitgavenverschuiving leidt via het bezuinigen op sommige zaken om andere zaken te realiseren tot een grotere kans op bezuinigingen.

Bezuinigen en vermindering van spaartegoed hebben een positieve samenhang. Dit impliceert dat er niet zo maar sprake is van een afruil maar dat bezuinigen én een vermindering van het spaartegoed vaak samenvallen. Huishoudens die om financiële redenen meer tijd aan de huishouding besteden, hebben een grotere kans op bezuinigingen.

Van de intermediaire variabelen blijkt een daling van het huishoudinkomen te leiden tot een grotere kans op bezuinigingen. Verder hebben huishoudens die aangeven dat hun minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% is van hun netto huishoudinkomen, een grotere kans om te bezuinigen. Dit hangt ten dele samen met hun vaste lastenfractie. Sterke of luxe consumptiegeoriënteerdheid heeft geen invloed op het al dan niet bezuinigen. De opvatting van het huishouden over het minimaal benodigd huishoudinkomen hangt eerder

samen met de hoogte van de vaste lasten.

Het meest opvallende bij de logitanalyse van de variabele: meer tijd aan de huishouding besteden, is het ontbreken van enige samenhang met de andere afhankelijke variabelen in het model. Geen enkele situationele variabele blijkt een (significante) invloed te hebben. Bij de gedragsvariabele blijft er één over, namelijk de variabele: meer klussen.

Een confrontatie met onverwacht grote uitgaven leidt niet alleen tot een grotere kans op bezuinigen maar ook tot een grotere kans op vermindering van het spaartegoed. Andere situationele variabelen blijken geen duidelijke samenhang te geven. Een interne uitgavenverschuiving leidt niet tot een daling van het spaartegoed. Een afruil tussen toename van betaald werk om financiële redenen, bezittingen te gelde maken, geld lenen, regelmatig meer dan fl. 500 lenen/opnemen voor de dagelijkse uitgaven enerzijds en een vermindering van het spaartegoed anderzijds kan niet geconstateerd worden. Ook hier geldt de complementaire relatie tussen bezuinigen en een vermindering van het spaartegoed. Nauw met het bovenstaande verweven is de positieve samenhang tussen een vermindering van het spaartegoed en een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit. De variabelen: achter zijn met betalingen en spaarmogelijkheden bleken, gecombineerd met sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en bezuinigen, geen invloed te hebben.

Het lenen van geld of anders gezegd het gebruik maken van consumptief krediet komt minder voor bij huishoudens met een hoge netto vermogenspositie. De andere situationele variabelen hebben hier geen aanwijsbare invloed. Afruilen met bezuinigen, de vermindering van het spaartegoed, en de sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit komen hier niet voor. Men krijgt de indruk dat meer geld lenen in de onderzoeksperiode voor sommige huishoudens die dit gedaan hebben, erop duidt dat zij neigen naar een moeilijke financiële situatie. De hypothese dat in huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit geen geld geleend wordt voor consumptieve doeleinden, wordt bevestigd (hypothese 17).

Van de situationele variabelen geeft bij de variabele: om financiële redenen meer betaald werk gaan verrichten, de lage status van de beroepsgroep van de hoofdkostwinner een grotere kans hierop. De andere situationele variabelen hebben geen duidelijke invloed nadat onderlinge samenhangen tussen beroepsgroep, huishoudinkomen en opleidingsniveau van hoofdkostwinner nader getoetst zijn. Verder geeft de variabele: sterke toename van

huishoudeconomische rationaliteit, en de variabele: interne uitgavenverschuiving, een kans hierop. Dit geldt ook voor huishoudens van wie de financiële situatie in de periode van onderzoek verslechterd is en voor huishoudens bij wie het minimaal benodigd huishoudinkomen meer is dan 80% van het netto huishoudinkomen.

De variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, ver-
toont met andere variabelen een onderling logisch samenhangend geheel: het hebben bezuinigd, geen geld hebben geleend en een vermindering van het spaartegoed leiden tot een kans op een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit. Dit impliceert dat de hypothese dat huishoudens met een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit minder vaak hun spaartegoed aanspreken, dient te worden verworpen (hypothese 16).

Van de situationele factoren geeft het lage opleidingsniveau een kans hierop. Dit geldt ook voor huishoudens die van mening zijn dat de financiële situatie van het huishouden verslechterd is.

De resultaten van schema 6.1 leiden tot de conclusie dat de hypothese dat de ontvangst van transitair inkomen een mitigerende invloed heeft op de huishouding wordt verworpen (hypothese 18). Er is geen samenhang met de zes hoofdalternatieven (zie schema 6.1).

In schema 6.5 staat het overzicht van de toetsing van hypothesen met betrekking tot het financieel beheer.

Schema 6.5 Overzicht van toetsing van hypothesen met betrekking tot het financieel beheer

Bevestigd:

- In huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit wordt geen geld geleend voor consumptieve doeleinden. (hypothese 17)

Niet bevestigd:

- Huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit spreken minder vaak hun spaartegoed aan dan huishoudens zonder een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit. (hypothese 16)
 - De ontvangst van een transitair inkomen heeft een mitigerende invloed op de huishouding. (hypothese 18)
-

Voor de lopende uitgaven zijn vijf uitgavencategorieën gekozen waarop door huishoudens het meest bezuinigd is: voeding en andere dagelijkse behoeften, kleding, gebruikskosten auto, buitenshuis eten en persoonlijke verzorging. Bij de niet-lopende uitgaven zijn, om vergelijkbare redenen, de volgende vier categorieën gekozen: meubels, auto, audio/video en huishoudtextiel. Hieraan is ook de vakantie toegevoegd. Geen samenhang is er met de variabele: confrontatie met onverwacht grote uitgaven. De resultaten zijn teleurstellend op het terrein van de kansverhoudingen van het om financiële redenen uitstellen van de aanschaf van duurzame consumptiegoederen. Dit geldt in mindere mate voor de verklaring van bezuinigingen op de aankoop. Deze conclusie gaat niet op voor de kansverhoudingen van aankoop van de duurzame consumptiegoederen. Bij de aankoop leiden, afhankelijk van de uitgavencategorie, het huishoudinkomen en de variabele: economisch actief zijn van de hoofdkostwinner, tot kansen hierop. De data suggereren dat huishoudens niet gemakkelijk kunnen of willen aangeven dat aankopen om financiële redenen niet gedaan worden. Waarschijnlijk is er bij de meeste huishoudens sprake van een vage planning die sterk afhankelijk is van het zich al dan niet voordoen van gebeurtenissen.

Bij bezuiniging op voeding en andere dagelijkse behoeften is de hoogte van het netto huishoudinkomen niet van belang. De kans dat hierop bezuinigd wordt, is veeleer van de factor daling van huishoudinkomen afhankelijk. Dit komt het meest naar voren in die huishoudens waar één van de leden in de onderzoeksperiode een baan verloren heeft. De kans op bezuinigen op voeding en andere dagelijkse behoeften neemt toe naarmate het huishouden groter is of er geen dan wel één of meer financieel afhankelijke kinderen zijn en de woonlasten hoger zijn. Onder huishoudens met een economisch niet-actieve hoofdkostwinner is er een grote kans op bezuinigingen op deze post, temeer daar een aantal van hen te lijden heeft gehad van een dalend huishoudinkomen als gevolg van baanverlies. Van de gedragsvariabelen geeft alleen de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, een kans op bezuinigingen op voeding en andere dagelijkse behoeften. Dit duidt er waarschijnlijk op dat bezuinigen op deze post voor een groot gedeelte eerder is veroorzaakt door bezuinigingen in de prijs of prijs/kwaliteit van de gekochte produkten, dan bezuinigen op de hoeveelheid. Huishoudens, bij wie het minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% is van het netto huishoudinkomen, hebben meer kans op bezuinigen op voeding en andere dagelijkse behoeften.

Een groter huishouden, geen dan wel één of meer financieel afhankelijke kinderen, lager huishoudinkomen of economisch niet-actieve hoofdkostwinner, leiden tot een grotere kans op bezuiniging op kleding. De kans op bezuinigingen op kleding is ook groter bij respondenten die minder sterk op luxe consumptie georiënteerd zijn. Deze variabele gaat bij kleding, maar ook bij de persoonlijke verzorging een rol spelen. Baanverlies van één van de leden van het huishouden leidt ook tot een grotere kans op bezuiniging op kleding. Dat huishoudens bij wie het minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen is, een grotere kans op bezuinigen op kleding hebben, is waarschijnlijk aan de druk van de vaste lasten toe te schrijven. Er is een samenhang met de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, en de variabele: meer aan de huishouding gaan doen om financiële redenen. Men krijgt de indruk dat bezuinigingen op de gebruikskosten van de auto bij sommige huishoudens plaatsvindt, waar een moeilijke financiële situatie is of dreigt. Ook een lage luxe consumptiegeoriënteerdheid leidt tot een kans hierop.

Een daling van het huishoudinkomen leidt niet alleen tot bezuiniging op voeding en andere dagelijkse behoeften, maar ook op een bezuiniging op het buitenshuis eten van de respondent. Tijd/geldsubstitutie is bij deze bestedingscategorie aanwezig. Het beeld van bezuiniging op persoonlijke verzorging is grotendeels identiek aan dat van kleding. De invloed van de variabele betalingsachterstand is hier van belang.

De aankoop van auto's en audio/video neemt toe als er transitair inkomen aanwezig is. Een hoge luxe consumptiegeoriënteerdheid speelt een rol bij de aankoop van audio/video en op vakantie gaan. De invloed van de variabele: toename van de huishoudeconomische rationaliteit, komt tot uitdrukking in sommige kansverhoudingen, maar het beeld is niet erg eenduidig; soms leidt het tot niet aankopen (bijvoorbeeld auto), dan weer tot uitstellen (meubels), dan weer tot bezuinigingen (audio/video en vakantie). De prijs van de goederen kan hier een rol spelen. De kansverhoudingen van de variabelen suggereren dat bezuinigen op aankopen en om financiële redenen uitstellen van aankopen van de vier duurzame consumptiegoederen duidelijk naar voren komt bij huishoudens waar sprake is van een moeilijke financiële situatie. In de modeltoetsing in dit hoofdstuk is een lineair verband tussen de relaties gepostuleerd. Bij lineaire modellen is deze veronderstelling niet al te problematisch: niet-lineaire relaties worden logaritmisch getransformeerd tot lineair als de functie monotoon stijgend is. Tevens kan gesteld

worden dat de te verklaren variabelen veranderingen meten, die in de meeste gevallen niet al te groot zullen zijn, idee van gewoontevorming, waardoor de veronderstelling van lineaire relaties kan worden gerechtvaardigd. De toetsing van het model uit paragraaf 3.7 van de zes hoofdalternatieven leidt tot een verfijning van het model. Ten aanzien van de te verklaren variabelen geldt complementariteit. Deze is er tussen bezuinigen, sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en vermindering van spaartegoed. Geen samenhang is er tussen de variabelen: meer tijd aan de huishouding besteden en bezuinigen. Wel is er complementariteit tussen bezuinigen en meer tijd aan de huishouding besteden om financiële redenen. Naast deze complementaire relaties tussen de te verklaren variabelen, zijn van de verklarende variabelen: vermindering van huishoudinkomen of minder te besteden hebben of verslechtering van financiële situatie bij vijf van de zes te verklaren variabelen, van invloed. Uitzondering vormt de te verklaren variabele: geld lenen. Veranderingen in het budgetbeheer (geld anders besteden, interne uitgavenverschuiving) zijn als verklarende variabelen van invloed op de te verklaren variabelen: bezuinigen, sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en meer betaald werk verrichten om financiële redenen.

De situationele variabele: confrontatie met onverwacht grote uitgaven, heeft invloed op de verklarende variabelen: bezuinigen en vermindering van spaartegoed. De variabele: minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen heeft een relatief effect op bezuinigen en meer betaald werk gaan verrichten om financiële redenen. De aanwezigheid van financieel afhankelijke kinderen en een hoge vaste lastenquote hebben een relatief effect op de variabele bezuinigen. De hoogte van het huishoudinkomen of aan het huishoudinkomen gecorreleerde variabelen als opleiding, beroepsprestige en economisch-actief zijn van de hoofdkostwinner zijn van invloed op vier van de zes te verklaren variabelen. Uitzondering is de te verklaren variabele: meer tijd aan de huishouding besteden; deze wordt het minst uit de variabelen van het model in paragraaf 3.7 verklaard.

De veronderstellingen dat handhaving van levensstandaard op korte termijn bij reële inkomensteruggang, gewoontegedrag en beperkte rationaliteit van grote betekenis zijn, worden door de resultaten van deze studie plausibel geacht. Het analyseren van veranderingen in de huishouding ten gevolge van een maatschappelijke toestand van reële inkomensdaling aan de hand van een hiërarchische beslissingenboom ('utility-tree') is zinvol. De hoofdalter-

natieven hebben een bepaalde rangorde in frequentie. Bezuinigingen komen meer voor dan een vermindering van het spaartegoed, maar deze twee komen meer voor dan de andere drie alternatieven. Huishoudens passen zich eerder aan wat betreft de prijs dan de hoeveelheid, hetgeen tot uitdrukking komt in de toename van de huishoudeconomische rationaliteit.

7. SLOTBESCHOUWING

In deze studie is de volgende probleemstelling aan de orde geweest:

- 1a. Welke invloed heeft de maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling in Nederland op de huishouding van privé-huishoudens in het begin van de jaren tachtig ?
 - b. Hoe reageren privé-huishoudens hierop op het gebied van (on)betaalde arbeid, financieel beheer en inkomensbesteding ?
 - c. Zijn er verschillen tussen categorieën huishoudens te constateren ?
2. Hoe zijn deze reacties, als bedoeld onder 1b en 1c, te verklaren ?

Voor de beantwoording van deze twee vragen zijn hypothesen ontwikkeld en is tevens een economisch/huishoudkundig analysemodel gecreëerd.

Door de huishouding probeert men een acceptabel levensniveau te realiseren met behulp van de inzet van hulpbronnen. Verondersteld wordt dat de levensstandaard op korte termijn niet verandert bij reële inkomensteruggang. De veronderstelling dat het gewenste niveau meestal boven het gerealiseerde of verwachte niveau zal liggen, is in dit verband niet van belang omdat in het gebruikte model verondersteld wordt dat huishoudens een bepaald levensniveau willen handhaven als ze geconfronteerd worden met reële inkomensteruggang. In dit kader is het daarom niet van belang of het gewenste niveau hoger of lager ligt dan de levensstandaard.

Uitgangspunt voor dit onderzoek is dat ontwikkelingen in het sociaal-economisch systeem, zoals deze in hoofdstuk twee voor de periode 1975 - 1985 zijn beschreven, de hulpbronnen van een huishouden beïnvloeden. Deze beïnvloeding kan betrekking hebben op de omvang maar ook op de samenstelling van één of meer elementen. Huishoudelijk handelen (de huishouding) wordt hier als een dynamisch verschijnsel in een sociaal-economische context beschouwd. De verandering in de hulpbronnen beïnvloedt het huishoudelijk handelen en via het huishoudelijk handelen het levensniveau. Als dit leidt tot ongewenste uitkomsten kan door een huishouden geprobeerd worden tot een omvang en samenstelling van hulpbronnen te komen, die de initiële verandering van de hulpbronnen geheel of gedeeltelijk opheft. Men kan hierbij denken aan tijd/geldsubstitutie, het meer verrichten van betaald werk, maar ook aan interen op het spaartegoed.

De eerste vraag is beantwoord door toetsing van hypothesen. Een overzicht van de bevestigde hypothesen biedt schema 7.1.

Schema 7.1 Overzicht van de bevestigde hypothesen

- Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de lopende uitgaven. (hypothese 1)
 - Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie schaffen minder vaak duurzame consumptiegoederen aan. (hypothese 2)
 - Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de aanschaf van duurzame consumptiegoederen. (hypothese 3)
 - Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie stellen vaker om financiële redenen de aanschaf van een duurzaam consumptiegoed uit. (hypothese 4)

 - In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling stijgt het aanbod van betaalde arbeid. (hypothese 5)
 - In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling neemt de tijd besteed aan de huishouding toe. (hypothese 6)
 - Vanwege rantsoenering van betaalde arbeid wordt door huishoudens vaker gekozen voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra arbeidsinkomsten. (hypothese 7)
 - In een meerpersoonshuishouden neemt het gemeenschappelijk overleg toe. (hypothese 8)
 - Gezien de vermindering van mogelijkheden om wensen met elkaar te verzoenen, is een toename van potentiële conflicten over de besteding van het budget te verwachten. Het proces van wikken en wegen neemt toe. (hypothese 9)
 - Een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling leidt tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit. (hypothese 10)
 - Deze toename van huishoudeconomische rationaliteit is groter naarmate het inkomen lager is. (hypothese 11)

 - In de lagere inkomenscategorieën kan de verandering van planningshorizon leiden tot een vermindering van de spaarmogelijkheden. (hypothese 12)
 - Het alternatief lenen komt minder voor dan de alternatieven bezuinigen en vermindering van het spaartegoed. (hypothese 13)
 - Huishoudens met een pessimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie hebben vaker ontspaard dan huishoudens met een optimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie. (hypothese 15)
 - In huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit wordt geen geld geleend voor consumptieve doeleinden. (hypothese 17)
-

Drie hypothesen dienden verworpen te worden. Deze zijn in schema 7.2 vermeld.

Schema 7.2 Overzicht van de verworpen hypothesen

-
- De vermindering van het spaartegoed komt bij lagere inkomenscategorieën vaker voor. (hypothese 14)
 - Huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit spreken minder vaak hun spaartegoeden aan dan huishoudens zonder een sterke toename van huishoudeconomisch rationaliteit. (hypothese 16)
 - De ontvangst van transitair inkomen heeft een mitigerende invloed op de huishouding. (hypothese 18)
-

De tweede vraag is beantwoord aan de hand van een model voor de zes hoofdalternatieven van de verandering in de huishouding. De zes hoofdalternatieven omvatten de volgende te verklaren variabelen: bezuinigen, vermindering van spaartegoed, geld lenen, om financiële redenen meer betaalde arbeid verrichten, meer tijd aan de huishouding besteden en sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit. De onderlinge relatie tussen deze variabelen en de factoren die hierop van invloed zijn (verklarende variabelen), zijn in dit model onderzocht. De toetsing van dit model levert een verfijning van het model op voor de zes mogelijke veranderingen in de huishouding. Dit model luidt als volgt:

Ten aanzien van de te verklaren variabelen geldt complementariteit. Deze is er tussen bezuinigen, sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en vermindering van spaartegoed. Geen samenhang is er tussen de variabelen: meer tijd aan de huishouding besteden en bezuinigen. Wel is er complementariteit tussen bezuinigen en meer tijd aan de huishouding besteden om financiële redenen. Naast deze complementaire relaties tussen de te verklaren variabelen, zijn van de verklarende variabelen: vermindering van huishoudinkomen of minder te besteden hebben of verslechtering van financiële situatie bij vijf van de zes te verklaren variabelen, van invloed. Uitzondering vormt de te verklaren variabele: geld lenen. Veranderingen in het budgetbeheer (geld anders besteden, interne uitgavenverschuiving) zijn als verklarende variabelen van invloed op de te verklaren variabelen: bezuinigen, sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en meer betaald

werk verrichten om financiële redenen.

De situationele variabele: confrontatie met onverwacht grote uitgaven, heeft invloed op de verklarende variabelen: bezuinigen en vermindering van spaartegoed. De variabele: minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen heeft een relatief effect op bezuinigen en meer betaald werk gaan verrichten om financiële redenen. De aanwezigheid van financieel afhankelijke kinderen en een hoge vaste lastenquote hebben een relatief effect op de variabele bezuinigen. De hoogte van het huishoudinkomen of aan het huishoudinkomen gecorreleerde variabelen als opleiding, beroepsprestige en economisch-actief zijn van de hoofdkostwinner zijn van invloed op vier van de zes te verklaren variabelen. Uitzondering is de te verklaren variabele: meer tijd aan de huishouding besteden; deze wordt het minst uit de variabelen van het model in paragraaf 3.7 verklaard.

De veronderstellingen dat handhaving van levensstandaard op korte termijn bij reële inkomensteruggang, gewoontegedrag en beperkte rationaliteit van grote betekenis zijn, worden door de resultaten van deze studie plausibel geacht. Het analyseren van veranderingen in de huishouding ten gevolge van een maatschappelijke toestand van reële inkomensdaling aan de hand van een hiërarchische beslissingenboom ('utility-tree') is zinvol. De hoofdalternatieven hebben een bepaalde rangorde in frequentie. Bezuinigingen komen meer voor dan een vermindering van het spaartegoed, maar deze twee komen meer voor dan de andere drie alternatieven. Huishoudens passen zich eerder aan wat betreft de prijs dan de hoeveelheid, hetgeen tot uitdrukking komt in de toename van de huishoudeconomische rationaliteit.

De gegevens die in deze studie zijn geanalyseerd, zijn gebaseerd op interviews. Aan het houden van interviews kleven bezwaren. Treffend is dit door de Wageningse socioloog Kooy verwoord: "De sociaal-wetenschappelijke onderzoeker, die mensen ondervraagt en die daarmee pretendeert dat de door hem verkregen inlichtingen voor 100% betrouwbaar zouden zijn is, ofwel een bijna onvoorstelbaar naïef dan wel een weinig integer individu. Zulk een hoge graad van betrouwbaarheid van de inlichtingen is bij dergelijk onderzoek louter wensdroom. Men behoeft nog niet eens aan de mogelijkheid van bewust liegen onder de respondenten te denken om er toch reeds zeker van te zijn dat de verkregen informatie altijd ten dele onbetrouwbaar zal zijn (vergissingen, misverstanden tussen ondervraagde en ondervrager, onbewuste verdraaiingen, enz.)." (Kooy, 1972, p. 112). Voor de respondent bedreigende zaken zijn in de hier geanalyseerde interviews nauwelijks aan de orde

geweest, met uitzondering van de inkomens- en/of vermogensvragen. Bij de opzet van de interviews is hier echter wel rekening mee gehouden. Verder is de invloed van deze variabelen geanalyseerd met behulp van samengetrokken categorieën. Eventuele onbetrouwbaarheid wordt daardoor verder gereduceerd. Via externe en interne controle kan de betrouwbaarheid van de resultaten vastgesteld worden. Conclusies uit dit onderzoek, die synchroon lopen met conclusies van andere onderzoeken over dezelfde periode en plaats, kunnen worden beschouwd als checks op de betrouwbaarheid van de uitkomsten (externe controle). In dit verband kan worden gewezen op het feit dat conclusies in deze studie overeenkomen of synchroon lopen met conclusies van onderzoeken die vergelijkbare aspecten in Nederland in het begin van de jaren tachtig hebben bestudeerd ^{*1}. Korthedshalve kan dan bijvoorbeeld worden gewezen op de conclusies over bezuinigingen op lopende en niet-lopende uitgaven bij de laagste inkomenscategorie (Woldringh en van Rossum, 1983; van Akker en Zeyl, 1983; Schortinghuis-Sprangers en van Raay, 1985). Hetzelfde geldt voor resultaten van recreatief en informatief/ontspannende uitgaven (SCP, 1984; de Vos en Hagens, 1986). Tegen externe controle kan echter een bezwaar worden ingebracht: resultaten van een onderzoek zijn niet onafhankelijk van de gebruikte onderzoeksmethode. Vandaar dat tevens gewicht wordt toegekend aan de interne controle. Gelet op de constructie van de hypothesen en de resultaten van de hypothese- en modeltoetsing van de zes hoofdalternatieven kan worden vastgesteld dat het onderzoek een grote mate van interne consistentie heeft.

Twee aspecten die in deze studie veel aandacht krijgen, zijn het belang van de huishoudeconomische rationaliteit en de rol van een confrontatie met onverwachte gebeurtenissen. Met de eerste variabele wordt de nodige aandacht gegeven aan de managementcomponent, die in veel beschouwingen over huishoudelijke arbeid niet die aandacht krijgt die het verdient. De tweede variabele is van belang omdat hier het proces van gewoonten(vorming) en korte termijn planning wordt doorkruist. In het volgende willen wij hier nader op ingaan.

In een huishouden kunnen verschillende behoeftencategorieën worden onderscheiden. Zo spreekt Egner van 'Gemeinbedarf, Sammelbedarf en Einzelbedarf' (Egner, 1976). Het laatste betreft de subjectieve behoeften van individuen. Onder de eerste categorie vallen de gemeenschappelijke behoeften (woning), terwijl de tweede categorie subjectieve behoeften van individuele leden van een huishouden omvat die bij allen voorkomen (bed, eetgerei, verzorging).

Aan te nemen valt dat er naast conflicten enige consensus in een huishouden aanwezig is over de gemeenschappelijke en individuele behoeften. Enige consensus is nodig als een huishouden wil blijven bestaan. Over de bevrediging van meer persoonlijke behoeften is niet direct consensus nodig, maar wel over de hoogte van de bedragen die elk lid van een huishouden voor deze behoeftenbevrediging maximaal kan bestemmen. Vooralsnog geldt ook nog dat de behoeftenbevrediging van de één niet ten koste van de andere gaat. Een consensus die in de meeste huishoudens in Nederland via overleg ('geven en nemen') tot stand zal komen. De vraag is of deze consensus altijd huishoudeconomisch gezien tot economisch rationele uitkomsten leidt. Een reële inkomensdaling heeft meestal een katalyserende werking.

Rationaliteit in het huishoudelijk handelen heeft betrekking op deelterreinen: inkomensverwerving, inkomensbesteding en huishoudelijke arbeid. Ten aanzien van de inkomensverwerving en de huishoudelijke arbeid is deze moeilijk vast te stellen. Meer inzet van de huishoudelijke arbeid impliceert noodzakelijkerwijs geen grotere rationaliteit. Het kan ook duiden op inefficiënter werken. Mutatis mutandis geldt dit voor de elementen van de inkomensverwerving.

Over (toename van) huishoudeconomische rationaliteit bij inkomensbesteding zijn analytisch gezien helderder uitspraken te doen. Verondersteld kan worden dat een toename van de rationaliteit op dit gebied ook een rationeler gedrag op de andere terreinen van de huishouding impliceert. Rationaliteit is ook hier begrensd, huishoudens zijn geen perfecte probleemoplosers. Ondanks dat proberen zij hun leven toch te structureren. Een zekere mate van doelrationaliteit is aanwezig. Deze doelrationaliteit is een formeel en geen substantieel kenmerk.

Aangenomen wordt dat binnen de huiselijke groep geprobeerd wordt het huishoudelijk proces te plannen, ook al is dit beperkt tot de korte termijn. Waarvoor en hoe men dat doet is een zaak van het huishouden zelf. Huishoudens zullen proberen uit de financiële problemen te blijven. Deze vorm van risico-aversie is aanwezig. Dit impliceert dat huishoudens zo veel mogelijk gestructureerd beslissen, bijvoorbeeld door de verantwoordelijkheden bij één persoon te leggen. Routinematig handelen komt voor. De koopkrachtdalingen zullen hoe dan ook veranderingen in de huishouding met zich mee brengen. Passief reageren is logisch gezien onmogelijk. Rood staan, minder sparen en vermindering van het spaartegoed vloeien automatisch voort uit situaties waarin de tering groter is dan de nering. Onbewust gedrag is op

het niveau van de budgetverdeling niet te verwachten, wel op een aantal andere terreinen zoals bijvoorbeeld aankoop van bepaalde merken en bij wasbehandeling.

Wat het niveau van de huishoudeconomische rationaliteit bij huishoudens ook is, de gevolgen van een reële inkomensdaling zullen door inkrimping van de financiële middelen of de verwachting daarvan leiden tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit. Een bepaald levensniveau willen huishoudens zo lang mogelijk handhaven. De realisering van al dan niet gepercipieerde preferenties wordt moeilijker door de toename van de schaarste. Wanneer men dan de inkoop-efficiency probeert te verhogen is dat een alternatief van de rationeel-calculerende subjecten dat kan worden verwezenlijkt door middel van een prijsbewuster aankoopgedrag, meer letten op de prijs/kwaliteitsverhouding, meer op zoek gaan naar koopjes, meer informatie inwinnen over de aankoop van goederen, meer wikken en wegen en zuiniger worden. Dit zijn dan te verwachten veranderingen in het gedrag. Kortom, de consument wordt kritischer ten behoeve van zichzelf en de zijnen en er valt een extensiever besluitvormingsproces te verwachten.

Wellicht is er een tendens, dat huishoudens meer rationeel-calculerende subjecten worden. Ze passen zich aan de veranderende omstandigheden aan. En ze maken hierbij gebruik van de mogelijkheden die hen al dan niet gegeven zijn om hun doeleinden en, de op korte termijn niet veranderende, levensstandaard bij reële inkomensdaling te realiseren. Men kan zeggen: als de huishoudens in een niet gewenste richting gedrukt worden, door de staat of door de markt, dan drukken ze terug. Dit gebeurt niet op de manier die vóórkomt bij de professionele tegenspelers van de huishoudens zoals bedrijven en overheid, met hun specialisten. Deze beperken zich in tegenstelling tot de huishoudens en gegeven de specialisatie in een industriële samenleving tot een beperkt terrein van de goederen- en diensteninformatie (Scherhorn, 1977). Dit leidt aan de zijde van huishoudens tot een relatief tijdgebrek voor aankoop van goederen, of algemener geformuleerd, voor huishoudelijk management, temeer daar deze vorm van tijdbesteding concurreert met andere alternatieven, die in Nederland voorhanden zijn. Dit aanbod van andere mogelijkheden is in de loop van de jaren gegroeid en varieert naar de mate waarin beslag wordt gelegd op tijd en inkomen. Voor de volwassen 'agenten' van de huishoudens kunnen allerlei situaties onderscheiden worden waarin sprake is van veel beschikbare tijd/weinig beschikbaar inkomen (situatie A) tot weinig beschikbare tijd/veel beschikbaar inkomen (situatie

Z). Voor beide polen van dit continuüm geldt, analytisch gezien, dat een hoge mate van huishoudelijke efficiency noodzakelijk is. Voor de eerste situatie moet een efficiënte inkomensbesteding leiden tot een acceptabel nutsniveau, voor de andere situatie tot een zo efficiënt mogelijke tijdbesteding om te komen tot een acceptabel behoeftenbevredigingsniveau. In beide situaties krijgt het gedrag bepaalde aspecten van het kleinbedrijf: de combinatie van concrete alternatieven verschilt. In situatie A is men meer tijd kwijt met het zoeken naar koopjes, de voordeligste aanbiedingen, de laagste prijzen, etc., terwijl in situatie Z men daar minder tijd aan besteedt en meer inkomen besteedt aan bijvoorbeeld de mogelijkheid van uitbesteding, en meer tijd aan het portfolio vraagstuk. Tussen de situaties A en Z bestaan andere mixen.

Het hier geschetste model van rationeel-calculerende subjecten impliceert niet, dat er door huishoudens geen miscalculaties worden gemaakt. Alleen al het beslissen onder onzekerheid, de tijdsdruk en de aanwezigheid van imperfecte informatie op markten leiden hiertoe. De 'evoked set' is geringer dan de 'feasible set'. Informatie wordt volgens de standaardtheorie ingewonnen om onzekerheid te reduceren. Tijd, tijdstip en verwerkingscapaciteit ('information overload') stellen hier grenzen aan. Vaak worden door huishoudens hiervoor vereenvoudigingen gebruikt die aan producentenzijde bekend zijn. Deze indicatoren zullen in Nederland in de jaren tachtig van een andere aard zijn dan in de jaren vijftig en zestig. Veel huishoudens zien in, dat voor veel produkten de prijs van een produkt geen goede indicator is voor kwaliteit. In die zin is 'de consument' veranderd en meer gaan redeneren vanuit dezelfde rationaliteit die in het bedrijfsleven wordt toegepast, hoewel niet door iedereen in dezelfde mate. Huishoudens hebben zich in Nederland meer aangepast aan een bepaalde welstand, die als gewoon ervaren wordt.

Een toename van de huishoudeconomische rationaliteit impliceert niet dat een huishouden op alle punten de kenmerken van een kleinbedrijf vertoont. Een huishouden is niet alleen een economische eenheid of heeft alleen economische functies (Kooy, 1967). Deze andere functies werken door in de bepaling en specificatie van de nuts- en doelstellingsfunctie. De laatste is ook afhankelijk van de wensen van de leden van het huishouden en de gewichten die hieraan gehecht worden door de participatie en de resultaten van besluitvormingsprocessen. De doelstellingsfunctie van een huishouden zal dan meestal ook relatief vaag gespecificeerd zijn.

Het aantal beslissingen dat in het kader van een meerpersoonshuishouden genomen wordt, is misschien complexer dan in een kleinbedrijf, alleen al omdat ze geen formele hiërarchie in beslissingsbevoegdheid kennen. De beheersfunctie (Kornai, 1971; Lesourne, 1977) is dan van belang om middelen en behoeftenbevrediging met elkaar in overeenstemming te brengen op het gebied van de verschillende huishoudfuncties (Tschammer-Osten, 1979). Kosten en opbrengsten zijn moeilijk op één noemer te brengen. Dit en het gegeven dat er niet strikt economische huishoudfuncties zijn, maakt het lastig om de beste combinaties vast te stellen voor een bepaald huishouden.

Het belang van een confrontatie met onverwachte gebeurtenissen kan in een wijder perspectief worden geplaatst. Op elk moment kan een huishouden worden geconfronteerd met gebeurtenissen die de regelmaat en bestaanszekerheid van de huishouding doorkruisen. Soms zijn het interne gebeurtenissen die met de tijdelijkheid van de menselijke existentie verbonden zijn (geboorte, dood). Soms zijn het interne gebeurtenissen die meer specifiek aan de plaats of de individuele kenmerken van de leden van een huishouden verbonden zijn. Deze interne gebeurtenissen hebben gevolgen voor de welvaart van de leden van het huishouden. Ook zijn ze voor individuen uniek en treden in principe bij elk huishouden op, hoewel niet bij iedereen in dezelfde mate en/of op dezelfde wijze.

Daarnaast zijn er voor een huishouden externe gebeurtenissen die gevolgen hebben voor het huishouden/de huishouding en meer in het algemeen voor de behoeftenbevrediging van de leden van het huishouden, zoals grotere kans op werkloosheid, reële inkomensdaling, verandering van belastingsysteem en sociale zekerheidswetgeving. Deze gebeurtenissen zijn in de Nederlandse samenleving in de jaren tachtig door de overheid of door de markt geïnduceerd. Meer in het algemeen gaat het hier om macro-gebeurtenissen die gevolgen hebben op het micro-niveau. Dat subjecten reageren op veranderingen, die dergelijke gebeurtenissen met zich mee brengen, is een uitgangspunt. Ten aanzien van deze externe gebeurtenissen geldt de volgende maxime: als de staat (markt) drukt tegen de zin van privé-huishoudens, dan drukken huishoudens terug. In het terugdrukken is sprake van ongelijkheid tussen huishoudens. Degenen met de minste 'terugdrukbaarheden', overigens niet altijd aan hoogte van inkomen gebonden, kunnen daarom in beleidsanalyses vanwege beleidsefficiëntie-redenen, worden aangemerkt voor de zwaarste offers.

Het huishoudinkomen speelt een concrete rol. In de analyse wordt uitgegaan

van twee noties: hoe kleiner het inkomen, hoe moeilijker het is financieel redelijk te (over)leven en hoe groter het huishouden, hoe moeilijker het is financieel redelijk te (over)leven. Twee noties die een hoge mate van plausibiliteit in zich dragen.

Nu is de werkelijkheid vaak paradoxaal: grotere huishoudens hebben in de regel ook een hoger inkomen via mechanismen als leeftijd/beloning, huishoudvorm/kinderbijslag en aanwezigheid van meer dan één kostwinner. De resultaten van deze studie laten zien dat de hoogte van het huishoudinkomen een belangrijke contextvariabele voor eventuele veranderingen in de huishouding is.

Daarnaast spelen andere factoren, die in hoofdstuk zes zijn geanalyseerd, een rol. De modelstructuur daar is van causale aard. Geprobeerd is om schijnverbanden zoveel mogelijk te elimineren via terugkoppeling naar theorie en plausibiliteit. Er wordt bij de te verklaren variabelen van simultane processen ('single period') uitgegaan *2.

De hypothesen en het model van de zes hoofdalternatieven, kunnen worden gebruikt voor analyse van verandering in de huishouding in hoog-geïndustrialiseerde samenlevingen in een situatie van reële inkomensdaling. Met name de richting van de verbanden is dan van belang.

Uit de schema's 7.1 en 7.2 blijkt dat een aanzienlijk deel van de hypothesen bevestigd is. Op zichzelf is dit geen resultaat dat tot verwondering leidt. Een bevestigde hypothese is van geen grotere wetenschappelijke betekenis dan een verworpen hypothese. In deze studie is zichtbaar geworden dat een meerderheid van de huishoudens geconfronteerd is met de gevolgen van de economische terugval in het begin van de jaren tachtig. Huishoudens blijken echter ook een grote mate van flexibiliteit te kunnen opbrengen, omdat vele huishoudens hun levensniveau door inzet van hun creativiteit proberen te handhaven. De resultaten van deze studie tonen wel aan dat sommige huishoudens hierin succesvoller zijn dan andere. De geconstateerde flexibiliteit betekent niet dat politici en andere 'policymakers' nog een grotere druk op deze samenlevingsvormen kunnen uitoefenen. Daarvoor zijn een aantal huishoudens te 'kwetsbaar'. Ook geldt dat huishoudens terugdrukken met het rationele doel een eenmaal bereikt levensniveau zoveel mogelijk te handhaven. En hiervoor zijn voor sommigen, net als in het bedrijfsleven, veel middelen geoorloofd.

Gegevens uit dit onderzoek kunnen worden gebruikt om een aantal kenmerken van potentieel kwetsbare categorieën van huishoudens te traceren. Deze

toepassing van de onderzoeksresultaten is gezien de problemen van kwetsbare huishoudens in onze samenleving van belang. Kwetsbaar zijn allereerst huishoudens met een laag inkomen, veelal zijn dit huishoudens waarvan de hoofdkostwinner economisch niet-actief is. De kwetsbaarheid wordt in deze situatie verhoogd door een hoge vaste lastenquote en de aanwezigheid van financieel afhankelijke kinderen. Financiële tegenvallers en gebrek aan financiële meevallers kunnen de kwetsbaarheid verder cumulatief vergroten. In de jaren tachtig is het aantal 'echte minima' toegenomen. Velen behoren tot de categorie, die gedurende een lange tijd op dit minimum verkeert. Deze categorie wordt enerzijds geconfronteerd met een aantasting van de voorraad en anderzijds met te weinig financiële reserves om deze voorraad aan te vullen tot het oude of het (subjectief) aanvaardbare peil. Voor hen dreigt een permanente vorm van achteruitgang. Aan de andere kant is er een categorie voor wie het reëel inkomen na 1983 sterk is gestegen. Voor het resultaat van de huishouding maakt het een groot verschil of men lange tijd in een situatie van armoede verkeert of verwacht te gaan verkeren. Het lang vertoeven in een situatie met een laag inkomen leidt tot een vermindering van de aanwezige voorraad duurzame goederen en financiële middelen. Het laatste is een reserve om de financiële gevolgen van onverwachte gebeurtenissen op te vangen respectievelijk middelen om vervangingsaankopen te kunnen doen. Problemen op het gebied van de verzorging kunnen hierdoor worden verscherpt.

Een verdere aanscherping van de problemen kunnen de bezuinigingen op voeding zijn. Op den duur kunnen deze ten koste gaan van de gezondheid, die ook nog negatief beïnvloed kan worden door allerlei extra bijdragen voor de gezondheidszorg, die in het huishoudbudget concurreren met andere lopende uitgaven. Permanente armen hebben ten aanzien van de aanvulling van duurzame consumptiegoederen waarschijnlijk groot belang aan efficiënt opererende tweede-handsmarkten.

Een aparte probleemcategorie binnen de minima vormen de etnische minderheden die vaak inkomen (in natura) binnen de familie transfereren (Kort, 1987). Daarnaast zijn ze vaak binnen de categorie permanente armen oververtegenwoordigd.

Speciale aandacht verdient ook de positie van het kind. Bij 'bezuinigingsrondes' in gezinnen wordt het kind vaak ontzien (Bolkestein-Bast, 1988). Aan de andere kant is het te vermoeden dat kinderen uit huishoudens van minima vaak niet die activiteiten kunnen doen, die bij de rest van de

bevolking gewoon zijn. Een kinderbijslagsysteem, gebaseerd op een pakket goederen en diensten die de samenleving voor kinderen als normaal beschouwt en op basis van de huidige kostenverdeling tussen de ouders enerzijds en de samenleving anderzijds, is dan van belang.

Huishoudens met een laag inkomen of met een hoofdkostwinner, die economisch niet-actief is - het belangrijkste kenmerk van een kwetsbaar huishouden - zijn in hun inkomens- en bestedingspositie afhankelijk van de ontwikkelingen van de werkloosheid, het beleid dienaangaande en het sociale zekerheidsstelsel. Immers, niet alle economisch niet-actieven zijn verplicht werk te zoeken. Het gevoerde of niet gevoerde beleid op deze terreinen is vooral van belang voor degenen die permanent in deze categorie verblijven. Maar dit geldt ook voor de 'bovenminimalen'. Zij lopen ook de kans werkloos te worden of op een andere manier gebruiker van de sociale zekerheidsregeling te worden, bijvoorbeeld door arbeidsongeschiktheid. Op korte termijn hebben alle minima het meeste profijt van generieke maatregelen. Specifiek beleid ten aanzien van een bepaalde doelcategorie, bovenop een algemeen beleid kan de welvaart van deze huishoudens en van de maatschappij verhogen. Een verfijnde categorisering is voor beleidsdoeleinden effectief; een individualisering van de armoede is dit niet.

Opmerkelijk is de grote mate van berusting ten aanzien van de grote werkloosheid. De werkloosheid is in de jaren tachtig boven de 10% van de beroepsbevolking gekomen en is in die periode tot na het midden van de jaren tachtig op dit (te) hoge niveau gebleven. Perspectieven over een vermindering van de werkloosheid zijn niet erg optimistisch vanwege de (nieuwe) golf van technologische ontwikkelingen, onder andere op het gebied van de informatisering. Ook wordt gewezen op de hoge groei van de arbeidsproductiviteit per feitelijk arbeidsuur per jaar (ca. 4% volgens Kooistra, 1987). Ook wordt verwacht dat het arbeidsaanbod van vooral (gehuwde) vrouwen nog zal groeien. Van de andere kant zal over een aantal jaren het verschijnsel ontgroening en vergrijzing een negatieve invloed hebben op het arbeidsaanbod.

Is de algehele hoogte van de werkloosheid zorgwekkend, op deelcategorieën van de arbeidsmarkt doen zich nog andere ontwikkelingen voor. De kans voor een kostwinner om werkloos te worden is groter, niet alleen door snellere veranderingen in posities van bedrijven en bedrijfstakken, maar ook vanwege een slechtere bescherming van de factor arbeid. Dit geldt zowel voor de primaire, maar het meest voor de secundaire markt, waarin vrouwen en jonge-

ren met lage arbeidskwalificatie, oververtegenwoordigd zijn. Vanwege de grote werkloosheid is de ongelijkheid in machtspositie van de arbeidsvrager om de in hun ogen beste kandidaat te vinden, groter geworden. Door deze vergrote selectiemogelijkheden is de arbeidsmarkt verhard. Het bovenstaande impliceert niet dat op deelmarkten - arbeid is geen homogene waar - tekorten aan arbeidskrachten zullen zijn. Voor de verdeling van de arbeidsinkomens heeft dit grote gevolgen. Daarnaast is de inkomensverdeling van huishoudens afhankelijk van andere factoren zoals leeftijd en aantal kostwinners per huishouden. Andere trends op de arbeidsmarkt zijn flexibilisering en de groei van deeltijdbanen. Het laatste kan vanuit het oogpunt van emancipatie positief beoordeeld worden, hoewel de kans groot is dat er deeltijdwerkers zijn die liever meer betaald werk zouden willen verrichten om daardoor een hoger inkomen te verwerven.

In de jaren zeventig werd een werkloosheid van 200.000 in beleidskringen als een onaanvaardbaar aantal genoemd. In het midden van de jaren tachtig is dit anders. Men krijgt de indruk dat vijfhonderdduizend werklozen als een 'natuurlijke' werkloosheid beschouwd wordt ^{*3}.

Voor uitkeringsgerechtigden is het beleid ten aanzien van de handhaving van de verzorgingsstaat van belang. Vooral voor hen is een beschaafd stelsel van inkomens(her)verdeling en sociale zekerheid van belang (Fortuyn, 1985). Dit beschaafde stelsel biedt in de sociale zekerheid mensen meer dan een bestaansminimum. Opvallend is dat de laatste tijd in de officiële omschrijving van sociale zekerheid deze niet meer biedt dan een beleidsmatig minimum. Vooral ten aanzien van de arbeidsongeschiktheidsverzekering kan dit na de stelselherziening van begin 1987 tot ongewenste situaties aanleiding geven.

Een lage kwaliteit/prijsverhouding van de sociale zekerheid voor bovenminimale werknemers kan leiden tot een minder grote bereidheid tot betalen aan de delen van het systeem. Niet te ontkennen echter valt dat de sociale zekerheid duur is. Het aandeel van de uitgaven aan sociale zekerheid op het totaal van de overheidsuitgaven is in Nederland tot 1985 sterk gestegen. Deze stijging is vooral veroorzaakt door een stijging van de volumecomponent en in mindere mate de prijscomponent in de volksverzekeringen en de sociale voorzieningen en kan beschouwd worden als een gevolg van demografische bewegingen en van juridische regelingen. Een aantal regelingen is conjunctuurgevoelig, bijvoorbeeld inkomensdervingsregelingen voor werkloosheid en ziekte. Andere regelingen hebben bijgedragen tot de stijging

van de arbeidsproductiviteit, zoals de AAW/WAO.

Als een maatschappij kiest voor een systeem van sociale zekerheid, dat bestaanszekerheid garandeert omdat dit als belangrijk ervaren wordt, dan heeft dit een bepaalde prijs. Het impliceert dat er dan kritisch naar alle elementen van een bepaald systeem gekeken moet worden, zowel vanuit het oogpunt van efficiency als om redenen van intersubjectieve rechtvaardigheid. Daarnaast verdient de relatie met het officiële arbeidsaanbod enige aandacht. In de inkomensrange van fl. 1000 - fl. 2000 netto per maand is, afhankelijk van de huishoudensvorm, de armoedeval aanwezig. En soms wordt een RWW-uitkering als een basisinkomen beschouwd. Gegeven redelijke regelingen is het niet de bedoeling van het sociale zekerheidssysteem om nieuwe klanten te produceren of langer te houden dan strikt noodzakelijk is.

De verzorgingsstaat omvat niet alleen inkomensdervings- en inkomensgarantieregelingen, maar ook diensten die worden aangeboden. Als deze taken door de verzorgingsstaat worden afgestoten, stuit men al snel op de beperkingen van huishoudens als buffer. Het bestaan van professionals in de welzijnssector heeft er niet toe geleid dat de rol van de informele netwerken van familie, vrienden en kennissen voor huishoudens in een zorgelijke situatie tot onbelangrijke proporties is gereduceerd (Kwekkeboom, 1987). Vaak is sprake van een min of meer symbiothische relatie. Voorstanders van het schrappen van welzijnsvoorzieningen moge hier naar de redenen van het ontstaan van professionals in het welzijnswerk worden verwezen (Nijenhuis, 1987; van Ophem, 1986). Professionals worden daar ingeschakeld waar deskundigheid het meest nodig is of waar weinig of geen mogelijkheden zijn voor wederdienst door betrokkene, zoals in het geval van lichamelijk gehandicapten. Radicaal schrappen in voorzieningen betekent een verstoring van deze symbiose en een vermindering van het welzijn van betrokkenen. Deze sociale voorzieningen behoren ook tot het beschavingspeil van een land. Sociale ongelijkheid is een begrip met verschillende, vaak moeilijk te operationaliseren dimensies. Wij beperken de discussie hier, in navolging van het voorgaande, tot enkele ontwikkelingen in de (personele) inkomensverdeling en naar aantal en enkele kenmerken van 'echte minima' en (langdurig) werklozen.

In de periode 1980-1983 werden huishoudens conform de statische koopkrachtontwikkeling geconfronteerd met een inkomensdaling. Daarna liep de ontwikkeling voor verschillende categorieën niet meer parallel. Het aantal eenmalige uitkeringen is vanaf 1981 sterk gegroeid (de Kam en Pommer, 1987).

Binnen deze categorie domineren de alleenstaanden en de éénoudergezinnen. Aan de voet van de inkomenspiramide is het aantal toegenomen. Daarnaast zijn de uitkeringshoogten van bovenminimale uitkeringen afgenomen. Ook het aandeel van de langdurig werklozen op het totaal aantal werklozen is in de jaren tachtig toegenomen. Verder is het aandeel van het kapitaalinkomen in het nationaal inkomen toegenomen. Deze verandering van de categorale verdeling leidt meestal tot een groei van de inkomens in de hogere inkomenscategorïën. De vermogensverdeling is immers ongelijker dan de inkomensverdeling en leidt tot een grotere inkomensongelijkheid (van der Zwan, 1973). Ook een toename van het verschijnsel tweeverdiener leidt, gegeven het patroon van homogamie (de Hoog, 1982), tot grotere inkomensverschillen in de categorie huishoudens. De schaalvoordelen zijn groter dan de schaalnadelen. Een inkomensverdeling is het produkt van maatschappelijke- en individuele factoren. Bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen kunnen door individuele factoren worden versterkt of afgezwakt.

Voor een individueel huishouden en speciaal voor huishoudens met een laag inkomen, is de plaats in de inkomenshiërarchie wellicht minder belangrijk dan de blijvendheid van een bepaalde situatie. Het maakt voor alle leden van een huishouden een verschil of men voor korte tijd of langdurig arm is. De groei van een grote categorie blijvend armen baart zorgen, niet alleen voor de huishoudens (overlevingstactieken) maar ook voor de samenleving (vorming van een onderklasse). Categoriëel beleid ten opzichte van deze categorie is raadzaam. Een verbetering van de scholing van degenen, die economisch niet-actief zijn kan hier een belangrijke plaats innemen. De scholing leidt dan wel niet tot een afname van de totale werkloosheid, het kan wel bijdragen tot een vermindering van tekorten aan sommige arbeidskrachten. Bovendien voorkomt het dat de arbeidsreserve altijd uit dezelfde personen bestaat.

In het voorgaande is reeds gesteld dat huishoudens zullen reageren op door hen niet gewenste ontwikkelingen. Dit kan door interne aanpassingen (bezuinigingen, vermindering van spaartegoed) maar ook door de verwerving van extra inkomens. Dit kan bijvoorbeeld door het niet geoorloofde middel van zwart/grijs werken. Het blijkt vooral voor te komen bij de, in termen van opleiding, leeftijd en inkomen, economisch sterkeren (Kazemier en van Eck, 1986b), hoewel 'de harde kern' in dit onderzoek mogelijk niet is opgespoord. De markt van de 'zwarte arbeid' is een harde markt voor vragers (er is geen wettelijke gegarandeerde kwaliteitsbescherming) en aanbieders. Voor

mensen met een uitkering zijn de risico's groter dan voor mensen met een betaalde baan. In individuele gevallen kan het een oplossing voor moeilijkheden zijn en het is voor de betrokkenen rationeel. Maatschappelijk is het ongewenst en op lange termijn inefficiënt en dus niet rationeel. Het verrichten van 'zwarte arbeid', gecombineerd met een uitkering leidt tot wrevel (Engbersen en van der Veen, 1987). Het leidt tot meer wrevel dan de 'zwarte/grijze' vermogenstransacties, die een grotere kans op rijkdom bieden.

Interne aanpassing is ook mogelijk door meer tijd aan de huishouding te besteden. Een huishouden heeft in beperkte mate de vrijheid om, door verandering en intensivering van de huishoudelijke arbeid, niet gewenste situaties op te vangen. Rationaliteit en efficiency zijn tot bepaalde maxima te verbeteren. Consumenten- en huishoudelijke voorlichting heeft in deze zijn nut ('baat het niet, dan schaadt het niet'). Een groot probleem is dan de onbereikbaren te bedienen. Het geven van voorlichting en de eventueel daaruit volgende gedragsverandering kan echter geen aanzienlijke reële inkomensdaling compenseren. Het kan wel bijdragen tot een vermindering van een aantal consumentenproblemen (Maynes, 1979b).

De efficiency-verbetering stuit ook op grenzen. De te realiseren efficiency-verbetering is eenmalig. Wel kan en geeft consumentenvoorlichting huishoudens die informatie die, voor een rationelere huishoudvoering noodzakelijk is.

Tot slot, een situatie van een minderheid van economisch afgeschrevenen en een meerderheid van economisch beter-geïtueerden is voor veel huishoudens geen wenkend perspectief. Sommige privé-huishoudens dreigen op deze manier de vuilnishoop van de samenleving te worden.

Noten bij hoofdstuk één

*1

De vijf doelstellingen van macro-economische politiek luiden: streven naar volledige en volwaardige werkgelegenheid, streven naar een zo hoog mogelijke economische groei, streven naar evenwicht op de betalingsbalans, streven naar zo weinig mogelijk inflatie en streven naar een rechtvaardige inkomensverdeling.

*2

Om allerlei redenen hoeft een koopkrachtverlies volgens een koopkrachtplaatje niet te leiden tot een verslechtering van de reële inkomens in een individueel privé-huishouden (zie hoofdstuk twee).

*3

"Samen voor ons eigen" om Koot en Bie te parafraseren. Ondanks de solidariteit van de verzorgingsstaat is er sprake van een toenemende individualisatie. Deze wordt soms als progressief gezien. Hetgeen problemen kan gaan geven voor het continuïteitsperspectief van de samenleving (van Toledo, 1985). Het individueel marktgericht denken en handelen is ten koste gegaan van vele vormen van solidariteit (Hoefnagels, 1979). Zie hierover ook de mechanismen die bij de partnerselectie optreden (de Hoog, 1982).

*4

Ofschoon onze belangrijkste verklaring van de inkomensvermindering berust op economische verschijnselen (inkomensvermindering door ontslag, verlaging lonen, vermindering hoogte van uitkeringen, etc.) dient het niet uitgesloten te worden dat er ook andere verklaringen zijn aan te voeren voor inkomensvermindering (het ophouden met werken of part-time gaan werken, bewust geen carrière maken, op een lager niveau gaan werken, etc.). Wij gaan er in ons onderzoek echter vanuit dat de aard van de inkomensvermindering toch vooral gezocht moet worden bij de economische ontwikkelingen en dat daarbij sociale en culturele ontwikkelingen van relatief ondergeschikt belang zijn.

*5

Gewezen wordt dan onder andere op discriminatie van werkgevers en slechte opleiding. Soms wordt beweerd dat vrouwen als eerste ontslagen worden bij een economische teruggang.

*6

Deze benadering kan zowel bij privé- als institutionele huishoudens worden toegepast. Hier beperken wij de bespreking tot de privé-huishoudens. De dagelijkse verzorging kan vanuit verschillende disciplines bestudeerd worden: basisdisciplines als economie, sociologie, geschiedenis, psychologie, chemie, biologie, natuurkunde en multi(inter)disciplines als verzorgingstechnologie en ecologie van het wonen. Uit de basisdisciplines worden de diverse wetmatigheden toegepast op diverse terreinen van de dagelijkse verzorging, terwijl de multi/interdisciplines inzichten uit de basisdisciplines combineren.

Bovenstaande omschrijving is in hoge mate abstract en bij een concretisering is er het probleem van de afbakening en het probleem van de integratie van de verschillende visies en theorieën. De afbakening van het kenobject vindt in de regel pragmatisch plaats en is een kwestie van institutionele

toedeling (Tschammer-Osten, 1979). Zo is in Wageningen Voeding een aparte studierichting geworden die anno 1987 buiten het terrein van de Huishoudkunde valt. Een dergelijke afbakening is des te opmerkelijker omdat veel huishoudkundigen in navolging van Zuidberg (1981) de dagelijkse verzorging beperken tot de terreinen: voeding, wonen, kleding en persoonlijke verzorging.

De afbakening van het formele object is zoals bij vele interdisciplinaire activiteiten problematischer. De integratie van economische en sociologische inzichten in één of meer theorieën is dan het minst problematisch. De integratie van sociaal-wetenschappelijke en natuurwetenschappelijke aspecten op het niveau van theorievorming -niet op het niveau van te bestuderen aspecten aan een verschijnsel - is moeilijker.

Een ander probleem is dat in interdisciplinaire onderwijs- en onderzoeksactiviteiten nogal eens spraakverwarring optreedt. Volgens sommigen is dit een prijs die in zo'n eerste fase moet worden betaald teneinde tot vruchtbare samenwerking te komen. Vanaf eind jaren zestig is in verschillende disciplines geprobeerd deze situatie te veranderen met behulp van de systeemtheorie (Boulding, 1970). Ook in de Huishoudkunde is geprobeerd de systeemtheorie toe te passen (Tschammer-Osten, 1979; Hack-Unterkircher, 1976). De belangrijkste verworvenheid van de systeemtheorie ligt op het terrein van de vrij grote toepassingsmogelijkheden van begrippen op allerlei situaties. Een aantal uitspraken in de systeemtheorie zijn discutabel zoals de opvatting dat alle systemen naar een evenwicht tenderen of de idee van de vermeende harmonie in systemen. Het gevaar van systeemtheoretische benaderingswijzen is de uitspraak dat alles met elkaar samenhangt.

*7

Onderlinge substitutie van middelen is op dit niveau van analyse niet van belang. In de economie is het begrip welvaart ook gebrekkig geoperationaliseerd. Meestal wordt het door inkomensniveau gemeten.

*8

In plaats van één vraag zoals bij de inkomenswaarderingmethode is het hier nuttig om met verschillende vragen de dimensies van de verzorging te meten en dan niet alleen op de terreinen voeding, kleding, woning en persoonlijke verzorging.

*9

Met betrekking tot de privé-huishoudens dient vanuit een sociologische optiek van een groep te worden gesproken. Terzijde zij opgemerkt dat sommige privé-huishoudens eind jaren tachtig trekken van een groepering beginnen te vertonen.

De institutionele huishoudens kunnen in belangrijke mate als een categorie worden omschreven. Het koepelbegrip huishouden dient in sociologisch opzicht derhalve te worden aangeduid als een groep/categorie.

*10

Huishoudelijke arbeid wordt vaak gelijkgesteld aan huishoudelijke productie. Beweerd wordt dan dat de hoeveelheid huishoudelijke productie een (lineaire) functie is van de hoeveelheid bestede tijd. Voor de meting van huishoudelijke productie kan dit een acceptabele vereenvoudiging zijn. Huishoudelijke arbeid en huishouding worden in de literatuur vaak als synoniemen gebruikt.

*11

Het is een manier van redeneren waarin oog is voor het afbakeningsprobleem, waaraan in veel niet-huishoudkundige studies onvoldoende aandacht wordt besteed. Soms wordt gesproken over huishoudelijke sector. Deze omvat dan niet alleen de huishouding, maar ook vrijwilligersactiviteiten, opvoeding van kinderen en andere informele arbeid als zwart werken. Dit leidt al gauw tot een situatie dat huishoudelijke produktie en -sector een containerbegrip wordt: dat wat niet elders ondergebracht kan worden, wordt dan in de container onder huishoudelijke produktie ondergebracht. Eén van de oplossingen voor het afbakeningsprobleem is net als voor het begrip landbouwprodukten met een 'nomenclatura' te werken.

Noten bij hoofdstuk twee

*1

Een punt van kritiek op deze (statische) koopkrachtplaatjes is dat er - ondanks de introductie van de component incidenteel - te weinig rekening wordt gehouden met het carrière-perspectief van de betrokkenen. Dit heeft geleid tot de ontwikkeling van dynamische koopkrachtplaatjes.

*2

Een legitimering die naar onze mening niet steekhoudend is. De WW en WAO uitkeringen in het oude stelsel waren al geïndividualiseerde uitkeringen. De invoering van de gezinstoelagen in de NWW is een voorbeeld van een niet-geïndividualiseerde regeling. Het argument van de economische crisis is in dit verband ook niet overtuigend. Ten eerste is een verandering van het stelsel een structurele ingreep in het systeem. Vervolgens zijn de regelingen sterk conjunctuurgevoelig. Het zijn niet de duurste regelingen. Het argument is alleen houdbaar als de periode tot bijvoorbeeld het jaar 2000 als een periode van economische crisis wordt beschouwd, hetgeen door het kabinet en de politieke partijen waarop het steunt, reeds in 1986 en 1987 ontkend is.

*3

Een uiterst grove schatting van de uitkeringsgerechtigden omvat degenen die langdurig en bijna uitsluitend afhankelijk zijn van deze inkomensbron: 80% van de AOW/AWW uitkeringen (1,3 miljoen), alle WAO/AWW uitkeringen (700.000) en de langdurig werklozen (450.000) (CBS, 1987). Overigens vereist een zorgzame samenleving een zorgzame overheid.

*4

De erkenning van deze problemen leidt niet tot verwijdering. Verwijzing naar de dynamiek van de levensfase wordt in beleidskringen gebruikt om de relevantie van deze nadelen te verklaren. Eind jaren tachtig wordt op dezelfde manier het belang van statische koopkrachtberekeningen gerelativeerd.

*5

Voor de periode na 1984 zijn geen vergelijkbare gegevens beschikbaar.

Noten bij hoofdstuk drie

*1

De modellen worden heuristisch, zoals het EBK-model in de marktkunde of het analysekader van Zuidberg (1981) in de huishoudkunde. Met ad hoc veronderstellingen wordt het te onderzoeken probleem enigszins hanteerbaar. De neoklassieke theorie is weliswaar beperkt in de zin dat gedragsveranderingen worden verklaard uit twee variabelen, te weten prijs- en inkomensvariabelen. Maar ook beperkingen hebben hun waarde.

*2

Vanwege onder andere de incorrecte voorspellingen is er in de jaren zeventig een discussie gevoerd over de mogelijkheden van omvangrijke economische modellen. Men kan stellen, dat al te grote (in termen van aantal en ingewikkeldheid van de vergelijkingen) macro-economische modellen op dit moment 'not done' zijn.

*3

Voor meer informatie zij hier verwezen naar Ward (1972), Blaug (1980) en de Klerk (1982).

*4

Dit wordt vaak geïllustreerd met het voorbeeld van de nutsmaximaliserende Robinson Crusoe. Bij tijd en wijle komt er kritiek op deze redeneertrant, bijvoorbeeld in de jaren '50 van Keynesiaan Paul Samuelson, die wees op empirisch irreële voorspellingen van de traditionele micro-economie. Friedman's repliek was, dat de crux van de theorie niet in de empirische relevantie van de veronderstellingen ligt, maar in de falsificatie van de voorspellingen. Doorredenerend kan op deze manier de fertiliteit in extreme gevallen voorspeld worden uit het aantal ooevaars of spruitkolen.

*5

Verder zij hier verwezen naar Katouzian (1980), die op een aantal kennisproblemen nader ingaat.

*6

Een dergelijke nutsfunctie kan bijvoorbeeld ook worden afgeleid uit het lineaire uitgavensysteem (LES), één van de meeste gebruikte methoden bij de systemen van vraagvergelijkingen. Met het LES kunnen prijs- en inkomenselasticiteiten van relatief brede produktcategorieën als voeding, kleding, huur alsmede duurzame consumptiegoederen geschat worden. Het aggregatieniveau is tevens de beperking voor het gebruik in het marktonderzoek. Een ander systeem is dat van AIDS oftewel 'Almost Ideal Demand System', dat sterk op het idee van dualiteit gebaseerd is (Deaton en Müllbauer, 1980).

*7

In 1985 publiceerde van Ours zijn proefschrift "Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980". Voor Nederland komt hij tot inkomenselasticiteiten voor een aantal goederen die naar de mening van de auteur de verandering in de gezinsconsumptie in Nederland in de periode 1951-1980 typeren. Deze inkomens- of bestedingselasticiteiten luiden als volgt:

Tabel 3A Samenvatting overzicht van de analyseresultaten

	Diffusie-effect				Bestedings-elasticiteit			prijselasticiteit
	1951-1964		1964-1980		1951	1964	1980	
	B	T	B	T				
1.Mobiliteit	R	R	0	0	1,4	2,2	1,6	-0,9
2.Recreatie	R	.a)	+	.a)	1,8	2,2	1,6	.a)
3.Wooncomfort	0	+	+	+	0,8	0,8	0,8	-0,6
4.Hh.productiemid.+		+	-	0	1,1	0,7	0,5	-1,0
5.Ontwikkeling	-	+	+	+	1,4	1,4	1,4	-1,2
6.Zorg v. eigen welzijn	0	0	0	0	1,2	1,2	1,2	0,0
7.Genot: -drinken	+	+	+	0	0,7	0,7	0,7	-0,7
-roken	0	0	-	-	0,6	0,4	0,3	-0,7
8.Kleedgewoonten	0	0	-	-	1,0	1,0	1,0	-0,7
9.Voeding -basis	-	-	-	-	0,0	0,0	0,0	0,0
-luxe	+	+	+	0	0,5	0,5	0,5	-0,2

Toelichting:

B = budgetanalyse

T = tijdreeksanalyse

R = rotatie van de Engelcurve; verticaal diffusie-effect

+/-= verschuiving van de Engelcurve; horizontaal diffusie-effect

0 = geen diffusie-effect

a) door het ontbreken van geschikt datamateriaal kon voor 'recreatie' geen tijdreeksanalyse plaatsvinden.

Bron: van Ours, 1985, p. 199

*8

Het idee van "habit-formation" komt geprononceerd naar voren in de "stock-adjustment models" (Houthakker en Taylor, 1970).

*9

Preferentievorming staat onder invloed van veel factoren. Ten eerste maatschappelijke factoren zoals stand der techniek, conjunctuur, normen en waarden (ideologie). Ten tweede is er de invloed van referentiegroepen, vervolgens die van het privé-huishouden. Daarnaast is er nog de individuele component. Het is een diffuus begrip, er zijn verschillende lagen te onderscheiden.

*10

Op het besluitvormingsproces zelf wordt in ons onderzoek weinig ingegaan. In het consumentengedragsonderzoek wordt het model van Engel e.a. (1986) als heuristisch instrument gehanteerd.

In de huishoudwetenschappen worden voor het besluitvormingsproces vaak modellen gehanteerd van Gross e.a. (1980) en van Deacon en Firebough (1981).

In deze besluitvormingsmodellen is de structuur van het economisch rationaliteitsmodel aanwezig, zij het dat het aantal verklarende variabelen is uitgebouwd met een aantal sociologische (waarde en norm, referentiegroep, sociale klasse) en psychologische factoren (attitude, cognitieve dissonantiereductie). In ons onderzoek staat de uitkomst van beslissingsprocessen over economische zaken centraal.

*11

Pedroli en Veeling (1983) formuleren aan het eind van een kwalitatief onderzoek onder 15 huishoudens hypothesen, waarvan er een aantal voor dit onderzoek van belang zijn. Deze komen er op neer dat economische rationaliteit in zowel lage- als midden-inkomenscategorieën in evengrote mate aanwezig is.

*12

Pahl (1983) beweert dat hoe meer inkomen een individu in een huishouden inbrengt, des te groter zijn of haar beslissingsmacht is. Ten aanzien van het geldbeheer identificeert hij vier systemen: "whole wage" systeem, "allowance" systeem, "shared management" en "independent management". In het eerste systeem beheert een partner (meestal de vrouw) het huishoudinkomen volledig; in het tweede systeem geeft een partner (meestal de echtgenoot) de ander een vast bedrag voor een bepaalde periode (huishoudgeld) terwijl in het derde systeem beide partners gelijkelijk toegang hebben tot de financiële middelen die in één kas worden gestort. Bij het laatste systeem is er sprake van kassen met verschillende verantwoordelijkheden; beide partners hebben een eigen inkomen. De laatste twee typen komen voor bij twee- of meerverdieners. De eerste twee systemen bij éénverdieners en lagere inkomenscategorieën. Ook Schmolders c.s. en Egnér hebben een vergelijkbare indeling. Zij spreken van kassen. Het één kassysteem komt meer voor in arbeidersgezinnen. Deze kas wordt door de vrouw beheerd. Het twee kassensysteem komt meer voor in de middenklasse, terwijl het één kassysteem met financieel beheer door de man voorkomt in de "Oberschichten" (Schmolders e.a., 1969; Egnér, 1976).

*13

Stress zal toenemen bij afname van middelen, het sterkst bij lage inkomenscategorieën en/of bij huishoudens die in reëel inkomen zijn teruggeval- len, bijvoorbeeld door werkloosheid van één van de leden van het huishouden. Deze stress kan verminderen door sociale netwerken (vrienden, kennissen en familie) (Kelly, 1985). Sociale netwerken kunnen niet alleen op dit punt maar ook bij inkomensverwerving een belangrijke functie voor betrokkenen vervullen.

*14

De relatie tussen categorale inkomensverdeling en vermogensverdeling heeft in de Nederlandse politiek in de jaren zestig en zeventig weinig aandacht gekregen. Als er gesproken wordt over inkomensnivellering, dan betreft het

altijd de arbeidsinkomensverdeling, weliswaar het belangrijkste onderdeel van de inkomensverdeling, maar niet het enige.

*15

Technisch gezien geeft dit in een spaaronderzoek allerlei problemen. De oplossing voor dit probleem is om daling of stijging van het spaartegoed als resultante van het spaargedrag te beschouwen en het antwoord op de vraag of huishoudens sparen, te zien als een indicatie voor het kunnen realiseren van consumptieve mogelijkheden in de toekomst. Vragen naar bedragen in 'brief occasion interviews' is dan minder wenselijk.

*16

Dit gegeven kan naar onze mening ook vanuit een vermindering van de schaarste bij hogere inkomenscategorieën verklaard worden.

*17

Het model sluit aan bij het klassieke huishoudkundige model levensstandaard/levensniveau/aspiratieniveau (Mazeland, 1986). Volgens Meyer-Dohm "is de levensstandaard een samenstel van normen (individuele en sociale) waaraan het huishouden zijn doen en laten oriënteert. Hij voegt daar ter verduidelijking nog aan toe: de levensstandaard

- moet worden gezien als een soort Leitbild
- vertegenwoordigt de gewenste manier van leven
- is een 'geheim model', is niet exact te beschrijven
- is het produkt van opvoeding, ervaring en invloeden van de Umwelt
- is niet een star samenstel van normen, maar moet worden gezien als een plastisch kader dat ondergeschikte variaties mogelijk maakt"

(Meyer-Dohm in: Spijkers-Zwart, 1973, p. 29)

Het resultaat van het streven naar verwerkelijking van de levensstandaard is het levensniveau. Het kan zowel materiële als immateriële elementen omvatten. De spanning tussen levensstandaard en levensniveau levert het aspiratieniveau op. Veel beschouwingen in de jaren zestig en zeventig zijn gewijd aan de dynamiek en dynamisering van de levensstandaard ('rising aspirations'). Levensstandaard is onder andere afhankelijk van economische en sociale ontwikkelingen, alsmede van de huishoudfase (Egner, 1976).

*18

Discrete keuzemodellen worden in de economie vaak gebruikt bij de analyse van transport en de groei in het bezit van duurzame consumptiegoederen (Deaton en Müllbauer, 1980), waarin het bezit van een duurzaam goed als 'ziekte' beschouwd wordt en met behulp van logistische formules het aantal 'patiënten' berekend kan worden (epidemiologisch model). In de hoofdstukken vijf en zes worden voornamelijk discrete variabelen geanalyseerd. Vandaar dat bij discrete modellen wordt aangesloten.

Noten bij hoofdstuk vier

*1

Als men de uit deze steekproef vermelde uitkomsten wil generaliseren voor de populatie der afhankelijke beroepsbevolking en uitkeringsgerechtigden in Nederland, dan dient men met de betrouwbaarheidsmarges rekening te houden. De uitkomsten in deze steekproef hoeven, dankzij steekproef- en niet-

steekproeffouten, niet overeen te komen met de werkelijke waarden van de populatiegrootheden. Niet-steekproeffouten omvatten meetfouten, fouten tengevolge van non-response, fouten in de verwerking van het materiaal, e.d. De grootte van de steekproeffouten is afhankelijk van de steekproefopzet en van de schattingsprocedure. Over de grootte van de niet-steekproeffouten is niets bekend. Wel kan de precisie van de schattingen met behulp van een 95% betrouwbaarheidsinterval aangegeven worden. Hoe smaller het interval, hoe precieser de uitkomst. Dit interval is niet symmetrisch gespreid over de gevonden waarde. Er is dan ook sprake van een linkermarge (ondergrens) en een rechtermarge (bovengrens) rond de gevonden waarde. Deze marges geven alleen aan hoe groot de afwijking tussen de uitkomst en de verwachtingswaarde zou kunnen zijn tengevolge van de steekproeffout (CBS, 1984d). Deze betrouwbaarheidsmarges luiden als volgt:

95%-betrouwbaarheidsmarges bij gegeven absoluut aantal respondenten en percentages

	n													
	25		50		100		200		300		400		600	
	linker	rechter	linker	rechter	linker	rechter	linker	rechter	linker	rechter	linker	rechter	linker	rechter
0%	0	13.7	0	7.1	0	3.6	0	1.8	0	1.2	0	0.9	0	0.8
1%			1.1	7.9	1.0	4.4	0.9	2.6	0.8	1.9	0.7	1.5	0.6	1.2
2%			1.9	8.6	1.8	5.0	1.5	3.0	1.3	2.3	1.1	1.9	1.0	1.5
3%			2.7	9.2	2.4	5.5	1.9	3.4	1.6	2.6	1.4	2.2	1.2	1.7
4%	3.9	16.4	3.5	9.7	2.9	5.9	2.3	3.7	1.9	2.9	1.7	2.4	1.5	1.9
5%			4.1	10.1	3.4	6.3	2.6	4.0	2.2	3.1	1.9	2.6	1.6	2.1
6%			4.7	10.6	3.8	6.6	2.9	4.2	2.4	3.3	2.1	2.8	1.8	2.2
7%			5.3	10.9	4.1	6.9	3.1	4.5	2.6	3.5	2.3	2.9	1.9	2.3
8%	7.0	18.0	5.8	11.2	4.5	7.2	3.3	4.7	2.8	3.6	2.5	3.1	2.1	2.5
9%			6.2	11.5	4.8	7.4	3.6	4.8	3.0	3.8	2.6	3.2	2.2	2.8
10%	8.3	18.8	6.7	11.8	5.1	7.6	3.8	5.0	3.2	4.0	2.8	3.4	2.3	2.7
15%	11.0	20.0	8.5	12.9	6.4	8.5	4.6	5.7	3.8	4.6	3.4	3.9	2.8	3.1
20%	13.2	20.8	10.0	13.7	7.3	9.2	5.3	6.2	4.4	5.0	3.8	4.3	3.1	3.4
25%	15.0	21.3	11.2	14.3	8.1	9.7	5.8	6.6	4.8	5.3	4.2	4.5	3.4	3.7
30%	16.4	21.5	12.1	14.7	8.8	10.0	6.3	6.9	5.1	5.5	4.5	4.8	3.6	3.8
35%	17.8	21.5	12.9	14.9	9.3	10.2	6.6	7.1	5.4	5.7	4.7	4.9	3.8	4.0
40%	19.0	21.5	13.6	15.0	9.7	10.4	6.9	7.2	5.6	5.8	4.9	5.0	4.0	4.1
45%	19.8	21.1	14.1	14.8	10.0	10.4	7.1	7.2	5.7	5.8	5.0	5.0	4.1	4.1
50%	20.5	20.5	14.5	14.5	10.2	10.2	7.2	7.2	5.8	5.8	5.0	5.0	4.1	4.1

Bron: CBS, De leefsituatie van de Nederlandse bevolking in 1983, Den Haag, 1984, pp. 82 e.v.

*2

15 Interviews waren niet bruikbaar voor de data-analyse vanwege te veel lacunes in de beantwoording van de vragen.

*3

Vanwege de geringe aantallen wordt er geen indeling naar sociale beroeps-groep van de derde en vierde kostwinner gegeven.

*4

Deze hoeft niet parallel of identiek te zijn aan de mening van de andere leden van het huishouden. Bij alleenstaanden is de mening van de respondent tegelijkertijd de mening van het huishouden. Problematisch wordt het als er sprake is van meerpersoonshuishoudens. Bekend is dat de partnerselectie in Nederland gekenmerkt wordt door een grote mate van homogamie (de Hoog, 1982). Op grond van dit gegeven is te verwachten dat partners, die samenwonen (los van huwelijk), op een aantal gebieden vergelijkbare opinies hebben. Deze gebieden omvatten ook de meer huishoudeconomische zaken die in

deze enquête aan de orde komen waaronder preferenties. De leeftijd van de partners en ook de duur van het leefverband zijn hiermee positief gecorreleerd (Stein, 1977). Moeilijker wordt het als de positie van kinderen in beschouwing genomen wordt, zeker als deze de jaren der mondigheid bereikt hebben. De opvattingen van deze kinderen kunnen verschillen van die van hun ouders. Ook hun bestedingspatronen verschillen van die van hun ouders, althans op het gebied van zaken waarover voor een individueel lid van het huishouden min of meer vrije beslissingsruimte bestaat.

*5

Vaak gaat de liefde voor het kind bij ouders zo ver dat de vrije keuze voor kinderen ten koste gaat van de individuele beslissingsruimte van de ouders.

Noten bij hoofdstuk vijf

*1

Er is een samenhang tussen de variabelen: confrontatie met onverwacht grote uitgaven en de mening van respondenten dat ze minder te besteden hebben. Er is een positieve samenhang tussen een confrontatie met onverwacht grote uitgaven en een daling van het huishoudinkomen. Kendall's Tau is hier echter laag (0.09). Kendall's Tau is echter ook laag bij de samenhang tussen de opvatting van de respondent dat het huishouden het geld op het moment van interviewen anders besteedt en de daling van het huishoudinkomen (Tau B = 0.10).

*2

Impliciete aanname is dat huishoudens over hun huishouding kunnen rapporteren. Een aanname, die strookt met het idee van begrensde rationaliteit van het huishoudelijk handelen en bovendien voortbouwt op de idee, dat mensen goede rapporteurs zijn van hun economisch gedrag. Dit zijn aannames die verderop op hun plausibiliteit worden beoordeeld.

*3

Niet alle vaste lasten zijn geregistreerd. Dit is bij de hier gekozen werkwijze niet verantwoord. Vandaar dat die vaste lasten zijn opgenomen, die voldoen aan de volgende twee criteria: het bedrag dat aan deze post besteed wordt dient groot te zijn en ten tweede dient de differentiële invloed van een dergelijke post bij een vergelijking tussen huishoudens eveneens groot te zijn. Met behulp van deze criteria zijn a priori een aantal vaste lastenposten geselecteerd: alimentatie, huur/rente en aflossing, consumptief krediet, ziektenkostenverzekering en gas/elektra/water. In vraag 61 van de enquête (zie bijlage II) is naar de hoogte van de bedragen die door een privé-huishouden hieraan betaald worden geïnformeerd voor de maand januari 1983. Van een aantal posten (alimentatie, hypotheek, consumptief krediet) zijn ook een aantal relevante veranderingen, wat betreft het voorkomen en het belang ervan, geregistreerd (vraag 47, respectievelijk vraag 49, respectievelijk vraag 45 van de enquête, bijlage II). Evenals bij de inkomensvraag wordt bij de vaste lastenvraag aangenomen, dat het bedrag in 1983 een goede benadering is voor de toestand van de variabelen in de onderzoeksperiode.

*4

Omdat de frequentie van aankoop van deze goederen naar verwachting lager is

dan van niet-duurzame consumptiegoederen is eerst gevraagd of deze goederen door een huishouden al dan niet zijn aangeschaft in de periode voorjaar 1981 - voorjaar 1983. Voor een aantal goederen (auto, motor/scooter, fiets, bromfiets) is een niet-van-toepassingscategorie opgenomen. Als een goed van de lijst van goederen in vraag 22a van de enquête (bijlage II) is aangeschaft, is gevraagd naar het voorkomen en naar de manier van bezuinigen. In vraag 22b van de enquête (bijlage II) is gevraagd of men één artikel van de lijst niet heeft aangeschaft of laten repareren om financiële redenen. Aankoop van duurzame consumptiegoederen kan uitgesteld worden door een huishouden (Scherhorn, 1977; Katona, 1975).

*5

De a-vragen van vraag 11 t/m 30 van de enquête (bijlage II) hebben betrekking op het al dan niet bezuinigen. Als men zegt bezuinigd te hebben dan wordt vaak gevraagd naar de stappen die men hiertoe genomen heeft. Dit levert een inzicht in bezuinigingstactieken. In principe kunnen hier de volgende alternatieven onderscheiden worden: goedkopere merken en producten, aanbiedingen, goedkopere winkels kiezen, meer met korting kopen, zelf doen en een categorie anders. Het laatste geval kan bijvoorbeeld de situatie betreffen dat huishoudens meer kwaliteit tegen een hogere prijs kopen om op die manier op wat langere termijn goedkoper uit te zijn (van Raay, Eilander, 1983). Dit is een alternatief dat, gezien het feit dat huishoudens op het moment van aankoop (aanschaf) meer geld dienen te betalen, eerder bij relatief welgestelder huishoudens zal voorkomen dan bij de minder welgestelden. Huishoudens kunnen meer dan één alternatief kiezen uit de lijst van manieren van bezuinigen.

Bij de bestedingsvariabelen kan een onderscheid gemaakt worden tussen lopende en niet-lopende uitgaven. Die uitgavencategorie is opgenomen waarvan uit onderzoek uit het verleden verwacht wordt dat, indien er sprake is van bezuinigingen van huishoudens de kans groot is dat op deze posten bezuinigd wordt (Caplovitz, 1963; Beljon, 1973; Townsend, 1979).

De lijst van uitgavencategorieën omvat zowel duurzame als niet-duurzame consumptiegoederen, goederen die een 'stock' en goederen die een 'flow' karakter hebben. Naar sommige uitgavenposten is op geaggregeerd niveau gevraagd (voeding en andere dagelijkse benodigheden, kleding), naar anderen op minder geaggregeerd niveau (bijvoorbeeld levensverzekeringen, huisdieren, e.d.).

*6

Aan de respondenten is ook gevraagd waar zij op bezuinigen bij een inkomenssteruggang van fl. 1800,- per jaar respectievelijk fl. 150,- per maand. Bij de antwoorden op de eerste vraag worden relatief vaker grotere uitgaven genoemd dan bij de antwoorden op de tweede vraag. Op de geaggregeerde post ontwikkeling en ontspanning wordt het meest bezuinigd als antwoord op beide vragen. Ook is er weinig samenhang tussen voorgenomen bezuiniging en netto huishoudinkomen en huishoudgrootte. De resultaten in de tabellen 5.11 t/m 5.19 hebben betrekking op hetgeen respondenten over het gedrag in het verleden vertelden, terwijl de bezuiniging bij een denkbeeldige inkomensachteruitgang betrekking heeft op voorgenomen bezuinigingen. Dit leidt tot andere uitkomsten.

*7

De prioriteit in besteding van huishoudens als ze onverwacht fl. 2000,- ontvangen levert als uitschieter bij de eerste prioriteit sparen. Besteding

aan enkele duurzame consumptiegoederen en vakantie komen minder vaak als antwoord voor bij de eerste prioriteit. Daarna wordt het beeld diffuser, in het bijzonder bij de tweede prioriteit. Een aanvulling op het spaartegoed, vakantie alsmede de aanschaf van enige duurzame consumptiegoederen zijn voor een aantal respondenten onvervulde wensen.

*8

Huishoudens kunnen ook bezuinigen door meer met andere huishoudens samen te doen om op die manier goedkoper uit te zijn. Door 19% van de huishoudens is dit in de betreffende periode gedaan. Het betreft voornamelijk gemeenschappelijke abonnementen. Het gemeenschappelijk gebruiken van een wasmachine of auto komt bijna niet voor, omdat hierbij door betrokkenen gepercipieerde kosten een negatieve invloed hebben (verlies privacy, niet afhankelijk van een ander willen zijn, scheidt verplichtingen, lastig te organiseren).

*9

Als men aanneemt dat huishoudens die het financieel beter hebben gekregen, geen of weinig achteruitgang hebben ondervonden in hun financiële situatie en dat dit ook geldt voor huishoudens die niet of nauwelijks minder geld hebben moeten uitgeven, komt het antwoord hier overeen met de antwoorden op de eerder in de enquête gestelde vragen over deze kwestie.

*10

Hier zijn sporen van een sociaal-wenselijk antwoord te bespeuren omdat de meeste mensen niet graag zullen toegeven, dat ze weinig of niet doelbewust handelen, ondanks het feit dat de vraag verwijst naar een verandering en niet naar het niveau van de variabele: doelbewust handelen.

*11

De samenhang tussen toename van huishoudeconomische rationaliteit en netto huishoudinkomen wordt ook bevestigd door een variantie-analyse. Het verband is lineair.

*12

Spaartegoeden zijn hier omschreven als die financiële vermogenstitels die door een privé-huishouden voor langere tijd aan consumptie zijn onttrokken, waarvan de rente vrij te besteden is door de bezitter en die zonder al te veel problemen kunnen worden omgezet in primaire liquiditeiten. Geen rekening is gehouden met het verschijnsel bijgeschreven rente (zie vraag 43 van de enquête, bijlage II).

Geen onderscheid wordt gemaakt tussen sparen voor direct consumptieve en sparen voor niet-direct consumptieve doeleinden.

*13

Bij 48% van de huishoudens komen geen schulden voor, noch door een hypotheek, noch door consumptief krediet. Dit impliceert, gezien de eerdere resultaten, dat een aantal hypotheekhouders ook andere schuld(en) hebben. Van die huishoudens die één of meer schulden hebben, bedraagt het totaalbedrag bij 34% minder dan fl. 10.000; tussen de fl. 10.000 en fl. 50.000 groot is de schuld bij 21% van de huishoudens; bij 18% ligt de schuld tussen de fl. 50.000 en fl. 100.000 en bij 27% bedraagt deze op het moment van interviewen meer dan fl. 100.000.

*14

Van alle huishoudens is circa 90% van mening dat een huishouden een bepaalde reserve aan geld moet hebben om zonder problemen te kunnen draaien. Een samenhang met de grootte van het netto huishoudinkomen en die van het huishouden ontbreekt.

*15

Twee andere vragen zijn van belang: een vraag naar de toekomstverwachtingen en een vraag over de inschatting van begin 1983 om spullen te kopen. De toekomstverwachtingen worden door de respondenten somber ingezien, waarschijnlijk mede door de manier waarop de vraag gesteld is. Toenemende werkloosheid, al dan niet in combinatie met toenemende bestaansonzekerheid wordt door 62% van de respondenten verwacht, terwijl 10% van de respondenten een minder pessimistische mening heeft. Dit pessimisme komt meer voor in de lagere inkomenscategorieën. Dit pessimisme komt voor een deel ook terug in een bekende Katona-vraag: op de vraag of het in het algemeen nu voor u persoonlijk een goede of slechte tijd is om spullen, zoals meubels, koelkast, kachels, c.v. en t.v. en al dat soort zaken te kopen, antwoordt 19% dat het een goede tijd is om dit te doen; 47% vindt het een slechte tijd, terwijl 34% indifferent is.

Noten bij hoofdstuk zes

*1

De modellen zijn getoetst met behulp van twee technieken uit het aanbod van multivariate analyse instrumenten. Deze methoden zijn de loglineaire- en de logitanalyse. Deze twee methoden leveren bij de schatting van de open parameters van het model een schattingstheorie en een toetsingstheorie (Lindenberg, 1983).

In de klassieke loglineaire analyse worden alleen discrete variabelen opgenomen voor enkelvoudige en samengestelde kenmerken. Het opnemen van afgeleide kenmerken resulteert in hybride loglineaire modellen. Het opnemen van continue variabelen leidt tot een gegeneraliseerd lineair model. Uitgangspunt bij de loglineaire analyse is de kruistabel. Het loglineaire model stelt een lineair verband voor tussen de logaritme van de celfrequentie en de parameter van het model. Voor een twee-dimensionale tabel bijvoorbeeld luidt de additieve variant:

$$\ln m_{ij} = \mu + \mu_i^A + \mu_j^B + \mu_{ij}^{AB} \quad (1)$$

μ is een constante, te vergelijken met het gemiddelde bij variantie-analyse.

μ_i^A is het effect van klasse i op de enkelvoudige variabele A (Rij-effect),

μ_j^B het effect van klasse j van variabele B (Kolom-effect) en

μ_{ij}^{AB} het effect van de interactie tussen klasse i van A en klasse j van B .

De μ_{ij}^{AB} is het interactie-effect na controle van de enkelvoudige variabelen A en B .

Model (1) wordt aangeduid als het verzadigde loglineaire model. Een onverzadigd model ontstaat in dit geval als het interactie-effect a priori op nul gesteld wordt. Naast het additieve is er het multiplicatief loglineair verband.

Model (1) kan worden uitgebreid tot een model voor meerdimensionale tabellen. Een interpretatieprobleem kan zich dan voordoen vanwege aard en omvang van de interactiepatronen. Een hybride loglineair model kan dan de oplossing zijn. Immers bij hybride loglineaire modellen wordt gewerkt met ver-

eenvoudigde interactiepatronen. Ze kunnen worden gesitueerd tussen de verzadigde en onverzadigde loglineaire modellen (Willekens, 1984). De verzadigde, onverzadigde en hybride loglineaire modellen zijn speciale gevallen van gegeneraliseerde lineaire modellen (GLM's). De statistische theorie is van toepassing telkens wanneer "a. een functie kan worden gevonden die de responsvariabele (afhankelijk veranderlijke) transformeert in een variabele die lineair is in de effectparameters en b. de foutenterm kan worden beschreven uit een waarschijnlijkheidsverdeling ('probability density function'), die behoort tot de klasse exponentiële verdelingen" (Willekens, 1984, p. 15).

*2

Een transformatie, die bij loglineaire modellen gebruikt kan worden, is de logittransformatie. In de logit of logistische transformatie wordt een afhankelijke variabele verklaard uit een aantal onafhankelijke variabelen, waarbij de afhankelijke variabele tot '(log) odds' getransformeerd wordt. Een 'odd' is de frequentie dat een gebeurtenis plaatsvindt gedeeld door de frequentie dat het niet plaatsvindt. Een 'log odd' is de logaritmische transformatie van een odd. Een odd kan ook gelezen worden als de verhoudingen tussen twee waarschijnlijkheden (kansverhouding of relatief effect). Na enige wiskundige bewerkingen bestaat de logitfunctie uit dezelfde parameters van het loglineaire model met uitzondering van de constante. Deze parameters komen overeen met de lambda parameters als het loglineaire model als volgt wordt geformuleerd:

(2)

*3

Hiertoe dienen de coëfficiënten in de logitanalyse met twee vermenigvuldigd te worden. Als van dit getal de antilog wordt genomen, dan levert dit de kansverhouding op.

*4

De categorie meer/minder dan modaal is de categorie meer/minder dan fl. 2000,-- netto huishoudinkomen per maand. De categorie meer/minder dan minimum is de categorie meer/minder dan fl. 1500,-- netto huishoudinkomen per maand. De variabele: huishoudinkomen, is gedichotomiseerd in hoger/lager op fl. 2250,-- netto huishoudinkomen per maand. De variabele: financieel afhankelijke kinderen, is gedichotomiseerd in geen/wel financieel afhankelijke kinderen. De variabele: huishoudgrootte, is gedichotomiseerd in meer dan twee/twee of minder mensen. De variabele: actieve/niet-actieve hoofdkostwinner, omvat geen mensen die uitsluitend van vermogen leven. De variabele: opleidingsniveau van hoofdkostwinner, is gedichotomiseerd in lager/hoger (zie paragraaf 4.2). De variabele: beroepsstatus van de hoofdkostwinner, kent de categorieën lager/hoger ongeschoolde en geschoolde arbeiders, lagere employees respectievelijk middelbare en hogere employees in tabel 4.14). De variabele: verandering in huishoudensamenstelling, is gedichotomiseerd in wel/geen verandering. De variabele: consumptiegeoriënteerdheid, is gedichotomiseerd in sterk/niet-sterk (sterk respectievelijk weinig en gematigd in tabel 6A in noot 8 van dit hoofdstuk) en de variabele: luxe consumptiegeoriënteerdheid, in luxe/niet-luxe (zie tabel 6B in noot 9 van dit hoofdstuk). Verder kent de variabele: minimaal benodigd huishoudinkomen als fractie van netto huishoudinkomen drie categorieën: minder dan 0,5, 0,5

tot 1,00 en meer dan één. De variabele: netto vermogenspositie, kent drie categorieën (tabel 4.9), terwijl de variabele: huishoudfase, is beperkt tot vier categorieën: geen kinderen, alle kinderen jonger dan 6 jaar, oudste kind jonger dan 16 jaar en oudste kind ouder dan 16 jaar. De variabele: huishoudensvorm, is beperkt tot vier (alleenstaanden, éénoudergezinnen, gehuwden c.q. samenwonenden en gezinnen met kinderen). De leeftijd van de hoofdkostwinner is gedichotomiseerd in jonger/ouder dan 40 jaar. De dichotomisering van de variabelen: huishoudeconomische rationaliteit en vaste lasten (woonlasten) fractie staan in paragraaf 6.3.

*5

Bij de modeltoetsing is ten aanzien van de verklarende variabele: meer tijd aan de huishouding besteden, een alternatieve specificatie opgenomen. Dit is de variabele: meer tijd aan de huishouding besteden om financiële redenen.

*6

Het profiel voor huishoudens met een minimaal benodigd huishoudinkomen van meer dan 80% van het netto huishoudinkomen is:

	kansverhouding
-inkomen onder modaal	2,2
-nu minder te besteden hebben	1,4

Geen samenhang is er met de leeftijd van de hoofdkostwinner (jonger of ouder dan 40 jaar) en met de variabele: sterke consumptiegeoriënteerdheid.

*7

Er is een samenhang tussen de variabelen: minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van netto huishoudinkomen en de vaste lasten als fractie van het netto huishoudinkomen. Kendall's Tau B = 0.22 bij $p = 0.00$.

*8

Met behulp van de antwoorden op vraag 65 van de enquête (zie bijlage II) kan informatie gegeven worden over de consumptie dan wel spaargeneigdheid van respondenten. Deze variabele, een index, wordt consumptiegeoriënteerdheid genoemd. Een bevestigend antwoord op een vraag met een consumptief element kreeg het gewicht één. De kristallisatiepunten voor de index zijn kleiner of gelijk aan nul, minder of gelijk aan vier en meer dan vijf. In tegenstelling tot de elementen van de luxe consumptiegeoriënteerdheid (zie volgende noot) zijn sommige antwoorden hier meer afhankelijk van het huishoudinkomen: hogere inkomenscategorieën denken meer aan het maken van een wereldreis, aan verbrassen en aan het openen van een beleggersrekening. Lagere inkomenscategorieën denken meer aan aanvulling spaarrekening en aan het vervangen van oude spulletjes door nieuwe. De tabel op pag. 186 geeft de verdeling van de respondenten over drie categorieën van consumptiegeoriënteerdheid.

Tabel 6A Respondenten op consumptiegeoriënteerdheid

Score	%
weinig	39,4
gematigd	30,1
sterk	30,5
	100

N = 269

Er is geen samenhang tussen de variabelen: consumptiegeoriënteerdheid en netto huishoudinkomen.

*g

Met de antwoorden op de items in vraag 64 van de enquête (zie bijlage II) kan de variabele: luxe consumptiegeoriënteerdheid, berekend worden.

Tabel 6B Respondenten op luxe consumptiegeoriënteerdheid

Score	%
ascetisch	19,5
gematigd ascetisch	29,1
gematigd luxueus	35,1
luxueus	16,3
	100

N = 265

Er is geen samenhang met het netto huishoudinkomen

Met de eerste drie alternatieven in deze tabel is relatief veel geld gemoeid, met de laatste drie weinig. Bij de berekening van de variabele: luxe consumptiegeoriënteerdheid, is in afnemende volgorde gewogen. Het eerste element kreeg het gewicht zeven. Vervolgens is een drietal kristallisatiepunten geconstrueerd (tabel 6B), zodat vier equidistante categorieën ontstonden. Een samenhang met het netto huishoudinkomen ontbreekt voor de elementen in de index. Opvallend is de positieve samenhang van het tweede tot en met vijfde element in vraag 64 met huishoudgrootte. Er is een samenhang tussen de variabelen: luxe consumptiegeoriënteerdheid en netto huishoudinkomen.

*10

Het profiel ten aanzien van het financieel beheer van huishoudens met een betalingsachterstand, is als volgt:

	kansverhouding
Huishoudens met een betalingsachterstand hebben:	
-niet kunnen sparen	2,6
-een vermindering van het spaartegoed	1,9
-meer dan fl. 500 geleend/opgenomen om dagelijkse uitgaven te kunnen betalen	2,0
-bezittingen te gelde gemaakt	2,5

Geen samenhang is er met de variabelen: ontvangst van transitair inkomen en kinderen die om financiële redenen thuis blijven wonen.

*11

Om inzicht te krijgen in hoeverre het om financiële redenen uitstellen van de aanschaf van duurzame consumptiegoederen samenhangt met bezuinigen op de lopende uitgaven, is hiervoor als proxy de variabele: om financiële redenen uitstel van aanschaf van meubels/audio/video, in de loglineaire modellen als verklarende gedragsvariabele opgenomen. Bij de toetsing van de logit-specificatie geeft deze variabele een relatief effect (schema 6.2) bij de variabele: bezuiniging op kleding. Bij de aankoop van duurzame consumptiegoederen is onderzocht in hoeverre de aanwezigheid van een economisch-actieve tweede kostwinner van invloed is op de aankopen. Deze heeft alleen een relatief effect op de variabele: aankoop van auto (zie schema 6.4).

Noten bij hoofdstuk zeven

*1

Macro-data, als de Nationale Rekeningen, geven een ander beeld op het gebied van bezuinigingen (CBS, 1986). De geringste bezuiniging is in de macro-data te constateren bij de categorie voeding, de scherpste daling doet zich voor bij de duurzame consumptiegoederen. Een discrepantie met de resultaten in hoofdstuk vijf valt te constateren. Enerzijds is dit een gevolg van het feit dat in deze cijfers tot uitdrukking komt dat een deel van de huishoudens meer te besteden en besteed heeft. Anderzijds vloeit deze discrepantie voort uit de aard der data (macro- versus micro-data). Een huishouden deelt zijn budget op in lopende uitgaven en niet-lopende uitgaven. De categorie lopende uitgaven omvat goederen en diensten die aangeschaft moeten worden zoals voeding, kleding, vaste lasten waarvan de hoogte op korte- en middellange termijn niet of moeilijk te beïnvloeden is. Op de eerste categorie kan op hoeveelheid en prijs worden bezuinigd. De macro-data suggereren dat het vooral de prijscomponent is waarop actie ondernomen wordt. Dit is conform aan de in dit onderzoek waargenomen toename van de huishoudeconomische rationaliteit. Een ander plausibiliteitsargument is de bij marktonderzoekers geconstateerde tendens van Nederlandse consumenten om in de jaren tachtig meer op de prijs te letten bij de categorie verbruiksgoederen (Tijdschrift voor marketing, juni 1988). Onder de niet-lopende uitgaven vallen de duurzame consumptiegoederen. Huishoudens hebben bij de keuze van aanschaf een grotere vrijheid om de aankoop uit te stellen. Uitgavenreductie op dit terrein uit zich vooral in het niet-aanschaffen van sommige van deze goederen, zoals bijvoorbeeld meubels. De volgende kanttekening kan geplaatst worden. Een aantal duurzame con-

sumptiegoederen kan in de jaren tachtig in Nederland tot de categorie noodzakelijke goederen gerekend worden, zoals een wasmachine voor gezinnen. Een bepaalde hoeveelheid duurzame consumptiegoederen is nodig. Over de noodzakelijke omvang ervan lopen de meningen uiteen.

*2

Theorie is bij toepassing van elke methode van belang. Onderwerp van debat is dan wat goede theorie is. Een doctrinegeschiedenis op het terrein van economie en sociologie leert dat er nog al wat verandering is opgetreden in paradigma's of dominantie van stromingen. Soms is er sprake van 'reswitching', zoals bijvoorbeeld de terugkeer van het neoliberale economisch denken in de jaren tachtig van de twintigste eeuw op het terrein van de economische politiek. Enkele criteria voor 'goede theorie' voor de sociale wetenschappen zijn duidelijke bepaling van de klasse van de te verklaren verschijnselen, reële veronderstellingen omtrent het gedrag van mensen in situaties, afwezigheid van interne tegenspraak, aanwezigheid van potentieel te verwerpen hypothesen, spaarzaamheid en maatschappelijke relevantie. Om een goede theorie volgens deze criteria te ontwikkelen dient aan een aantal maatschappelijke- en wetenschapsinstitutionele voorwaarden voldaan te worden waaronder onder andere reële wetenschappelijke autonomie en open en rationele discussie onder wetenschappers.

*3

In de jaren tachtig wordt meer aandacht besteed aan de (her)definiëring van werkloosheid. Herdefiniëring kan tot een vermindering van het werkloosheidscijfer leiden. Deze cosmetische ingreep is beleidsmatig gezien relatief goedkoop en is paradoxaal gezien ook niet slecht voor de factor arbeid op langere termijn. Reëel gezien verandert hierdoor op de arbeidsmarkt weinig. Soms wordt gewezen op bestandsvervuiling bij de bestanden van de Gewestelijke Arbeidsbureaus (GAB's). Volgens Leids onderzoek bedraagt deze tussen de twee- en driehonderduizend. Tegelijkertijd wordt geconstateerd, dat er mensen zijn die arbeid willen aanbieden terwijl ze niet zijn ingeschreven bij het arbeidsbureau. Het netto effect van deze twee correcties is grosso modo, dat de omvang van de werkloosheid niet verandert (Stichting Research voor Beleid, 1986).

Blijvende hoge werkloosheid leidt ook tot een verhoging van de arbeidsintensiteit voor degenen die werken. Een toestand van grote werkloosheid is slecht, op langere termijn, voor een samenleving: het niet gebruiken van arbeidscapaciteit waarmee behoeften van mensen in de samenleving bevredigd kunnen worden, druk op de beloning van de factor arbeid, grotere inkomensverschillen en meer in het algemeen een toename van sociale ongelijkheid en afname van het beschavingspeil in een samenleving.

SAMENVATTING

Het onderwerp van deze studie is: de invloed van de maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling in Nederland op de huishouding van privé-huishoudens in het begin van de jaren tachtig.

Twee hoofdvragen worden in deze studie beantwoord: hoe reageren privé-huishoudens hierop op het gebied van (on)betaalde arbeid, financieel beheer en inkomensbesteding en zijn er verschillen tussen categorieën huishoudens te constateren en als tweede vraag: hoe zijn deze reacties te verklaren. Deze vragen worden beantwoord vanuit een economisch/huishoudkundig analysekader. De aandacht is geconcentreerd op de hulpbronnen tijd en geld.

In hoofdstuk twee is aandacht besteed aan enkele economische en sociale ontwikkelingen. Zij vormen de kaders waarin de gedragsverandering van de huishoudens plaatsvindt. Aangetoond is dat het begin van de jaren tachtig (1981-1983) voor huishoudens een periode van reële inkomensdaling vormde. De statische en dynamische koopkrachtontwikkeling was voor het merendeel van de privé-huishoudens in die periode negatief, terwijl de werkloosheid in Nederland in het begin van de jaren tachtig boven de 10% kwam te liggen. Dit laatste lijkt steeds meer van structurele aard te zijn. In de periode na 1983 werd voor economisch actieven in de marktsector een reële inkomensverbetering geconstateerd, terwijl ambtenaren, trendvolgers en uitkeringsgerechtigden hun koopkracht niet of minder zagen stijgen en in een aantal gevallen zagen dalen. Op verandering in beleid, alsmede op ontwikkelingen in de sociale zekerheid is in hoofdstuk twee ingegaan. Ook is in hoofdstuk twee ingegaan op vier sociale en demografische veranderingen in de periode 1975-1985: huishoudensverdunning, ontwikkelingen in de huishoudelijke arbeid, toename van arbeidsaanbod en economisch pessimisme in het begin van de jaren tachtig.

In hoofdstuk drie zijn de hypothesen ontwikkeld (zie schema 1) en is een economisch/huishoudkundig analysemodel gecreëerd. Het model voor de hoofdalternatieven van de huishouding (deze zijn: bezuinigen, vermindering van spaartegoed, geld lenen, meer betaald werk gaan verrichten om financiële redenen, meer tijd aan de huishouding besteden en sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit) kent de volgende structuur van redeneren: Een vermindering van het reële inkomen betekent dat het huishouden in principe minder te besteden heeft. Omdat de levensstandaard op korte termijn niet verandert bij inkomensteruggang, treedt er een spanning op tussen wat mogelijk is aan behoeftenbevrediging en wat aan behoefte gerealiseerd kan worden. Huishoudeconomisch gezien zal er gereageerd worden. De planning van een huishouden wordt door de externe gebeurtenis van de reële inkomensdaling doorkruist als op het verschijnsel niet geanticipeerd is. Het huishouden ziet zich geconfronteerd met een toegenomen spanning tussen wensen en middelen. Deze druk kan nog versterkt worden door individuele omstandigheden. Verondersteld wordt dat het huishouden probeert tevredenstellende situaties te bereiken ('satisficing behavior'). Er wordt een beperkte rationaliteit verondersteld. Geconfronteerd met de nieuwe situatie neemt het huishouden beslissingen; afhankelijk van de situatie zal het zich proberen aan te passen aan de situatie of actief nieuwe hulpbronnen aanboren of een combinatie van beide doen. Men zal vertraagd reageren. Terreinen van de huishouding die tengevolge van een reële inkomensdaling zullen veranderen zijn de volgende: inkomensverwerving, financieel beheer, inkomensbesteding in de zin van prestaties als consument op de markt en de

Schema 1 Overzicht van hypothesen

Inkomensbesteding Hypothesen 1 t/m 4

1. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de lopende uitgaven.
2. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie schaffen minder duurzame consumptiegoederen aan.
3. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie bezuinigen vaker op de aanschaf van duurzame consumptiegoederen.
4. Vooral huishoudens in de laagste inkomenscategorie stellen vaker om financiële redenen de aanschaf van een duurzame consumptiegoederen uit.

Arbeid, betaald en onbetaald Hypothesen 5 t/m 7

5. In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling stijgt het aanbod van betaalde arbeid.
6. In een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling neemt de tijd besteed aan de huishouding toe.
7. Vanwege rantsoenering van betaalde arbeid wordt door huishoudens vaker gekozen voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra arbeidsinkomsten.

Huishoudeconomische rationaliteit Hypothesen 8 t/m 11

8. In een meerpersoonshuishouden neemt het gemeenschappelijk overleg toe.
9. Gezien de vermindering van mogelijkheden om wensen met elkaar te verzoenen is een toename van potentiële conflicten over de besteding van het budget te verwachten. Het proces van wikken en wegen neemt toe.
10. Een maatschappelijke situatie van reële inkomensdaling leidt tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit.
11. Deze toename van huishoudeconomische rationaliteit is groter naarmate het huishoudinkomen lager is.

Financieel beheer (sparen en lenen) Hypothesen 12 t/ m 18

12. In de lagere inkomenscategorieën kan de verandering van planningshorizon leiden tot een vermindering van de spaarmogelijkheden.
13. Het alternatief lenen komt minder voor dan de alternatieven bezuinigen en vermindering van het spaartegoed.
14. De vermindering van het spaartegoed komt bij de lagere inkomenscategorieën vaker voor.
15. Huishoudens met een pessimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie hebben vaker ontspaard dan huishoudens met een optimistische toekomstverwachting over hun financiële situatie.
16. Huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit spreken minder vaak hun spaartegoeden aan dan huishoudens zonder een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit.
17. In huishoudens met een sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit wordt geen geld geleend voor consumptieve doeleinden.
18. De ontvangst van transitoir inkomen heeft een mitigerende invloed op de huishouding.

huishoudelijke arbeid. Op één of meer van deze terreinen kan een gedragsaanpassing plaatsvinden. Een huishouden kan bezuinigen, ontsparen, geld lenen, meer betaald werk gaan verrichten om financiële redenen en meer tijd aan de huishouding besteden, of de huishoudeconomische rationaliteit verhogen. Dit zijn de te verklaren variabelen in het model. Of een huishouden op één van deze terreinen zijn gedrag verandert, is afhankelijk van enerzijds het gedrag op andere terreinen, anderzijds situationele- en intermedierende factoren. Tot de situationele variabelen worden onder andere gerekend de huishoudgrootte, het aantal financieel afhankelijke kinderen en de vermogenspositie. Het zijn variabelen die de druk op privé-huishoudens kunnen verlichten dan wel versterken. Intermediërende variabelen zijn variabelen die zowel een situationele als gedragscomponent omvatten. Het model is geformuleerd in gemeten variabelen.

De hypothesen en het model zijn getoetst op een dataset van 275 huishoudens. De interviews zijn in het voorjaar van 1983 gehouden en hebben betrekking op de periode 1981-1983.

De steekproef is via de sneeuwbalmethode tot stand gekomen en diende zoveel mogelijk representatief te zijn wat betreft huishoudvorm en urbanisatiegraad. Ten aanzien van de inkomensverdeling diende de steekproef voldoende contrastwerking te hebben.

Niet representatief is de steekproef op de dimensie huishoudvorm, eigen woningbezit en huishoudgrootte. Vrijwel representatief is de steekproef op de dimensie gezinnen naar aantal thuiswonende kinderen. Representatief is de steekproef op de dimensie urbanisatiegraad.

Bij de interpretatie van de gegevens dient de lezer te bedenken dat op de dimensie huishoudvorm de gezinnen met kinderen en de éénoudergezinnen oververtegenwoordigd zijn en de alleenstaanden ondervertegenwoordigd. De laatsten hebben vaak een lager inkomen en een grotere spreiding van inkomen dan bij de andere huishoudvormen het geval is. Gekoppeld aan het gegeven dat in de steekproef relatief veel eigen woningbezitters voorkomen, bestaat de indruk dat er een ondervertegenwoordiging is van de middeninkomens. Gezien de beoogde contrastwerking is dit niet bezwaarlijk.

De enquête kent 'emergent and bilateral target questions' over het huishouden alsmede aan individu gebonden vragen. Vanwege de onbetrouwbaarheid is niet naar bedragen gevraagd op afzonderlijke posten. Er is dus sprake van discreet meetniveau.

In hoofdstuk vijf zijn hypothesen getoetst terwijl in hoofdstuk zes de modeltoetsing plaatsvindt. De resultaten van hoofdstuk vijf luiden als volgt: huishoudens delen hun te alloceren budget op in lopende en niet-lopende uitgaven. De toetsing in hoofdstuk vijf leidt tot de bevestiging van vijftien van de achttien hypothesen, en de verwerping van de hypothesen 14, 16 en 18 uit schema 1 van deze samenvatting.

Naast de hypothesen is het model voor de zes hoofdalternatieven getoetst. Het model kent veel gemeten variabelen. De loglineaire procedure van de achterwaartse eliminatie is gebruikt om het aantal verklarende variabelen te reduceren. Daarnaast heeft een vergelijking van verschillende modellen geleid tot vermindering van de verklarende variabelen. De logittechniek is gebruikt om de kansverhoudingen te schatten per set (situationeel, gedrags, intermedierend). De kansverhoudingen dienen per set geïnterpreteerd te worden. De belangrijkste conclusies uit hoofdstuk zes van de logittoetsing van het model voor de zes hoofdalternatieven van de verandering in de huishouding luiden als volgt:

Bij de variabele: bezuinigingen is, bij de situationele variabelen, de gedichotomiseerde inkomensvariabele minder van belang dan de variabele:

economisch niet-actief zijn van de hoofdkostwinner. Andere verklarende variabelen, te onderscheiden naar situationeel, gedrags en intermediair met een significante kansverhouding zijn: confrontatie met onverwacht grote uitgaven, hebben van financieel afhankelijke kinderen, aanwezigheid van een hoge vaste lastenquote (meer dan 34% van het netto huishoudinkomen). De eerste variabele is theoretisch gezien de meest opvallende. In plaats van de alwetende 'homo economicus' zien wij huishoudens op het gebied van inkomensbesteding reageren op gebeurtenissen die al dan niet planmatige gewoonten doorkruisen.

Van de gedragsvariabelen geeft een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit een kans op bezuinigen. Het verband is een simultane relatie. Enige causaliteit is echter aan te brengen door te zeggen dat wanneer huishoudens bezuinigen op uitgaven, verondersteld wordt dat letten op kwaliteit/prijsverhouding, informatie inwinnen, wikken en wegen, prijsbewuster worden en zuiniger worden een belangrijke rol spelen. Een interne uitgavenverschuiving leidt via het bezuinigen op sommige zaken om andere zaken te realiseren tot een grotere kans op bezuinigen.

Als het spaartegoed verminderd is, is er een grote kans dat er ook bezuinigd is. Dit impliceert dat er geen sprake is van een afruil maar dat bezuinigen en een vermindering van het spaartegoed vaak samenvallen. Huishoudens die om financiële redenen meer in de huishouding zijn gaan doen, bezuinigen vaker.

Van de intermediaire variabelen blijkt een daling van het huishoudinkomen samen te gaan met bezuinigen. Verder blijken die huishoudens vaker te bezuinigen die aangeven dat hun minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% bedraagt van het netto huishoudinkomen, hetgeen ten dele samenhangt met de hoogte van hun vaste lasten (als percentage van het netto huishoudinkomen). Sterke consumptiegeoriënteerdheid blijkt geen invloed te hebben op het al dan niet bezuinigen.

Het meest opvallende bij de logitanalyse van de variabele: meer tijd aan de huishouding besteden, is het ontbreken van enige samenhang met de andere afhankelijke variabelen in het model. Geen enkele situationele variabele blijkt een significante invloed te hebben. Bij de gedragsvariabelen blijft er één over, namelijk de variabele: meer klussen.

De confrontatie met onverwacht grote uitgaven leidt niet alleen tot een kans op bezuinigen maar ook tot een kans op vermindering van het spaartegoed. Andere situationele factoren blijken geen duidelijke invloed te hebben. Een interne uitgavenverschuiving ten behoeve van de aanschaf van bepaalde goederen en diensten leidt niet tot een vermindering van het spaartegoed. Een afruil tussen toename van betaald werk om financiële redenen, bezittingen te gelde maken ten behoeve van betaling van dagelijkse uitgaven, geld lenen, spaarmogelijkheden enerzijds en een vermindering van het spaartegoed anderzijds kan niet geconstateerd worden. Ook hier geldt de complementaire relatie tussen bezuinigen en een vermindering van het spaartegoed. Nauw met het bovenstaande verweven is de duidelijke samenhang tussen een vermindering van het spaartegoed en een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit. De variabelen: achter zijn met betalen en niet hebben kunnen sparen (spaaronmogelijkheid), blijken gecombineerd met sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en bezuinigen geen invloed te hebben.

Het lenen van geld of anders gezegd het gebruik maken van consumptief krediet komt minder voor bij huishoudens met een hoge netto vermogenspositie. De andere situationele variabelen hebben hier geen invloed. Samenhangen met bezuinigen, de vermindering van het spaartegoed, huishoudecono-

mische rationaliteit komen hier niet voor.

Van de situationele variabelen geeft bij de variabele: om financiële redenen meer betaald werk gaan verrichten, de lage beroepsgroep van de hoofdkostwinner een grotere kans hierop.

De andere situationele variabelen blijken geen duidelijke invloed te hebben nadat onderlinge samenhangen nader geanalyseerd zijn. Verder geven de variabele: sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit en de variabele: interne uitgavenverschuiving een kans hierop. Dit geldt ook voor huishoudens van wie de financiële situatie in de onderzoeksperiode verslechterd is en voor huishoudens bij wie het minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen is.

De variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, vertoont met andere variabelen een logica van onderlinge samenhang: het hebben bezuinigd, geen geld hebben geleend en een vermindering van het spaartegoed leiden tot een grotere kans op een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit, evenals een pessimistische mening over de financiële situatie. Van de situationele factoren geeft het lage opleidingsniveau een kans op toename van de huishoudeconomische rationaliteit.

Deze resultaten leveren een verfijning van het analysemodel op. Ten aanzien van de te verklaren variabelen geldt vooral complementariteit. Deze is er tussen bezuinigen, sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en vermindering van spaartegoed. Geen samenhang is er tussen de variabelen meer tijd aan de huishouding besteden en bezuinigen. Wel is er complementariteit tussen bezuinigen en meer tijd aan de huishouding besteden om financiële redenen. Naast deze complementaire relaties tussen de te verklaren variabelen, hebben van de verklarende variabelen: negatieve verandering in huishoudinkomen of financiële situatie, bij vijf van de zes te verklaren variabelen invloed. Uitzondering vormt de te verklaren variabele: geld lenen. Veranderingen in het budgetbeheer (geld anders besteden, interne uitgavenverschuiving) zijn als verklarende variabelen van invloed op de te verklaren variabelen bezuinigen, sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en meer betaald werk gaan verrichten om financiële redenen. De situationele variabele: confrontatie met onverwacht grote uitgaven, heeft invloed op de verklarende variabelen: bezuinigen en vermindering van spaartegoed. De hoogte van het huishoudinkomen of aan het (huishoud)inkomen gecorreleerde variabelen als opleiding van-, beroepsstatus van- en economisch-actief zijn van de hoofdkostwinner is van invloed op vier van de zes te verklaren variabelen. Uitzondering is de te verklaren variabele: meer tijd aan de huishouding besteden. Deze wordt het minst uit het model verklaard.

Naast deze analyses zijn er logitanalyses gedaan op enkele lopende (voeding en andere dagelijkse behoeften, kleding, gebruikskosten auto, buitenshuis eten en persoonlijke verzorging) en niet-lopende uitgaven (vakantie, meubels, auto, audio/video, textiel) met behulp van de verklarende variabelen uit het bovengenoemde model.

Er is geen samenhang met de variabele: confrontatie met onverwacht grote uitgaven. De resultaten zijn teleurstellend op het terrein van de kansverhoudingen van het om financiële redenen uitstellen van aanschaf van duurzame consumptiegoederen. Dit geldt in mindere mate voor de verklaring van bezuinigingen op de aankoop. Deze conclusie gaat niet op voor de kansverhoudingen van aankoop van de vier duurzame consumptiegoederen en de vakantie. Bij de aankoop leiden afhankelijk van de uitgavencategorie, huishoudinkomen of economisch actief zijn van de hoofdkostwinner tot veel voorkomende (significante) kansverhoudingen. De data suggereren dat huis-

houdens niet gemakkelijk kunnen of willen aangeven dat aankopen om financiële redenen niet gedaan worden. Waarschijnlijk is er bij de meeste huishoudens sprake van een vage planning die sterk afhankelijk is van het zich al dan niet voordoen van gebeurtenissen. Andere conclusies zijn: bij bezuiniging op voeding en andere dagelijkse benodigdheden is het opvallend dat de hoogte van het netto huishoudinkomen geen rol speelt bij bezuinigen. De kans dat op voeding en andere dagelijkse benodigdheden bezuinigd wordt, is veeleer van de factor daling van het huishoudinkomen afhankelijk. Dit komt het meest naar voren in die huishoudens waar één van de leden in de onderzoeksperiode een baan verloren heeft. De kans op bezuinigen op voeding en andere dagelijkse benodigdheden neemt toe naarmate het huishouden groter is, er financieel afhankelijke kinderen zijn of de woonlasten hoger zijn. Onder huishoudens met een economisch niet-actieve hoofdkostwinner is er een grote kans op bezuinigen op voeding en andere dagelijkse benodigdheden. Van de gedragsvariabelen geeft alleen de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, een kans op bezuinigingen op voeding en andere dagelijkse benodigdheden. Dit duidt er waarschijnlijk op dat bezuiniging hier voor een groot gedeelte eerder is veroorzaakt door bezuinigingen op de prijs of prijs/kwaliteit van de gekochte producten dan door bezuinigingen op de hoeveelheid. Huishoudens bij wie het minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen bedraagt, bezuinigen ook vaker op voeding en andere dagelijkse benodigdheden. Het vrije keuze budget is bij deze huishoudens waarschijnlijk sterk beperkt door hoge woonlasten. Inkomensteruggang versterkt het effect van bezuinigingen op voeding en andere dagelijkse benodigdheden.

De kans op bezuiniging op kleding is afhankelijk van de huishoudgrootte of aanwezigheid van financieel afhankelijke kinderen en het huishoudinkomen of het economisch actief zijn van de hoofdkostwinner. Kans op bezuinigingen op kleding is er ook bij hen die niet sterk op consumptie georiënteerd zijn. Baanverlies van één van de leden van het huishouden leidt ook tot een grotere kans op bezuinigen op kleding. Ook huishoudens van wie het minimaal benodigd huishoudinkomen meer dan 80% van het netto huishoudinkomen is, bezuinigen vaker op kleding. Dat huishoudens ook hier eerder prijs- dan hoeveelhedaanpassingen toepassen blijkt uit het resultaat van de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en de variabele: meer tijd aan de huishouding besteden vanwege financiële redenen. Een daling van het huishoudinkomen leidt tot een bezuiniging op het buitenshuis eten van de respondent. Tijd/geldsubstitutie is bij deze bestedingscategorie aanwezig. Het beeld van bezuiniging op persoonlijke verzorging loopt bijna synchroon met dat van kleding. Opmerkelijk is de invloed van de variabele: achter zijn met betalen.

De aankoop van auto's en audio/video neemt toe als er transitoir inkomen aanwezig is. Een sterke consumptiegeoriënteerdheid speelt een rol bij de aankoop van audio/video en het op vakantie gaan. Vooral huishoudens met een laag inkomen of waarvan de hoofdkostwinner economisch niet-actief is, gaan niet op vakantie. De invloed van de toename van huishoudeconomische rationaliteit komt tot uitdrukking in sommige kansverhoudingen, maar het beeld is niet erg eenduidig; soms leidt het tot niet aankopen, bijvoorbeeld auto, dan weer tot uitstellen (meubels), dan weer tot bezuinigen (audio/video). De kansverhoudingen van de variabelen suggereren dat bezuinigen op aankopen en het om financiële redenen uitstellen van de aanschaf van duurzame consumptiegoederen vooral naar voren komen waar sprake is van een moeilijke financiële situatie.

Hoofdstuk zeven bevat een slotbeschouwing. Enkele resultaten van de studie

worden geresumeerd. Op twee resultaten van deze studie wordt nader ingegaan: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit en confrontatie met onverwacht grote uitgaven. Met de variabele: sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit, wordt aandacht besteed aan de management-component. De toename van de schaarste aan geldmiddelen leidt tot een toename van de huishoudeconomische rationaliteit. Het leidt tot een uitgebreider besluitvormingsproces. Wellicht is er een tendens dat huishoudens in hun aanpassingsgedrag meer rationeel calculerende subjecten worden. De tijd/geldschaarsteverhouding is dan van belang. Miscalculaties blijven echter altijd mogelijk. En een kleinbedrijf op alle punten wordt een huishouden ook niet. Het belang van een confrontatie met onverwachte gebeurtenissen kan in een wijder perspectief geplaatst worden. Op elk moment kan een huishouden worden geconfronteerd met interne en externe gebeurtenissen die de regelmaat en de bestaanszekerheid van de huishouding doorkruisen. Ten aanzien van externe gebeurtenissen geldt de volgende maxime: als de staat (markt) drukt tegen de zin van privé-huishoudens, dan drukken huishoudens terug. De mogelijkheden om terug te drukken zijn echter ongelijk verdeeld. De resultaten van de studie kunnen worden gebruikt om kwetsbare huishoudens te traceren. Voor deze kwetsbare huishoudens - cumulatie van laag inkomen (economisch niet-actieve hoofdkostwinner), hoge vaste lastenfractie, financiële tegenvallers en gebrek aan meevallers - is met name het werkloosheidsbestrijdings- en sociale zekerheidsbeleid en de veranderingen hierin van belang. De blijvendheid van een situatie is van grote betekenis. Het lang vertoeven in een situatie met een laag huishoudinkomen leidt tot een aantasting van de aanwezige voorraad aan duurzame goederen en/of financiële middelen. Problemen op het gebied van de verzorging kunnen hierdoor worden verscherpt.

SUMMARY

The subject of this study is the effect, due to external social factors, of a decline in real income on private households in the Netherlands during the period 1981-1983. There are two main topics considered in the study: firstly, how does a household react to these changes and are there any significant differences between the various household categories, and secondly, how the reactions are to be interpreted.

These points are discussed and analysed from an economic/household studies standpoint. Within the framework of the study, the following are of importance: the categories of paid/unpaid labour, financial management and income expenditure. Attention is focussed on the time and money resources of the household.

In chapter two, consideration is given to several economic and social developments. They form the framework within which the behavioural changes of the households take place. It has been demonstrated that the early nineteen-eighties (1981-1983) did, in fact, form a period of income decline in real terms for households. The development of both static and dynamic purchasing power amongst private households was, during this period, negative, whilst unemployment in the Netherlands reached 10% and above. The latter is, however, more of a structural nature. In the period following 1983 there is evidence of improving real income levels for those employed in the free market sector, whereas for civil servants and those receiving social benefits, purchasing power remained static or rose less sharply, and in some cases even decreased. The change in both attitude and policy, as well as the developments within the social security area, are dealt with at some length in chapter two. This chapter also considers four social and demographic changes which occurred during the period 1975-1985, i.e. household dilution, development of work within the household, and increase in labour supply, and the economic pessimism of the early 1980's. In chapter three hypotheses are formulated (scheme 1).

In analysing the problem an economic/household studies model has also been developed. The model is based on the following reasoning for the six main alternatives of the household (see appendix to summary):

A decline in real income means, in theory, that a household has less money at its disposal. Since a habitual standard of living does not, in the short term, alter along with an income decline, a degree of tension arises between what needs it is actually possible to satisfy, and what it is not. Because the household is accustomed to a certain standard of living, the reaction to income developments will be delayed. From a household economic point of view a reaction will occur. If unanticipated, the event of a real income decline due to external circumstances, has the effect of thwarting a household's financial planning. The household is confronted by increased tension between its desires and the means available to satisfy them. This strain is amplified by individual circumstances. It is assumed that a household attempts to find a happy medium (satisficing behaviour). A limited degree of household economic rationality is assumed. Confronted by the new situation, a household makes decisions. Depending on the situation, a household will either attempt to adapt itself to the new situation or actively seek other sources of assistance, or settle for a combination of both. The areas affected by a real income decline within the household are as follows: income procurement, financial management, income outlay

Scheme 1. An overview of hypotheses

Expenditure of income Hypotheses 1 to 4

- In households in the lowest income bracket, economies are made predominantly upon the current expenses.
- Especially households in the lowest income bracket purchase fewer consumer durables.
- In households in the lowest income bracket, economies are made predominantly on the purchase of consumer durables.
- Especially households in the lowest income bracket are more likely to postpone the purchase of consumer durables due to financial circumstances.

Paid/unpaid labour Hypotheses 5 to 7

- In a societal situation of an income decrease in real terms, the supply of paid labour will increase.
- In a societal situation of an income decrease in real terms, time spent on household activities will increase.
- Since unemployment is 'rationed', a household is more likely to opt for economising, rather than seek an additional source of income.

Household economic rationality Hypotheses 8 to 11

- In a household of more than one individual, there will be an increase in the amount of joint discussion on financial matters.
- An increase in conflict surrounding budget expenditure is to be expected, considering that it is less easy to placate all those involved; discussion of the pros and cons will take place more often.
- A societal situation of an income decrease in real terms leads to an increase in the household economic rationality.
- The lower the household income the greater the increase in the amount of household economic rationality.

Financial management (including saving and borrowing) Hypotheses 12 to 18

- Households in the lower income bracket will change their planning horizon such as may lead to a decrease in the opportunities for saving.
- The alternative borrowing of money will appear less than the alternatives economizing and a decrease of savings deposits.
- Households in the lower income categories are less likely to draw on their savings deposits than those of other income categories.
- Households who have a somewhat pessimistic view of their future financial situation, will have drawn less on their savings deposits than households with a more optimistic view.
- Households with a sharp increase in household economic rationality, in comparison with households with only limited increase in household economic rationality, are less likely to draw on their savings deposits.
- Households with a sharp increase in household economic rationality do not borrow money for purposes of consumption.
- Incidental income can have an alleviating effect on the household financial pressures.

(behaviour as a consumer in the market) and work carried out within the household (household activities). Adaptation may occur in either one or more of these areas. A household can economise, draw on savings, borrow money, take on additional paid employment and spend more time on household activities, or it can alter its household economic rationality strongly. These are the dependent variables in the model. Whether a household alters its behaviour in any of these areas is dependent, on the one hand, on its behaviour in other areas, and on the other hand, on circumstances and other interventional variables. Situational independent variables include, among others, the size of the household, the number of financially dependent children and net wealth. These are variables which can either increase or decrease tensions within the private household. Interventional independent variables are comprised of both a situational and behavioural element. The model is made up of measured variables (see appendix to summary).

To test the hypotheses and the model for the main alternatives, and subsequently to adjust the model accordingly, interviews of 275 private households were used. The interviews took place in the spring of 1983, and relate to the period 1981-1983. The sample was formulated by the 'snowball method' and, as far as was possible, should be representative in both household type and degree of urbanisation. In respect of income distribution, the sample should provide sufficient contrast. The sample is not representative with respect to household type, property ownership and household size. The sample is fairly representative with respect to the number of children still living at home. The sample is representative with respect to the degree of urbanisation. When interpreting the data it should be borne in mind that within the category household type, families with children and one parent families are over-represented, and households made up of one individual only, are under-represented. The latter usually have a lower income and a wider distribution than other types of household. Coupled with the fact that there are a relatively large number of home owners in the sample, the impression is formed that middle income groups are under-represented. Considering the contrast aimed at in the study, there is no objection to this.

The interviews were conducted with emergent and bilateral target questions on the household, as well as with questions directed at each individual. Because of the unreliability, questions were not asked about specific amounts of money involved in the separate areas (discrete variables). Chapter five tests the hypotheses. The results of the test discussed in chapter five are as follows: households apportion the budget into current and non-current expenses. The analysis in chapter five leads to the confirmation of fifteen out of the eighteen hypotheses and the rejection of the numbers 14, 16 and 18.

In addition to the hypotheses, a model for the six main alternatives has been developed and tested. The loglinear procedure of backward elimination has been used in order to reduce the number of variables. Additionally, a comparison of various models has also resulted in reducing the number of variables. The logit technique has been used to estimate the probability ratios (relative effects). Variables are, as much as possible, dichotomised. Within each category of situational, behavioural and interventional independent variables the probability ratios should be interpreted within each category.

The most important conclusions from this logit analysis of the model with the six main alternatives are as follows: by the variable economising in the context of situational variables, the dichotomised net household income

variable is less significant than the variable economically non-active main breadwinner. Other independent variables which have been estimated for the categories situational, behavioural and interventional, and which have a significant probability ratio are: being confronted by unexpectedly high expenses, having financially dependent children, a high level of fixed costs (more than 34% of net household income). From a theoretical point of view, the first variable is most marked. Instead of the all-knowing 'homo economicus', we see households reacting, in terms of expenditure, to events which thwart established customs and habits, whether planned for or otherwise. From amongst the behavioural variables, a sharp increase in the level of household economic rationality provides an increased likelihood of economising. The relationship is a simultaneous one. Some degree of causality can, however, be induced by purporting that when households wish to economise on expenditure, it may be assumed that: quality/price awareness, more price awareness, information gathering, becoming more economically and appraisal of the pros and cons, are absolutely essential considerations. An internal expenditure shift, by economising in some areas to be able to actualise others, gives rise to a chance of economising. If the savings deposits have been diminished, there is a good chance that economising has taken place either. This implies that it is not simply a question of a trade-off, but that economising and drawing on savings often go hand in hand. Households, that for financial reasons spend more time on household activities, economise more often.

From amongst the interventional variables, an income decline appears to accompany economising. Furthermore, households which stated their minimum required household income to be more than 80% of net household income, appear to economise more often. This depends partly on the level of fixed costs (as a percentage of net household income). Strong consumption orientation appears not to have any significant influence on the tendency to economise. In the logit analysis, the most noticeable of the variable spending more time on household activities, is the lack of any significant connection with the other dependent variables in the model. No situational variable whatsoever appears to be of any significant influence. Only one behavioural variable i.e. do it yourself (DIY) remains.

Being confronted by unexpectedly high expenses not only makes economising more likely, but also makes drawing on savings (diminished savings deposits) more probable. Other situational variables appear to have no obvious influence. An internal expenditure shift enabling consumption of particular commodities and services does not lead to a diminished savings deposit. A trade-off between, on the one hand an increase in paid employment for financial reasons, changing assets into cash in order to pay daily expenses, borrowing money, opportunity for saving and on the other hand, a decrease in the savings deposit, cannot be established. The complementary relation between economising and diminished savings deposits also applies here. Closely related to the above is the clear connection between a decrease in the savings deposits and a sharp increase in household economic rationality. The variables being in arrears with payments and opportunity for saving appears, along with a sharp increase in household economic rationality, of no significant influence. Borrowing money or, in other words, making use of consumer credit, is found less amongst households with a high net wealth. The other situational variables have no obvious influence here. Trade-off with economising, drawing on savings and sharp increase in household economic rationality, is not to be found here.

The lower employment status level of the main breadwinner makes the variable taking on additional paid employment for financial reasons more likely. The stimulus to do this is stronger amongst the lower employment status levels.

After further analysing mutual relationships, the other situational variables appear to have no obvious influence. Furthermore, the variable sharp increase in household economic rationality and internal expenditure shift, give a relative probability. This is also valid for households that experienced a worsening of their financial situation in the period, and for households where minimum required household income is more than 80% of net household income.

The variable sharp increase in household economic rationality shows a logic of mutual connection with other variables: to have economised, not having borrowed money and drawing on savings (decrease on savings deposits), provide, just as a pessimistic view on the financial situation, a greater chance of a sharp increase in household economic rationality. Amongst the situational variables relative effects are to be found amongst the low educational levels.

The results of the model analysis of the six main alternative choices mean modifying and refining the analysis model of chapter three. A complementary relation exists between the dependent variables economising, sharp increase in household economic rationality and decrease in saving deposits. There is no connection between the variables spending more time on household activities and economising. There is a complementary relation between economising and spending more time on household activities for financial reasons. Negative change in income (in real terms) or financial situation, as an independent variable, has an influence on five of the six dependent variables. Borrowing money is the exception. Changes in budget management (spending money in a different way, internal expenditure shift) have as an independent variable, influence on the dependent variables: economising, firm increase in household economic rationality, and an increase in paid employment for financial reasons.

The situational variable being confronted by unexpectedly high expenses influences the dependent variables economising and decrease in savings deposits. The level of net household income or variables connected with household income such as educational level, employment status and economic non-activity of main breadwinner, are connected to four out of the six dependent variables. The exception here is the dependent variable, spending more time on household activities, which is explained the least by the model.

Additionally, logit analysis was made of several areas of current expenses (food and other daily necessities, clothing, car running costs, eating out and personal care) and of non-current expenses (furniture, car purchase, audio/video, domestic textiles, going on holiday), by means of the dependent variables in the model in chapter three.

There is no connection in the variable: being confronted by unexpectedly high expenses at this level of analysis. The results are disappointing in the relative effects of postponing the purchase of consumer durables for financial reasons. This is valid to a lesser extent for the explanation of economising on purchases. However, this conclusion does not hold for the relative effects of purchase of one of the five non-current expenses. By the purchase, depending on the product, the household income or the main breadwinner being economically active, give rise to frequently occurring relative effects. The data suggest that households are neither willing nor

find it easy to admit that purchases cannot be made for financial reasons. Probably most households have some vague plan in mind, the carrying out of which depends to a large extent on whether other events take place or not. Other conclusions are: when economising on food and other daily necessities it is striking that the level of net household income is of no consequence. The chance of economising on food and other daily necessities is rather more dependent on a decrease in household income. This is most obvious in those households where one of the members became unemployed during the research period. The larger the household, as well as the presence of financially dependent children or higher fixed costs, the higher the chance that food and other daily necessities are economised on. Amongst those households whose main breadwinner is economically non-active, the chance of economising is high. From amongst the behavioural variables, only that of sharp increase in household economic rationality reinforces the chance of economising on food and other daily necessities. This probably indicates that economising on food and other daily necessities is brought about mostly by an adjustment in the price or the price/quality relationship of the items purchased, rather than economising on quantity. Households where minimum required household income is more than 80% of net household income are also more likely to economise on food and other daily necessities. For these households the free choice of how to budget is likely to be heavily restricted by high fixed costs. An income decline strengthens the effect of economising on food and other daily necessities.

The probability of economising on clothing depends on the size of household or the presence of financially dependent children and the household income or main breadwinner being economically non-active. Economising on clothing is also to be found amongst those who are less consumption oriented. One of the household members becoming unemployed is also likely to result in economising on clothing. A household where the minimum required household income is, in fact, more than 80% of net household income, also economises on clothing more readily. The fact that here households also make adjustments in price rather than quantity can be seen from the results of the variable sharp increase in household economic rationality, and the variable spending more time on household activities for financial reasons. A decline in household income leads to economising on eating out of the respondent. Time/money substitution is relevant to this latter category. The picture presented of economising on personal care goes virtually hand in hand with that of clothing. The influence of the variable payment arrears is striking.

The purchasing of a car and audio/video installations increases where there is an incidental income. A high consumption orientation is only of importance to the purchasing of audio/video installations. Those households with a low income and where the main breadwinner is economically non-active, do not go away on holiday.

The influence of a sharp increase in household economic rationality can be seen in some probability ratios, but the picture is not particularly uniform; sometimes it leads to not making a purchase at all, for example, of a car; sometimes to postponing the purchase (furniture), and sometimes to economising (audio/video installations). The probability ratios of the variables suggest that economising on making purchases and postponing the purchase of consumer durables for financial reasons come strongly to the fore where there are serious financial problems.

Chapter seven presents a final reflection. Main results of the study are summarized. Two particularly interesting results of this study, sharp

increase in household economic rationality and being confronted by unexpectedly high expenses, are dealt with at some length. The increase of household economic rationality pays attention to management within the household. Increase in scarcity of financial resources will lead to an increase in this rationality and will also lead to an extended decision making process. In their adaptation households may have become more rational calculating subjects. The scarcity ratio of time/money is, then, of particular interest. Bad calculations, however, are possible. Neither does the household take on the full characteristics of a small firm. Being confronted by unexpectedly high expenses can be placed into a wider perspective. At any moment, a household may be confronted by internal and external events which interfere un the regularity and its existence. Regarding these external events, the following maxime holds: if government policies or the market push households in an unwanted direction, they will push back. The opportunities of the pushing back, however, are unevenly distributed.

The results of this study may be used to trace 'vulnerable households'. For these vulnerable households a cumulation of characteristics: low household income or economically non-active breadwinner, high proportion of fixed costs, confrontation with unexpectedly high expenses and lack of financial success, the policy towards reducing the unemployment level and towards the social security system are of particular importance.

The permanence of a situation is of particular interest. A permanent stay in the lower income bracket leads to a deterioration of existing stock of (consumer) durables and/or financial means. Problems of daily care may be more acute.

APPENDIX TO SUMMARY: AN OUTLAY OF THE MODEL

The model consists of the following dependent variables: economising, drawing on savings (decrease in savings deposits), borrowing money, taking on additional paid employment, spending more time on household activities and a sharp increase in household economic rationality.

The independent variables consist of situational, behavioural and interventional. The standard set of independent variables consists of the following: a. situational independent variables, household size or number of financially dependent children, proportion of fixed costs of net household income, net wealth, being confronted with unexpectedly high expenses, stage of household development, net household income or economically (non)active main breadwinner; b. behavioural variables, economising, spending more time on household activities, internal shift of expenses, being in arrears with payment, changing assets into cash to pay daily expenses, taking on additional paid employment, sharp increase in household economic rationality, drawing on savings (decrease in savings deposits), borrowing money, regularly borrowing or drawing on savings more than fl. 500,- for daily living expenses; c. interventional variables, change in household composition, opinion on decrease in real household income, minimum required household income more than 80% of net household income, more than fl. 1000,- incidental income, minimum required amount of savings in relation to household income, loss of job of member(s) of household, strong (or luxury) consumption orientation, loss of income due to combination of reduction in work schedule and fewer opportunities to work overtime, mean that the financial situation is worsened (or will worsen).

The dependent variable is not to be explained by the same variable as the independent variable. Beside the standard set some additional variables are analysed for the six dependent variables (see appendix I of the Dutch text). Most of these variables were not significantly connected with the dependent variables. The exceptions are included in the summary.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Admirant, R.V. den (1982)

"Consumentenpsychologie en -gedrag in tijden van stagnatie. Een analyse van gevolgen, veranderingen en aanpassingen", scriptie EUR, Rotterdam.

Admirant, R.V. den, W.F. van Raay (1983)

"Consumentenbezuinigingen in een periode van recessie". In: Tijdschrift voor Marketing, vol. 17, (1983) nr. 2, pp. 3-7 en nr. 4, pp. 2-9.

Akker, P.A.M. van, O.C. Zeyl (1983)

"Moeders die er alleen voor staan. Een onderzoek onder gescheiden vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid", IVA, Tilburg.

Aldershoff, D.E., W. Baak (1986)

"Huishoudelijke productie in verschillende huishoudenstypen", SWOKA, Den Haag.

Algera, A. (1982)

"Het moet toch ergens vandaan komen. Onderzoek naar de motieven van bezuinigingsgedrag van huishoudens", scriptie vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.

Appelo, H.T. en R.C. Goossens (1985)

"Economische recessie en huishoudelijk gedrag. Economisch theoretische benaderingen van veranderingen in de huishoudelijke productie", scriptie vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.

Atkinson, A.B. (1983)

"The economics of inequality", second edition, Oxford U.P., Oxford.

Bagozzi, R.P. (1984)

"A prospectus for theory construction in marketing". In: Journal of Marketing, 48 (1984) winter, pp. 11-29.

Bakkum, P. van, e.a. (1984)

"Economisch Jaarboek 1983", Spectrum, Utrecht.

Bakkum, P. van, e.a. (1985)

"Economisch Jaarboek 1985", Spectrum, Utrecht.

Baudet, H. (1986)

"Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland", Bakker, Amsterdam.

Becker, G.S. (1962)

"Irrational behavior and economic theory". In: Journal of political economy, LXX (1962) febr., pp. 1-13.

Becker, G.S. (1965)

"A theory of the allocation of time". In: The Economic Journal, LXXX (1965) 200, pp. 493-517.

Becker, G.S. (1981)

"A treatise on the family", Harvard U.P., Cambridge.

Becker, J.W., R. Vink (1984)

"Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken", serie Stukwerk, SCP, Rijswijk.

Beljon, J.A.S. (1973)

"Consumptieve bestedingen bij werkloosheid". In: Sociaal Bestek, 35 (1973) 16, pp. 405-422.

Benston, M., W. Secombe (1977)

"Politieke ekonomie van de huishoudelijke arbeid. Debat over gezin, ekonomie en staat in het huidige kapitalisme", SUN, Nijmegen, pp. 122-168.

- Berg, A. van den, J.A.C. van Ophem (1987)**
 "Financieel beheer van twee-verdieners". In: Tijdschrift voor Huishoudkunde 8 (1987) 3, pp. 68-75.
- BerneLOT-Moens, W.E. (1978)**
 "Verzorgingsniveau in relatie tot het inkomensniveau en inkomensbesteding". In: Zuidberg (red.) (1978), pp. 87-102.
- Berting, J., A. Hoogervorst, J. de Leeuw (1986)**
 "Sociale Ongelijkheid. Bijdragen aan een symposium georganiseerd bij het 25-jarig jubileum van SISWO", Coutinho, Muiderberg.
- Bijsterveld, W.J. (1980)**
 "Aangepaste versie van het verslag van een onderzoek van de aard en omvang van de belastingfraude", Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Bishop, Y.M.M., S.E. Fienberg, Paul W. Holland (1978)**
 "Discrete Multivariate Analysis, Theory and Practice", M.I.T., Cambridge.
- Blattberg, R.C., R.J. Dolan (1981)**
 "An assessment of the combination of log linear models to marketing research". In: Journal of Marketing, 45 (1981) spring, pp. 89-97.
- Blaug, M. (1980)**
 "The methodology of economics. Or how economists explain", Cambridge U.P., Cambridge.
- Blosser-Reisen, R. (1984)**
 "Bedarfsgerichte Versorgung und Sicherung des Lebensunterhaltes in Haushalten von Sozialhilfe empfängern. Zur Problematik der Regelsatzbestimmung in der Sozialhilfe aus haushaltökonomischer Sicht". In: Hauswirtschaft und Wissenschaft, 32 (1984) 41, pp. 181-199.
- Boekraat/Van Wel (1977)**
 "Het gezin in de kapitalistische maatschappijformatie. Nawoord bij een debat". In: Benston M., W. Secombe, e.a. (1977), pp. 122-168.
- Boelmans-Kleinjan, A.C. (1986)**
 "Tijdsbesteding en de arbeid in de huishoudelijke sector", NITH00-Ringband, VUGA, Den Haag, pp. A2-1t/m 8.
- Boer, L. (1986)**
 "Het begrip armoede in zijn maatschappelijke context. Verandering en continuïteit". Paper t.b.v. jubileumcongres NSAV, april 1986, Amsterdam.
- Bolkestein-Bast, C. (1988)**
 "Opleven of overleven? Een vervolgonderzoek naar de veranderende posities van huishoudens tengevolgde van economische omstandigheden", scriptie vakgroep Huishoudkunde, LU, Wageningen.
- Bomhoff, E.J. (1982)**
 "Government is not the solution, it is the problem - Milton Friedman". In: Sint, M. en H. Verbruggen (reds.) (1982), pp. 159-172.
- Bosquet, M. (1977)**
 "Capitalism in crisis and everyday life", Harvester Press, Hassocks.
- Boulding, K.E. (1970)**
 "A primer on social dynamics. History as dialectics and development", New York.
- Bradshaw, J, K. Cornet, C. Godfrey (1983)**
 "The impact of unemployment on the living standards of families". In: Journal of Social Policy, 12 (1983) 4, pp. 433-452.
- Brenner, Y.S., A.H. Spithoven, M.J. Weggelaar (1981)**
 "Bezuïningen is geen werk. Kritische kanttekeningen bij het sociaal-economisch beleid", Intermediair, Amsterdam.
- Brenner, Y., J. Reijnders, P. van Wijngaarden (red.) (1986)**
 "Visies op verdeling", VUGA, Den Haag.

Broekman, F. (1980)

"Beschikbare en benodigde vrije tijd", dissertatie, Stenfert Kroese, Leiden.

Bryant, W.K. (1981)

"The economic organization of the household", ongepubliceerd manuscript.

Bryant, W.K. (1982)

"The household work of the married women. Has it declined ?". In: Human Ecology Forum, 13 (1982) 2, pp. 16-20.

Caplovitz, D. (1963)

"The poor pay more. Consumer practice of low income families", Free Press, New York.

Caplovitz, D. (1979)

"Making ends meet. How families cope with inflation and recession", Sage library of social research, vol. 86, Sage, Beverly Hills.

Casimir, G. (1977)

"Productie naar behoefte. Over de invloed van de consument", de Uytbuyt, Wageningen.

CBS

Zie Centraal Bureau voor de Statistiek

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1963)

"Spaaronderzoek 1960. Deel 1 methodologische inleiding", W. de Haan, Zeist.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1978 t/m 1987)

"Statistisch Zakboek 1978 t/m 1987", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1980b)

"Werknemersbudgetonderzoek 1974/75. Deel 5 methodologie", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1983b)

"De personele inkomensverdeling 1977", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1983c)

"Woningbehoefteonderzoek 1981. Huisvestingssituatie, woonlasten en verhuizingen. Landelijke kerncijfers", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1984b)

"Inkomensverdeling van huishoudens 1981, kerncijfers", CBS publikaties, Staatsuitgeverij, Den Haag.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1984c)

"De Personele Inkomensverdeling 1979. Verdeling 10% groepen, inkomensverdeling gehuwde vrouwen, inkomensbestanddelen", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1984d)

"De leefsituatie van de Nederlandse bevolking in 1983", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Centraal Plan Bureau (CPB) (1979-1986)

"Macro-economische verkenning 1980 t/m 1986", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Chiang, A.C. (1974)

"Fundamental methods of mathematical economics", second edition, McGraw Hill, New York.

Corsten, L.C.A. (1985)

"Current statistical issues in agricultural research", Statistica Neerlandica, 39 (1985) 2, pp. 159-168.

CPB

Zie Centraal Plan Bureau.

Crockett, J. (1977)

"The choice between spending and saving". In: Selected aspects of consumer behavior: a summary from the perspective of different disciplines, Washington D.C. - US-GPO 1977, pp. 149-162.

Culyer, A.J. (1980)

"The political economy of social policy", second edition, Martin Robertson, Oxford.

Deacon, R.M., F.M. Firebough (1981)

"Family resource management. Principles and applications", Allyn and Bacon, Boston.

Deaton, A., J. Müllbauer (1980)

"Economics and consumer behaviour", Cambridge U.P., Cambridge.

Deleeck, H. (1980)

"Sociale zekerheid tussen droom en daad", Standaard Uitgeverij, Antwerpen.

Dessart, W.C.A.M., A.A.A. Kuylen, T. de Vries (1982)

"Ja, nee, geen lening", deel 1: "Oorzaken, overwegingen en achtergronden van problematische schuldsituaties", deel 2: "Wet van cumulatieve tegen-slag", SWOKA Onderzoeksrapporten no. 17-1 en 17-2, SWOKA, Den Haag

Dijkstra, L. (1983)

"Loglineaire modellenbouw in sociale indicatorenonderzoek". In :Lindenberg S. en F.N. Stokman (red.) (1983), pp. 285-302.

Dongen, W. van, L. Deschamps, K. Pauwels (1987)

"De waarde van huishoudelijke arbeid", Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudieën, werkdocument nr. 38, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.

Douben, N.H. (1970)

"Het herverdeelde inkomen. Macht en overmacht van overheid en fiscus", Kluwer, Deventer.

Driehuis, W., R.A. de Klerk (red.) (1986)

"Economie als spel", Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.

Drift-van Nies, H.A.M. van der, C. Rottlander-Meyer (1984)

"Inventarisatie van budgetonderzoek", Ministerie van Sociale Zaken, Staatsuitgeverij, Den Haag.

Drunen, A.A.P., J. de Hoogh, J.J. Krabbe, M.T.G. Meulenberg (1983)

"Economie en landbouw. Opstellen bij het afscheid van prof. dr. Th.L.M. Thurlings als hoogleraar aan de landbouwhogeschool", VUGA, Den Haag.

Dumon, W.A. (red.) (1984-1986)

"Gezinswetenschappelijke Documentatie 9 t/m 11, jaarboek 1984 t/m 1986", Katholieke Universiteit, Leuven.

Duyn, J.J. van (1979)

"De lange golf in de economie. Kan innovatie ons uit het dal helpen ?", Van Gorcum, Assen.

Eeden, P. van den, W.E. Saris (1984)

"Empirisch onderzoek naar multilevel uitspraken". In: Mens en Maatschappij, 59 (1984) 2, pp. 165-178.

Egner, E. (1976)

"Der Haushalt. Eine Darstellung seiner volkswirtschaftlichen Gestalt", 2e Auflage, Duncker und Humblot, Berlin.

Engbersen, G., R. van der Veen (1986)

"Op het breukvlak van de welvaartsstaat. Maatschappelijke gevolgen van nieuwe armoede". In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken, 2 (1986) 3, pp. 13-24.

Engbersen, G., R. van der Veen (1987)

"Moderne armoede. Een onderzoek onder 120 Rotterdamse huishoudens", Stenfert Kroese, Leiden.

Engel, J.F., R.D. Blackwell (1982)

"Consumer Behavior", fourth edition, Dryden Press, Chicago.

Engel, J.F., R.D. Blackwell en D.W. Mimard (1986)

"Consumer behavior", fifth edition, Dryden Press, Chicago.

Feldman, L.P., J. Hornik (1981)

"The use of time. An integrated conceptual model". In: Journal of Consumer Research, 7 (1981) maart, pp. 407-419.

Ferber, M.A., B. Birnbaum (1977)

"The New Home Economics. Retrospects and prospects". In: Journal of Consumer Research, 4 (1977) june, pp. 19-28.

Fiselier, A.A.M. (1976)

"Laagstgeklasseerden in Nederland. Interimrapport censusmonografieën", SISWO, Amsterdam.

Fortuyn, W.S.P. (1983)

"Kerncijfers 1945-1983", Wolters Noordhoff, Groningen.

Fortuyn, W.S.P. (1985)

"Over de toekomst van de werkgelegenheid. Eerherstel van het marktmechanisme, volledige werkgelegenheid en een beschaafd stelsel van sociale zekerheid zijn onverenigbaar", Kok, Kampen.

Freije, A., Hulsman, N. e.a. (1983)

"Het streven naar een beter leven. Een operationalisering van het begrip verzorgingsstandaard voor bijstandsmoeders", scriptie vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.

Freije, A. (1987)

"Multivariate analyse. Bespreking en toepassing van loglineaire, logit- en Lisrelmodellen", scriptie vakgroepen Huishoudkunde/Wiskunde, LU, Wageningen.

Friedman, M. (1957)

"A theory of the consumption function", Princeton U.P., Princeton.

Friedman, Lee S. (1984)

"Micro economic policy analysis", McGraw Hill, New York.

Fröhlich, D. (1983)

"The use of time during unemployment. A case study carried out in Western Germany", Van Gorcum, Assen.

Fulpen, H. van, F. van Herwaarden, E. Hooijmans, F. de Kam, E. Pommer, C. Wiebrens (1985)

"Berekend beleid. De personele inkomensverdeling in 1981, met een micro-modelsimulatie van de verdelingseffecten en de budgettaire effecten van verschillende overheidsmaatregelen", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Galan, C. de (1981)

"Economie van de arbeid", eerste editie, Samson, Alphen aan de Rijn.

Galan, C. de, A.J.M. van Miltenburg (1985)

"Economie van de arbeid", tweede editie, Samson, Alphen aan de Rijn.

Galbraith, J.K. (1969)

"Armoede", Elsevier, Amsterdam.

Galtung, J. (1973)

"Theory and methods of social research", George Allen and Unwin, London.

Garraty, J.A. (1979)

"Unemployment in history. Economic thought and public policy", Harper and Row, New York.

Gershuny, J. (1978)

"After industrial society ? The emerging self service economy", Macmillan, London.

Goldschmidt-Clermont, L. (1982)

"Unpaid work in the household. A review of economic evaluation methods", ILO, Geneve.

Goossens, R.C., E.L. de Vos, m.m.v. H.C.S. Backus, J.A.C. van Ophem (1987)

"Huishoudvoering met een laag inkomen. Theoretische aanzetten voor de bestudering van strategieën in het huishoudelijk handelen bij beleidsminima", vakgroep Huishoudkunde, rapport nr. 3, LU, Wageningen.

Gough, I. (1979)

"The political economy of the welfare state", Macmillan, London.

Graaf, A. de (1986)

"Het spaargedrag van huishoudens. De beschrijving van verschillende theorieën en de toetsing van enkele hypothesen", scriptie vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.

Graaf, R., Koning, A. (1987)

"Mannen of vrouwen als respondent", scriptie vakgroepen Huishoudkunde en Sociologie, LU, Wageningen.

Green, H.A.J. (1976)

"Consumer theory", revised edition, Macmillan, London.

Gross, I.H., E.W. Crandall, M.M. Knoll (1980)

"Management for modern families", fourth edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs.

Habermann, S.J. (1982)

"Analysis of dispersion of multinominal responses". In: Journal of American Statistical Association, 77 (1982) 379, pp. 568-581.

Hack-Unterkircher, E. (1976)

"Der organisierbare Haushalt. Grundlagen der Einzelwirtschaftslehre des privaten Haushalts", Girardet, Essen.

Hagenaars, J.A.P. (1983)

"Causale analyse van discrete panelgegevens met behulp van loglineaire modellen". In: Sociale Wetenschappen, 26 (1983) 3, pp. 265-287.

Hagenaars, A.J.M. (1986)

"The perception of poverty", dissertatie, North Holland, Amsterdam.

Hamers, J. (1981)

"Zur Begriffsbildung in der Haushaltswissenschaft. Ein Plädoyer für einfache Begriffe". In: Hauswirtschaft und Wissenschaft, 29 (1981) 3, pp. 133-140.

Hardon-Baars, A.J., J.A.C. van Ophem (1984)

"Woonkosten, woonlasten en woongenot". In: H. van Leeuwen (red.) (1984).

Harn, M.J. van, J.A.C. van Ophem, C. Presvelou (1983)

"De invloed van de aanwezigheid van een dan wel twee inkomen ontvangende partners op de inkomens- en consumptieverdeling. Een voortgangsrapport", vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.

Hawrylyshyn, O. (1976)

"The value of Household services. A survey of empirical estimates". In: The Review of Income and Wealth, 22 (1976) 22, pp. 101-131.

Hawrylyshyn, O. (1977)

"Towards a definition of non-market activities". In: Review of Income and Wealth, 23 (1977) 23, pp. 79-96.

Heertje, A. (1984)

"Informele economie. Van analyse tot beleid", Preadvis van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.

- Heertje, A., H. Cohen (1980)**
 "Het officieuze circuit. Een witboek over zwart en grijs geld", Spectrum, Utrecht.
- Hoefnagels, H. (1979)**
 "Vooruitgang zonder groei", Samson, Alphen aan de Rijn.
- Hofstee, E.W. (1982)**
 "Differentiële sociologie in kort bestek. Schets van de differentiële sociologie en haar functie in het concrete sociaal-wetenschappelijk onderzoek", vakgroep Sociologie, LH, Wageningen.
- Hogervorst, A., M. Moussault, B. van Steenberg, P. Thoenes, R. Zelvelder (1979)**
 "Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief. Voorstudies en achtergronden", Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag.
- Hoog, C. de (1982)**
 "Partnerselectie bij huwelijksluiting in Nederland" (with a summary, avec un résumé), dissertatie, Wageningen.
- Hoog, C. de, L.Th. van Leeuwen en K. Munters (red) (1985)**
 "Tussen empirie en reflectie. Verzamelde opstellen voor G.A. Kooy", LH, Wageningen.
- Hoog, C. de (1985)**
 "Veranderingen in de huishoudenssamenstelling". In: NITHOO Ringband, VUGA, Den Haag, pp. A7-5 t/m 8.
- Houthakker, H.S., L.D. Taylor (1970)**
 "Consumer Demand in the United States 1929-1970", second enlarged edition, Harvard U.P., Cambridge.
- Hubner, T.K. (1986)**
 "Minimale en modale inkomens van 1976 tot 1985". In: Economisch Statistische Berichten, 71 (1986) 3553, pp. 420-424.
- Instituut voor Toegepast Sociologisch Onderzoek (1973)**
 "Beroepenklapper", Nijmegen.
- Intriligator, M.D. (1978)**
 "Econometric models, techniques and applications", North Holland, Amsterdam.
- Israels, A.Z. (ed.) (1981)**
 "Multivariate analyses methods for discrete variables", CBS statistical studies, no. 30, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Jacoby, J., G. Szybillo, C.K. Berning (1976)**
 "Time and Consumer Behavior. An interdisciplinary overview". In: Journal of Consumer Research, 3 (1976-77) march, pp. 320-339.
- Jonge, L. de, W.M. Oppedijk van Veen (1982)**
 "The prospective buyer of consumer durables", dissertatie, Tilburg.
- Kam, C.A. de, E.J. Pommer (1987)**
 "De ontwikkeling van de sociale ongelijkheid". In: Economisch Statistische Berichten, 72 (1987) 3595, pp. 180-186.
- Kamil, S.C.W. (red) (1980)**
 "De plaats van de huishoudvoering tussen individu en samenleving. De invloed van interne en externe determinanten op structuurveranderingen in de huishouding", vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.
- Kapteyn, A. (1977)**
 "A theory of preference formation", dissertatie, Leiden.
- Kapteyn, A., T.J. Wansbeek (1982)**
 "The individual welfare function. Measurement, explanation and policy applications", CBS, Statistical Studies, no. 32, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Katona, G. (1975)**
 "Psychological Economics", Elsevier, Amsterdam.

- Katona, G., B. Strumpel, E. Zahn (1974)**
 "Het psychologische klimaat van de economie", Spectrum, Utrecht.
- Katouzian, H. (1980)**
 "Ideology and method in economics", Macmillan, London.
- Kazemier, B., R. van Eck (1986a)**
 "De zwarte arbeidsmarkt. Kansen voor de kansarmen?". In: Economische Statistische Berichten, 71 (1986) 3576, pp. 976-981.
- Kazemier, B. en R. van Eck (1986b)**
 "Het aanbod van zwarte arbeid. Analyse van gegevens uit in 1983 gehouden enquêtes", Statistische Katernen no. 5, CBS, Voorburg.
- Kelly, P.F. (1985)**
 "The family and the urban underclass". In: Journal of Family Issues, 6 (1985) 2, pp. 159-184.
- Kemper, F.J. (1982)**
 "Sozio-ökonomische und siedlungsstrukturelle Faktoren für die Familiengrosse. Ein Vergleich verschiedener multivariate Analyseverfahren". In: Boppard Zeitschrift für die Bevölkerungswissenschaft, 8 (1982) 2, pp. 225-242.
- Kleerekoper, S. (1971)**
 "Inkomensverdeling en inkomensbeleid", Samson, Alphen aan de Rijn.
- Klerk, R. de (1982)**
 "Over stromingen in het economisch denken". In: Sint, M. en H. Verbruggen (red.), (1980) pp. 57-80.
- KnoI, F. (1980)**
 "Enige ontwikkelingen in de vakantiebesteding", serie Stukwerk, SCP, Rijswijk.
- Kock, E.J.M. (1986)**
 "Vaste lasten. Een zware last voor bewoners", deel 1 en 2. In: NITHOO Ringband, VUGA, Den Haag, pp. A4-33/57.
- König, R. (red.) (1977)**
 "Handbuch der empirische Sozialforschung", band 11, Enke, Stuttgart.
- Kooistra, S. (1987)**
 "De illusie van de volledige werkgelegenheid. Enkele opmerkingen over arbeidsproductiviteit en werkgelegenheid in Nederland". In: Tijdschrift voor politieke economie, 10 (1987) 3, pp. 8-26.
- Koot, Y., P. Veeling, C. van der Vegt (1983)**
 "Inkomensontwikkeling en huishoudelijke activiteiten. Verslag van het vooronderzoek", Interimrapport no. 15, SWOKA, Den Haag.
- Kooy, G.A. (1967)**
 "Het modern-westers gezin. Een inleidende gezinssociologische beschouwing", Paul Brand, Hilversum/Antwerpen.
- Kooy, G.A. (1972)**
 "Jeugd en seksualiteit tegen de jaren zeventig", Mededelingen Landbouwhogeschool Wageningen, Veenman, Wageningen.
- Kornai, J. (1971)**
 "Anti-equilibrium", North Holland, Amsterdam.
- Kort, D. (1987)**
 "Bestedingspatronen bij Surinamers in Nederland". In: Tijdschrift voor Huishoudkunde, 8 (1987) 2, pp. 52-53.
- Krabbe, J.J. (1983)**
 "Historisme in economisch denken", Van Gorcum, Assen.
- Kroeber-Riel, W. (1980)**
 "Konsumentenverhalten", 2 Auflage, Vahlen, München.

- Kwekkeboom, M.H. (1987)**
 "Ons een zorg ? Literatuurstudie", Ministerie van WVC, Stafafdeling Onderzoek en Ontwikkeling, Rijswijk.
- Laarman, J.M. (1984)**
 "De gevolgen van inkomensdalingen en de recessie in het algemeen op het verplaatsingsgedrag", scriptie vakgroep Economische Psychologie, Tilburg.
- Lancaster, K.J. (1966)**
 "A new approach to consumer theory". In: Journal of political economy LXXIV (1966) april, pp. 132-157.
- Lancaster, K.J. (1979)**
 "Variety, equity and efficiency. Product variety in an industrial society", Basil Blackwell, Oxford.
- Landes, D.S. (red.) (1966)**
 "The rise of capitalism", Macmillan, New York.
- Larzelere, R.E., D.M. Klein (1987)**
 "Methodology", in: M.B. Sussman en S.K. Steinmetz (red) (1987).
- Leeuwen, H. van (red.) (1984)**
 "Wonen anders bekeken", VUGA, Den Haag.
- Leibenstein, H. (1976)**
 "Beyond Economic Man", Harvard, Cambridge Mass.
- Lesourne, J. (1977)**
 "A theory of the individual for economic analysis", North Holland, Amsterdam.
- Lindenberg, S., F.N. Stokman (red.) (1983)**
 "Modellen in de sociologie. Bundel aangeboden aan prof. dr. I. Gadourek ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar Sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen", Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Lindenberg, S. (1983)**
 "Afbeelden en verklaren met modellen in de sociologie". In: S. Lindenberg en F.N. Stokman (1983), pp. 15-39.
- Mandel, E. (1976)**
 "Het laatkapitalisme. Proeve van een marxistische verklaring", Van Gennep, Amsterdam.
- Maynes, E.S. (1976)**
 "Decision-making for families", Macmillan, New York.
- Maynes, E.S. (1979a)**
 "Consumer Protection. The issues". In: Journal of Consumer Policy, 3 (1979) 2, pp. 97-109.
- Maynes, E.S. (1979b)**
 "Consumer Protection. Corrective measures". In: Journal of Consumer Policy, 3 (1979) 3 en 4, pp. 191-212.
- Mazeland, M.P. (1986)**
 "C.W. Visser en de Wageningse Huishoudkunde", vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.
- Meere, J.M.M. de (1982)**
 "Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw", Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Messing, F. (1981)**
 "De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel, Groei, Stagnatie", Fibula van Dishoeck, Haarlem.
- Middendorp, J.P. (1986)**
 "Veranderende cultuur van de Nederlandse consument. Enkele aspecten over de periode 1970-1985". In: Tijdschrift voor Marketing, 20 (1986) juni, pp. 17-23.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1983a)

"Inkomensontwikkeling en -verdeling", Tweede Kamer der Staten Generaal 1983-1984, Staatsuitgeverij, Den Haag.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1983b)

"Adviesaanvraag stelselherziening sociale zekerheid", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1984)

"Financiële Nota Sociale Zekerheid 1985", Tweede Kamer der Staten Generaal 1984-1985, Staatsuitgeverij, Den Haag.

Mustert, G.R., C. de Galan, J. Hartog, S.K. Kempen, A. van der Zwan (1973)

"Inkomensnivellering. Verkenning van feiten, wenselijkheden, mogelijkheden en gevolgen", Preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Martinus Nijhoff, Den Haag.

Nachtegaal, R.J., W.F. van Raay (1982)

"Huishoudelijke sector en economische neergang", vakgroep Economische Psychologie, EUR, Rotterdam.

De Nederlandsche Bank (1980-1986)

"Jaarverslagen 1979-1986", Amsterdam.

Neijens, P. en F. de Vries (1986)

"Interpretatie van effecten in het logit-model. Een bespreking van de Ectaparametrisering". In: Mens en Maatschappij, 61 (1986) 1, pp. 57-74.

Newell, A. en H.A. Simon (red.) (1972)

"Human problem solving", Prentice Hall, Englewood Cliffs.

Nooy, A.J.J. (1985)

"Variabelen. Een kwestie van niveau". In: C. de Hoog e.a. (red.) (1985), pp. 75-83.

Nijenhuis, H. (1987)

"Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland 1892-1970", dissertatie, Utrecht.

Odink, J.G. (1985)

"Inkomensherverdeling. Enkele aspecten van de inkomensherverdeling door de overheid in Nederland", dissertatie, Wolters Noordhoff, Groningen.

Ophem, J.A.C. van (1983)

"Economische recessie en huishouding". In: Vakblad voor Huishoudkunde, 4 (1983) 4, pp. 118-120.

Ophem, J.A.C. van (1984)

"Economische recessie en huishouding". In: NITHOO Ringband, VUGA, Den Haag, pp. A4-7 t/m 10.

Ophem, M.E.B. van (1986)

"De eerste scholen van maatschappelijk werk in Nederland in de jaren 1899 - 1940". In: NITHOO Ringband, VUGA, Den Haag, pp. D3-7 t/m 13.

Opp, K.D. (1970)

"Methodologie der Sozialwissenschaft. Einfuhrung in Problemen ihrer Theorienbildung", Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.

Oppedijk van Veen, W.M. (1985)

"Economische psychologie. Inleidend overzicht van studieobjecten en onderzoeksmethoden", Spectrum, Utrecht.

Oppedijk van Veen, W.M., F.J.C.M. Scheibergen (1984)

"Bestedingen en consumptie bij dalende koopkracht. Literatuuronderzoek", onderzoeksrapport no. 25, SWOKA, Den Haag.

Ours, J.C. van (1985)

"Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980", dissertatie, Rotterdam.

Ours, J.C. van (1986)

"Huishoudelijke produktie als economische buffer ?" In: Economisch Statistische Berichten, 71 (1986) 3553, pp. 424-430.

Ours, J.C. van (1987)

"Waar geven we het aan uit". In: Intermediair, 23 (1987) 8, pp. 53-55.

Pahl, J. (1983)

"The allocation of money and the structuring of inequality within marriage". In: The Sociological Review, 31 (1983) no. 2, pp. 237-262.

Pears, D. (1984)

"Motivated irrationality", Clarendon Press, Oxford.

Pedroli, O., P. Veeling (1983)

"Geld speelt een rol. Een explorerend onderzoek naar het financieel beheer van 15 gezinnen", scriptie vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.

Pen, J., J. Tinbergen (1977)

"Naar een rechtvaardige inkomensverdeling", Elsevier, Amsterdam.

Pen, J. (1981)

"De crisis van de verzorgingsstaat". In: Wolfson, D.J. e.a. (1981), pp. 39-81.

Pen, J. (1983)

"Morfologie van het zwarte gebeuren". In: de Gids, 146 (1983) pp. 115-125.

Philips, L. (1974)

"Applied consumption analysis", North Holland, Amsterdam.

Philips, L. (1983)

"Applied consumption analysis", second edition, North Holland, Amsterdam.

Ploegmakers, M.J.H., L.Th. van Leeuwen (1985)

"Huishoudens in Nederland. Twee decennia verandering. Een statistische analyse over de periode 1962-1981", Ministerie van VROM, Den Haag.

Popper, K.R. (1972)

"Objective knowledge. An evolutionary approach", Oxford U.P., Oxford.

Pott-Buter, H. (1985)

"Tweeverdieners". In: NITHOO Ringband, VUGA, Den Haag, pp. A4 23 t/m 32.

Prais, S.J., H.S. Houthakker (1955)

"The analysis of family budgets. With an application to two British surveys conducted in 1937-1939 and their detailed results", Cambridge U.P., New York.

Prakken, B. (1983)

"Rationeel economisch gedrag". In: Maandschrift Economie, 47 (1983) 5, pp. 214-223.

Presvelou, C. (1968)

"La consommation de la famille. Phénomene sociologique. Essai d'une sociologie de la consommation familiale", dissertatie, Les Editions Vu Oviere, Brussel.

Presvelou, C. (1980)

"Meer, dus ook beter ?", inaugurale rede, LH, Wageningen.

Presvelou, C. (1984)

"De taken van de huishoudkunde in de jaren tachtig". In: NITHOO Ringband, VUGA, Den Haag, pp. D3-1 t/m 6.

Presvelou, C. (1986)

"Households, the home computer and related services in the Netherlands. Attitudes, trends and prospects", FAST occasional paper no. 94, Directorate-General for Science, Research and Development Commission of the European Communities, Brussel.

Presvelou, C., P. de Bie (red.) (1978)

"The scientific basis of family policy", ICOFA, Louvain-La-Neuve.

- Pronk, I., S. Roozen, I. Smit (1985)**
 "Er zit geen rek meer in. Onderzoek naar de gevolgen van stijgende woonlastenkosten voor het huishoudelijk handelen", scriptie vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.
- Raay, W.F. van (1980)**
 "Consumentenvertrouwen en -verwachtingen in een periode van recessie", inaugurale rede, EUR, Rotterdam.
- Raay, W.F. van, G. Eilander (1982)**
 "Consumer economizing tactics for ten product categories", Paper t.b.v. Annual conference of the Association for Consumer Research, San Francisco.
- Raay, W.F. van, G. Eilander (1983)**
 "Consumentenbezuinigingstactieken". In: Economisch Statistische Berichten, 68 (1983) nr. 3410, pp. 544-547.
- Robinson, J.P. (1977)**
 "The new home economics: sexist, simplistic or simply irrelevant?". In: Journal of Consumer Research, 4 (1977-78) december, pp. 178-181.
- Robinson, J., J. Eatwell (1973)**
 "Introduction to modern economics", McGraw-Hill, London.
- Saris, W.E. (1984)**
 "Introduction to causal modeling in non experimental research", SSO, Amsterdam.
- Saris, W.E., J. den Ronden, A. Santorra (1984)**
 "Testing structural Equation Models", paper t.b.v. NSAV Sociologiedagen 25-26 april 1984, Amsterdam.
- Schaayk, M. van (1983)**
 "Het koopkrachtoverzicht". In: Economisch Statistische Berichten, 68 (1983) 3413, pp. 616-621.
- Scherhorn, G. (1975)**
 "Verbraucherinteresse und Verbraucherpolitik", Kommission für wirtschaftlichen und sozialen Wandel, rapport no. 17, Göttingen.
- Scherhorn, G. (1977)**
 "Konsum". In: R. König (red.) (1977) pp. 193-265.
- Schmolders, G., G. Scherhorn, G. Schenk (1969)**
 "Der Umgang mit Geld in privaten Haushalt", Duncker und Humblot, Berlin.
- Schortinghuis-Sprangers, R.A., W.F. van Raay (1985)**
 "Rondkomen of tekort komen. Een onderzoek naar de financiële situatie bij 100 minima-huishoudens", vakgroep Economische Psychologie, EUR, Rotterdam.
- SCP**
 Zie Sociaal en Cultureel Planbureau
- Seel, B. (1982)**
 "Zum Problem der Formalisierung der Lebenshaltung des privaten Haushalts". In: Hauswirtschaft und Wissenschaft, 30 (1982) 1, pp. 27-33.
- Segers, J.H.G. en J.A.P. Hagenars (1980)**
 "Sociologische Onderzoeksmethoden, deel II: Technieken van causale analyse", Van Gorcum, Assen.
- Sen, A.K. (1973)**
 "On economic inequality", Oxford U.P., Oxford.
- Shama, A.A. (1981)**
 "Coping with stagflation. Voluntary simplicity". In: Journal of Marketing, 45 (1981) summer, pp. 120-139.
- Simon, H.A. (1957)**
 "Models of man", S.N., New York.
- Sint, M., H. Verbruggen (red.) (1982)**
 "Economen over crisis" Intermediair, Amsterdam.

Smagt, A.G.M. van der (1985)

"Definiëren en relateren in sociaal wetenschappelijk onderzoek", dissertatie, Nijmegen.

Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1977)

"Profijt van de overheid", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1978, 1980, 1982, 1984, 1986a)

"Sociaal en Cultureel Rapport 1978, 1980, 1982, 1984 en 1986". Den Haag, 1978, 1980, 1982, 1984, 1986.

Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1981)

"Profijt van de overheid in 1977", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1985)

"Berekend Beleid. De persoonlijke inkomensverdeling in 1981, met een micro-model-simulatie van de verdelingseffecten en de budgettaire effecten van verschillende overheidsmaatregelen", Sociale en Culturele Studies, no. 5, SCP, Den Haag.

Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1986b)

"Memorandum Kwartaire Sector 1986-1991", cahier no. 52, SCP, Rijswijk.

Spijkers-Zwart, S.I. (1973)

"De huishouding. Een oriënterende studie naar de toepasbaarheid van concepten en theorieën in niet-Westerse samenlevingen", vakgroep Huishoudkunde, LH, Wageningen.

Stadt, H. van de, A. ten Caten, A.J. Hendepool (1985)

"Koopkrachtontwikkelingen 1977-1983", Statistische Katernen no. 4, CBS, Voorburg.

Stadt, H. van de, A. ten Cate, A.J. Hendepool en W.J. Keller (1986)

"Koopkracht in kaart gebracht. Een statistiek van de inkomensdynamiek", CBS. Statistische onderzoeken M28, Staatsuitgeverij, Den Haag.

Stein, H.J.R. (1977)

"Financiële problemen onder jonggehuwden. Een onderzoek naar die financiële situaties die voor beginnende gezinnen een crisissituatie betekenen", dissertatie, Veenman, Wageningen.

Stichting Research voor Beleid (SRB) (1986)

"Werkzoekenden-bestanden van arbeidsbureau's", SRB, Leiden.

Sussman, M.B., S.K. Steinmetz (red.) (1987)

"Handbook of marriage and the family", Plenum Press, New York.

Swanborn, P. (1981)

"Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Inleiding in ontwerpstrategieën", Boom, Meppel.

Swanborn, P. (1982)

"Schaaltechnieken. Theorie en praktijk van acht eenvoudige procedures", Boom, Meppel.

Therborn, G. (1985)

"Arbeitslosigkeit. Strategien und Politikansätze in den OECD-Ländern", VSA Verlag, Hamburg.

Thoenes, P. (1962)

"Elite in de verzorgingsstaat. Sociologische proeve van een terugkeer naar Domineesland", Publikaties Sociologisch Instituut no. 7, RU, Utrecht.

Thurrow, L.C. (1981)

"The Zero-sum society. Distribution and the possibilities for economic change", Penguin Books, Harmondsworth.

Thurrow, L.C. (1983)

"Dangerous currents. The state of economics", Oxford U.P., Oxford.

Tijdschrift voor Marketing (1986)

"Markt, marktonderzoek en de veranderende consument, juni 1986.

Toledo, K. van (1985)

"Van wonen tot marketing. Een sociaal-filosofische analyse van het moderne behoeftegeoriënteerde handelen", dissertatie, Wageningen.

Townsend, P. (1979)

"Poverty in the U.K. A study of household resources and standards of living", Penguin Books, Harmondsworth.

Tschammer-Osten, B. (1979)

"Haushaltswissenschaft. Einführung in die Betriebswirtschaftslehre des privaten Haushalts", Gustav Fisher Verlag, Stuttgart.

Vakgroep Huishoudkunde (1982)

"Onderzoek economische recessie in 1981", Wageningen. (niet gepubliceerd)
V.N.O. (1981)

"Boekje over inkomen 70/81", VNO, Den Haag.

Vos, K. de, A.J.M. Hagenaars (1986)

"Inkomens, bestedingen en schulden in Nederland, 1983. Verslag van een aantal resultaten van de GPD-enquete", Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.

Wagner, M. (1979)

"Okonomische Modelltheorie", Campus Verlag, Frankfurt.

Walker, K. (1980)

"Quantitative measurement of productive household activities with special reference to the child". In: Kamil S.W. (red.) (1980) pp. 22-41.

Wansbeek, T.J., J. Buyze, A. Kapteyn (1979)

"Veranderende voorkeuren". In: Economisch Statistische Berichten, 64 (1979) 3192, pp. 166-169.

Ward, B. (1972)

"What's wrong with economics", Basic Books, New York.

Ways, M. (1966)

"The postwar advance of the five hundred million". In: D. Landes (red.) (1966) pp. 140-150.

Wertheim, W.F. (1972)

"Evolutie en revolutie. De golfslag der emancipatie", Van Genneep, Amsterdam.

Wiebrens, C.J. (1981)

"Inkomen en rondkomen. De financiële positie van huishoudens in Nederland", Staatsuitgeverij, Den Haag.

Wiebrens, C. (red.) (1983)

"Atlas van de minima. Over mensen met een (te) klein inkomen", De Horsting, Amersfoort.

Wierenga, B. (1983a)

"Een interdisciplinair model van het keuzegedrag van consumenten". In: Drunen A.A.P. van e.a. (red.) (1983) pp. 131-160.

Wierenga, B. (1983b)

"Marketing, economie en bedrijfskunde. Een bijzondere drieschaar", inaugurale rede EUR, Rotterdam.

Wiles, P.J.D. (1977)

"Economic institutions compared", Basil Blackwell, Oxford.

Willekens, F.J. (1984)

"Loglineaire en gegeneraliseerde modellen in sociologisch onderzoek", paper t.b.v. Sociologendagen 25-26 april 1984, Amsterdam.

Wilterdink, N. (1984)

"Vermogensverdeling in Nederland", dissertatie, Arbeiderspers, Amsterdam.

Wiswede, G. (1972)

"Soziologie des Verbraucherverhalten", Enke, Stuttgart.

Woestijne, W.J. van de (1986)

"Grensnut of grensvraag". In: Economisch Statistische Berichten, 71 (1986) 3569, pp. 819-820.

Woldringh, C., G.M.J.M. van Rossum (1973)

"Bijstandsccliënten. Hun levensomstandigheden en ervaringen", ITS Nijmegen.

Wolfson, D.J., J. Pen, G.A. Kessler, E.D.J. Krijtbosch, J. Busschaart (1981)

"Overlevingskansen van de Verzorgingsstaat". Preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.

Wonnacott, R.J., Th.H. Wonnacott (1979)

"Econometrics", second edition, Wiley, New York.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1979)

Zie A. Hoogervorst e.a. (1979).

Wijngaarden, P. van (1986)

"Inkomensverdelingsbeleid in de verzorgingsstaat. Ontwikkeling, doelstelling en resultaten". In: Brenner Y. e.a. (red.) (1986) pp. 93-122.

Zahn, E. (1962)

"Leven met de welvaart. Een sociologische beschouwing", Arbeiderspers, Amsterdam.

Zetterberg, H.L. (1966)

"On theory and verification in sociology", S.N., Totowa.

Zuidberg, A.C.L. (red.) (1978)

"Huishoudkunde in Nederland", Veenman, Wageningen.

Zuidberg, A.C.L. (1981)

"Het verzorgingsniveau van huishoudens", onderzoeksrapport nr. 4, SWOKA, Den Haag.

Zwan, A. van der (1973)

"Inkomensnivellering. Verkenning van feiten, wenselijkheden, mogelijkheden en gevolgen", in: Mustert, G.R., e.a. (1973) pp. 129-178.

BIJLAGE I

ADDITIONELE VERKLARENDE VARIABELEN IN HET MODEL VOOR DE ZES HOOFDALTERNATIEVEN VAN PARAGRAAF 3.7

Bij de te verklaren variabele bezuinigen is dit de volgende:
als gedragsvariabele:

- aflossing van leningen

Bij te verklaren variabele meer tijd aan de huishouding besteden zijn dit de volgende:

als situationele variabelen:

- urbanisatiegraad van woonplaats respondent
- opleidingsniveau van hoofdkostwinner
- normale duur werkweek van hoofdkostwinner meer dan 40 uur per week
- bezit van een eigen huis
- economisch actieve tweede kostwinner

als gedragsvariabelen:

- op zoek zijn naar goedkopere woning
- aflossing van leningen
- meer gaan repareren in combinatie met meer onderhoudswerkzaamheden en met andere huishoudens gaan samenwerken (meer klussen)

als intermediaire variabelen:

- huishoudinkomen anders besteden

Bij de te verklaren variabele geld lenen zijn dit de volgende:

als situationele variabelen:

- normale duur van de werkweek hoofdkostwinner meer dan 40 uur per week
- economisch actieve tweede kostwinner

als gedragsvariabelen:

- op zoek zijn naar goedkopere woning
- spaarmogelijkheid van huishouden

als intermediaire variabelen:

- huishoudinkomen anders besteden

Bij de te verklaren variabele vermindering van spaartegoed zijn dit de volgende:

als gedragsvariabelen:

- op zoek zijn naar goedkopere woning
- spaarmogelijkheid van huishouden

als intermediaire variabelen:

- huishoudinkomen anders besteden

Bij de te verklaren variabele om financiële redenen meer betaald werk gaan verrichten zijn dit de volgende:

als situationele variabelen:

- huishoudvorm
- opleidingsniveau van hoofdkostwinner
- normale duur werkweek van tweede kostwinner meer dan 40 uur per week
- beroepsstatus van hoofdkostwinner
- normale duur werkweek van de hoofdkostwinner meer dan 40 uur per week
- aantal werkkringen van hoofdkostwinner
- bezit van een eigen huis

als gedragsvariabelen:

- op zoek zijn naar goedkopere woning
- meer zelf gaan repareren in combinatie met meer onderhoudswerkzaamheden verrichten en meer met andere huishoudens gaan samenwerken (meer klussen)

Bij de te verklaren variabele sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit zijn dit de volgende:

als situationele variabelen:

- beroepsstatus van hoofdkostwinner
- opleidingsniveau van hoofdkostwinner.

als gedragsvariabelen:

- meer zelf gaan repareren in combinatie met meer onderhoudswerkzaamheden verrichten en meer met andere huishoudens gaan samenwerken (meer klussen)

als intermediërende variabelen:

- mening dat huishouden een bepaalde reserve nodig heeft

4b. Wie is de hoofdkostwinner in dit huishouden ?
 (ENQ. verwijs naar de personen van vraag 2a)

5a. Wat is het hoofdberoep van de leden van het huishouden. Kunt U dit zo nauwkeurig mogelijk omschrijven.
 (ENQ. - Verwijs naar de personen van vraag 2a
 - Ambtenaar alleen zegt niets, dus doorvragen.)

lid huishouden	hoofdberoep
a	
b	
c	
d	
e	
f	

(ENQ. s.v.p. zelfde indeling/volgorde als bij 2a)

5b. Geeft een van de leden van het huishouden in zijn/haar beroep 0 ja
 leiding aan anderen ? 0 nee
 Zo ja, wie

6. Is er de afgelopen 2 jaar iets veranderd in het hoofdberoep van de leden van het huishouden.
 Zo ja, bij wie
 Zo ja, wat

7a. Was was het hoofdberoep van degenen die nu een inkomen uit ouderdomspensioen en/of uit een sociale verzekeringsuitkering ontvangen ?

a	
b	
c	
d	
e	

(ENQ. van a, b, etc., zie vraag 2a)

7b. Hoe lang geleden werd dit hoofdberoep voor het laatst uitgeoefend ?

8. Wat is de hoogst genoten of thans gevolgde schoolopleiding van de leden van Uw huishouden ?

a	
b	
c	
d	
e	
f	

(ENQ. kaartje I met opleiding geven
vraag 8 eventueel later in het gesprek aan de orde laten komen)

- 9a. Ik heb hier een lijst met netto inkomens. Kunt U aangeven hoeveel het totale huishoudinkomen in januari 1983 bedraagt ?
(ENQ. kaart II geven)
Netto inkomen, categorie
- 9b. Ik heb hier een lijst met bruto inkomens. Kunt U aangeven hoeveel het totale bruto huishoudinkomen in januari 1983 bedraagt ?
(ENQ. kaart III geven)
Bruto huishoudinkomen, categorie
(ENQ. niet rekening houden met vakantiegeld, kinderbijslag e.d., m.a.w. het betreft hier in januari 1983 ontvangen inkomsten. Bij proefinterviews geldt december 1982, zie instructie)
- 9c. Indien respondent antwoord op 9a en 9b niet wil of kan geven:
Ligt het huishoudinkomen boven de ziekenfondsgrens
- 10a. Als U de financiële situatie van Uw huishouden nu globaal vergelijkt met die van 2 jaar geleden, bent U dan van mening dat Uw huishouden nu minder te besteden heeft dan 2 jaar geleden ?
- 10b. Als U de financiële situatie van Uw huishouden nu globaal vergelijkt met die van 2 jaar geleden, bent U dan van mening dat U Uw geld nu anders besteedt ?
- 10c. Hebt U de afgelopen 2 jaar onverwacht grote uitgaven gehad, bijv. ten gevolge van ziekte of invaliditeit van één of meer leden van het huishouden. Of bijv. speciaal onderwijs voor 1 of meer kinderen, veel hogere hypotheekrente e.d.
Zo ja, welke
- 11a. Heeft Uw huishouden het kopen van levensmiddelen en andere dagelijkse benodigdheden veranderd in de afgelopen 2 jaar, dit om te proberen goedkoper uit te zijn ?
- 11b. Zo ja, hoe ?
0 goedkopere merken/ produkten kopen
0 op goedkopere plaatsen (bijv. markt/supermarkt kopen)
0 meer aanbiedingen kopen
0 grotere hoeveelheden met korting kopen
0 sommige dingen helemaal niet meer kopen
0 zelf groenten verbouwen
0 anders, nl.
- 12a. Hebt U als huishouden de laatste 2 jaar op kleding bezuinigd ?
(Sportkleding valt onder sport)

12b. Zo ja, hoe en voor wie ?

hoe	wie			
	hele hh	resp.	part- ner	1/meer kinderen
-minder vaak nieuwe kleren kopen (langer dragen, van elkaar (af)dragen) -2e hands kleren kopen -goedkopere kleren kopen -meer zelf kleren maken -herstellen van kleding -anders, nl.				

13a. Heeft Uw huishouden één of meer auto's tot zijn beschikking ? Oja →13b
Onee →14

13b. Heeft een lid van Uw huishouden een auto van de zaak 0 ja
0 nee

13c. Heeft Uw huishouden de afgelopen twee jaar geprobeerd om goedkoper uit te zijn op de gebruikskosten van de auto ? 0 ja
0 nee
0 weet
niet
Zo ja, hoe ?

13d. Heeft Uw huishouden de afgelopen 2 jaar overwogen om geen gebruik meer te maken van de auto en U op een andere manier te (laten) vervoeren ? 0 ja
0 nee

13e. Heeft Uw huishouden besloten om geen gebruik te maken van de auto ? 0 ja
0 nee
Zo ja, waarom ?

13f. Heeft Uw huishouden geprobeerd om goedkoper uit te zijn op de post vervoer in het huishoudbudget ? Buiten eventueel bovengenoemde wijzen ?
Zo ja, hoe ?
0 minder reizen
0 goedkoper reizen, zoals
0 anders, nl.

14a. Heeft Uw huishouden de laatste 2 jaar bezuinigd op uitgaven voor het openbaar vervoer ? 0 ja
0 nee
0 weet
niet
0 nvt

14b. Zo ja, hoe ?
0 minder reizen
0 goedkoper reizen, zoals
0 anders, nl.

- 15a. Heeft Uw huishouden de laatste twee jaar op schoeisel be- 0 ja
 zuinigd ? 0 nee
 (Sportschoeisel valt onder sport) 0 weet
niet
- 15b. Zo ja, hoe ?
 0 minder schoenen kopen
 0 goedkopere schoenen kopen
 0 anders, nl.
16. Heeft U de laatste twee jaar bezuinigd op buitenshuis eten? 0 ja
0 nee
0 weet
niet
- 16a. Zo ja, hoe ?
 0 minder vaak buitenshuis gaan eten
 0 op goedkopere plaatsen buitenshuis gaan eten
 0 anders, nl.
- 17a. Bent U of een van de leden van Uw huishouden de afgelopen 0 ja
 2 jaar op vakantie in het buitenland geweest ? 0 nee
- 17b. Heeft U of een ander lid van Uw huishouden geprobeerd om minder 0 ja
 geld te besteden aan de vakantie in het buitenland ? 0 nee
0 weet
niet
- 17c. Zo ja, hoe ?
 0 minder lang op buitenlandse vakantie
 0 minder vaak op buitenlandse vakantie
 0 minder ver op buitenlandse vakantie
 0 goedkopere vorm van buitenlandse vakantie
 0 anders, nl.
- 18a. Bent U of een ander lid van het huishouden de afgelopen 2 jaar 0 ja
 in Nederland op vakantie geweest ? 0 nee
- 18b. Heeft U of een ander lid van Uw huishouden bezuinigd op de 0 ja
 binnenlandse vakantie ? 0 nee
0 weet
niet
- 18c. Zo ja, hoe ?
 0 minder lang op vakantie in Nederland
 0 minder vaak op vakantie in Nederland
 0 goedkopere vorm van vakantie in Nederland
 0 anders, nl.
- 19a. Heeft U of een ander lid van het huishouden de laatste 2 jaar 0 ja
 bezuinigd op Uw hobby's en/of sporten ? 0 nee
 (Het gaat om het totaal) 0 weet
niet
- 19b. Zo ja, hoe ?
 0 hobby's afzeggen 0 goedkopere hobby's gaan doen
 0 sporten afzeggen 0 goedkopere sport(en) gaan doen
 0 minder geld aan hobby's besteden 0 anders, nl.
 0 minder geld aan sporten besteden

20. Heeft U of een ander lid van Uw huishouden de laatste 2 jaar bezuinigd op één van de volgende posten ? Dat kan zijn: minder vaak, maar ook goedkoper. (ENQ. aan resp. kaart IV geven met deze posten)

minder vaak/goedkoper	ja/nee/nvt
1.op bezoek gaan bij familie en vrienden die ver weg wonen 2.kadootjes geven 3.naar een café gaan 4.een dagje uit gaan 5.een feestje geven 6.naar de bioscoop gaan 7.naar theater of schouwburg gaan 8.naar klassieke- of popconcerten gaan 9.een ritje met de auto maken 10.anders, nl.	

21. Heeft U of een ander lid van Uw huishouden de laatste 2 jaar bezuinigd op één van de volgende posten (Verwijzen naar kaartje V)

	ja/nee/nvt
1.afzeggen omroep, boekenclub 2.abonnementen afzeggen op tijdschriften 3.minder boeken kopen 4.minder dure boeken kopen 5.minder losse maand/weekbladen kopen 6.minder dure losse tijdschriften kopen 7.minder losse dagbladen kopen 8.minder l.p.'s kopen 9.kontributies en/of donaties aan verenigingen opzeggen, verminderen en/of staken 10.anders, nl.	

- 22a. Heeft U als huishouden de afgelopen 2 jaar één of meer van de volgende artikelen gekocht ? (Verwijzen naar kaartje VI)

	ja/nee/nvt	hoe
1.bankstel 2.vloerbedekking of parket 3.huishoudelijke apparatuur (duurder dan fl. 200) 4.auto 5.motor/scooter 6.fiets 7.bromfiets 8.t.v./video/geluidsapparatuur 9.servies/pannen/keukenmateriaal 10.huishoudtextiel (hoeslakens,slopen,handdoeken) 11.woningtextiel (gordijnen, zonwering)		

Zo ja, hebt U bezuinigd op de koop ?

en hoe ? goedkoper/2e hands/ anders, nl.

(ENQ. achter het artikel van 22a in de 2e kolom invullen hoe)

0 ja
0 nee

22b. Zo nee, hebt U overwogen een van de artikelen genoemd bij de vorige vraag (ENQ. 22a) te kopen, maar bewust niet gekocht of misschien toch maar laten repareren uit financiële overwegingen of omdat het financieel beter uitkwam

artikel	reden van bewust niet kopen

23b. Heeft Uw huishouden de laatste 2 jaar overwogen om samen met een ander huishouden een huis te huren of te kopen om te bezuinigen op woonkosten ? 0 ja
0 nee
 Zo ja, welke stappen heeft U daartoe ondernomen:

24a. Bent U in de laatste 2 jaar verhuisd om goedkoper te wonen ? 0 ja
0 nee

24b. Bent U op zoek naar een goedkopere woning ? 0 ja
0 nee

25a. Heeft Uw huishouden om financiële redenen af moeten zien van een duurdere woning ? 0 ja
0 nee
 0 ja 0 nee 0 geen plannen gehad

Zo ja, ging het hier om een koop- of huurwoning ? 0 koop
0 huur

26a. Heeft U of een ander lid van Uw huishouden de laatste 2 jaar bezuinigd op persoonlijke verzorging zoals make-up, kapper, sauna. 0 ja
0 nee
0 weet niet

26b. Zo ja, hoe ?
 0 minder kopen 0 zelf doen
 0 goedkoper kopen 0 anders, nl.

27a. Heeft U als huishouden de laatste 2 jaar bezuinigd op de volgende posten door er minder geld aan te besteden en/of meer zelf te doen (verwijs naar kaartje VII).

bezuinigd op:	minder geld besteden ja/nee/nvt	meer zelf doen ja/nee/nvt
1. zakgeld aan de kinderen		
2. speelgoed		
3. schoonmaakartikelen		
4. chemisch reinigen		
5. gasverbruik		
6. elektriciteitsverbruik		
7. onderhoud van de tuin		
8. onderhoud van de woning, buitenkant		
9. onderhoud van de woning, binnenkant		
10. levensverzekeringen		
11. sieraden, kettingen, kralen		
12. bloemen/planten		

vervolg

bezuinigd op:	minder geld besteden ja/nee/nvt	meer zelf doen ja/nee/nvt
13. huisdieren		
14. giften/collectes		
15. cursussen/leermiddelen		
16. telefoonkosten		
17. post (postzegels, kaarten)		
18. onderhoud auto		
19. gereedschappen, doe-het-zelf spullen		
20. huishoudelijke hulp		
21. rookwaren		
22. alcoholische dranken, incl. bier		
23. anders, nl.		

28. Bent U in de afgelopen 2 jaar met andere huishoudens gaan samen- 0 ja
werken of meer gaan samenwerking om op die manier te bezuinigen 0 nee
(bijv. gemeenschappelijk abonnement, onderhoud c.v., tuin,
ramenwasser)
Zo ja, waarmee en hoe
- Zo nee, waarom niet
29. Hebt U het idee dat U op bepaalde uitgaven bezuinigd hebt om 0 ja
andere uitgaven te kunnen blijven doen? 0 nee
Zo ja, kunt U voorbeelden noemen?
- 30a. Bent U of een ander lid van Uw huishouden de laatste 2 jaar 0 ja
(meer) gaan repareren? 0 nee
Zo ja, wat voor dingen repareert U?
- 30b. Bent U of een ander lid van Uw huishouden de laatste 2 jaar 0 ja
meer onderhoudswerkzaamheden in en om het huis zelf gaan doen 0 nee
- 30c. Hebt U de laatste 2 jaar wel eens reparatie en/of andere onder- 0 ja
houdswerkzaamheden door vrienden en/of kennissen laten doen? 0 nee
- 30d. Heeft U de laatste 2 jaar apparatuur aangeschaft om reparatie 0 ja → 30e
en/of onderhoudswerkzaamheden te (laten) doen? 0 nee
- 30e. Indien U apparatuur hebt aangeschaft is dat dan:
0 om een hobby te kunnen uitoefenen
0 om goedkoper uit te zijn dan de vakman
0 anders, nl.
(ENQ. meer alternatieven zijn hier mogelijk)

(ENQ. De vragen 31 t/m 33 stellen aan alle leden van het huishouden die betaalde arbeid verrichten en voor iedereen invullen op een apart vel; schrijf erbij op wie het betrekking heeft, zie 2a.)

Wij hebben in het begin al iets gevraagd over het beroep en banen van de leden van het huishouden. In de volgende vragen willen we hier voor iedereen wat verder op ingaan. Zoals het aantal uren dat U voor het beroep van huis bent, enz. om zo een idee te krijgen hoeveel er overblijft voor andere dingen. (in de gebruikte vragenlijst zaten meerdere vellen met de vragen 31 t/m 35)

39. Heeft iemand van Uw huishouden de laatste 2 jaar vanwege de economische achteruitgang te maken gehad met werktijdverkorting? 0 ja
0 nee
Zo ja, wie?
en om hoeveel uur en/of weken ging dat?
40. Heeft iemand van Uw huishouden de laatste 2 jaar minder kunnen overwerken vanwege de economische achteruitgang? 0 ja
0 nee
Zo ja, wie?
en om hoeveel uur ging dat?
41. Heeft iemand van Uw huishouden de laatste 2 jaar harder of langer moeten werken vanwege ontslagen of personeelsgebrek? 0 ja
0 nee
Zo ja, wie?

Ik zou U nu graag enkele vragen over de financiële situatie van Uw huishouden willen stellen.

- 42a. Is Uw huishouden achter met betalingen (onder betalingen vallen leveranciersrekeningen, gas- en elektrarekeningen, rente en aflossing van hypotheek, consumptief krediet, leningen, premie voor verzekeringen)? 0 ja
0 nee
- 42b. Zo ja, komt dat meer voor dan 2 jaar geleden? 0 ja
0 nee
Zijn de bedragen in de laatste 2 jaar hoger geworden? 0 ja
0 nee
Denkt U in 1983 vaker achter te blijven met betalingen dan de 2 jaar daarvoor?
0 meer 0 ongeveer gelijk
0 minder 0 weet niet
- 42c. Zo nee, denkt U dat Uw huishouden in 1983 vaker achter zal blijven met betalingen? 0 ja
0 nee
0 weet niet
- 42d. Wanneer Uw huishouden in een situatie zou komen dat Uw rekeningen niet meer kunt betalen en U vindt dat U niet meer kunt bezuinigen op andere posten, wat zou U dan als eerste doen:
0 lenen bij familie
0 lenen bij vrienden
0 hulp vragen bij sociale dienst
0 niet betalen
0 aktie voeren
0 weet niet
0 anders, nl.
- 43a. Heeft Uw huishouden de laatste 2 jaar geld kunnen sparen? 0 ja
0 nee
Zo ja, was dit bedrag groter dan, evenveel of minder groot dan datgene wat U de jaren daarvoor gemiddeld spaarde?
0 groter 0 evenveel 0 minder groot
Zo nee, spaarde Uw huishouden in de jaren daarvoor wel? 0 ja
0 nee

- 43b. Denkt U dat Uw huishouden in 1983 kan sparen ?
 ja, maar minder
 ja, evenveel
 ja, meer
 nee
 weet niet
44. Is het totaal van de spaartegoeden van Uw huishouden nu minder dan 2 jaar geleden ? ja
 nee
- 45a. Heeft U de laatste 2 jaar geld geleend ? ja
 nee
 (ENQ. Bedoeld wordt consumptief krediet, lening en niet een hypotheek)
Zo ja, is het totaal bedrag, dat geleend is in de laatste 2 jaren toegenomen ? ja
 nee
- 45b. Denkt U dat Uw huishouden in 1983 geld zal lenen ? ja
 nee
 weet niet
- 45c. Heeft U in de afgelopen 2 jaar leningen afgelost ? ja
 nee
 n.v.t.
46. Heeft U of een ander lid van Uw huishouden de afgelopen 2 jaar regelmatig meer dan fl. 500,- geleend of van een spaartegoed gehaald om de dagelijkse uitgaven te kunnen betalen ? ja
 nee
 (ENQ. het betreft hier de financiering van uitgaven voor de huur, voedsel, e.d. en niet de financiering van duurzame consumptiegoederen)
47. Betaalt er iemand van dit huishouden alimentatie ? ja
 nee
Zo ja, was dit 2 jaar geleden het geval ? ja
 nee
 Is dit de afgelopen 2 jaar meer/minder geworden of gelijk gebleven ?
 meer minder gelijk
48. Heeft Uw huishouden één of meer eigen woningen ?
 geen één meer dan 1
- 49a. Heeft Uw huishouden één of meer hypotheeken ?
 geen één meer dan 1
- 49b. Heeft Uw huishouden of U zelf op eigen initiatief de afgelopen 2 jaar het hypotheekbedrag verhoogd ? ja
 nee
50. Bent U in de afgelopen 2 jaar kamers gaan verhuren om financiële redenen ? ja
 nee, wel overwogen
 nee, nooit overwogen

51. Heeft U één of meer bezittingen zoals grond, aandelen, obligaties, levensverzekeringen, juwelen, schilderijen, antiek of iets dergelijks geheel of ten delen te gelde gemaakt ? Dit om dagelijkse uitgaven te kunnen betalen ? (ENQ. geen financiering van huizen, auto's maar geld voor de betaling van de huur, voedsel, e.d.)
- 0 ja
0 nee
52. Heeft U of een ander lid van Uw huishouden de afgelopen 2 jaar meer dan fl. 1000,-- gekregen, gewonnen in een loterij, of geërfd, of spullen ter waarde van dit bedrag gekregen ?
- 0 ja
0 nee
53. Doet U of een ander lid van Uw huishouden wel eens mee aan een loterij, toto, lotto, bingo of iets dergelijks ?
En bent U er meer/minder geld aan gaan besteden ?
- 0 ja, altijd al gedaan: nu meer geld aan gaan besteden
0 ja, altijd al gedaan: nu net zo veel aan besteed
0 ja, altijd al gedaan: nu minder aan besteed
0 doe dit pas de laatste 1 à 2 jaar
0 nee, vroeger wel, gebruik nu geld ergens anders voor
0 nee, vroeger ook nooit gedaan
54. Hebben één of meer van Uw kinderen een andere opleiding gekozen dan de bedoeling was ?
- 0 ja
0 nee
0 n.v.t.
- Zo ja, was dat omdat
- 0 de opleiding korter was/is
0 de opleiding minder duur was/is
0 de opleiding meer toekomst biedt
0 anders, nl.
55. Zijn door de economische situatie één of meer van Uw kinderen thuis blijven wonen terwijl hij/zij anders misschien uit huis was gegaan (waren gegaan)
- 0 ja
0 nee
0 n.v.t.
56. Wij zouden nu graag willen vragen wat volgens U het minimaal netto-huishoudinkomen in Uw situatie is waarvan U rond kunt komen. Dus beneden welk bedrag ziet U geen kans meer om de eindjes aan elkaar te knopen ? per maand fl.
- 56a. Ik zou rekening houdend met mijn (onze) omstandigheden een netto-huiscoudinkomen beschouwen als:
0 slecht als het zou liggen omstreeks	fl.	per maand
0 voldoende als het zou liggen omstreeks	fl.	per maand
0 ruim voldoende als het zou liggen omstreeks	fl.	per maand
- 56b. Als U fl. 2000,-- ineens zou krijgen, waaraan zou U dit besteden ?
.....
57. Wij hebben nu een flink aantal vragen gehad over de gevolgen van de economische situatie voor Uw huishouden. Bent U van mening dat de financiële situatie van Uw huishouden op dit moment, vergeleken met 2 jaar geleden:
0 aanzienlijk beter is	0 iets slechter is
0 wel wat beter is	0 veel slechter is
0 ongeveer gelijk is	

58. Bent U van mening dat als U ons gesprek tot nu toe als geheel nog eens overziet dat Uw huishouden:
 0 heel veel minder geld heeft moeten uitgeven
 0 een beetje minder geld uit heeft moeten geven
 0 niet of nauwelijks minder geld uit heeft moeten geven
59. Indien minder geld uitgegeven
 Kunt U globaal aangeven hoeveel Uw huishouden per maand heeft 0 ja
 bezuinigd in de afgelopen 2 jaar 0 nee
 Zo ja, hoeveel: per maand
- 60a. Vindt U dat Uw huishouden een bepaalde reserve aan geld (giro- 0 ja
 rekeningen, spaartegoeden, spaarbewijzen e.d.) moet hebben om 0 nee
 zonder problemen te kunnen draaien ?
- 60b. Zo ja, hoe groot dient deze reserve volgens U dan tenminste
 te zijn ? fl.
- 61a. Kunt U aangeven hoe hoog in Uw huishouden de volgende vaste lasten
 in januari 1983 bedragen ?
 - huur of hypotheek aflossing + rente fl.
 - gas, elektra, water fl.
 - aflossing van leningen fl.
 - alimentatie e.d. fl.
 - ziektekostenverzekering (geen ziekenfonds) fl.
 Totaal fl.
- 61b. Eventueel bijzondere verplichtingen:
 nl. ca.fl.
- 62a. Als Uw huishouden in 1983 fl. 1800 minder moet uitgeven dan wordt
 er bezuinigd op:
- 62b. Als Uw huishouden in 1983 fl. 1800 moet bezuinigen, dan wordt er
 zeker niet bezuinigd op:
63. In de volgende vragen, vragen we Uw mening over een aantal zaken die
 in het kader van het onderzoek van belang zijn:
 (ENQ. kaartje VIII geven, mening van respondent noteren)
 Bent U het eens of niet eens met de volgende uitspraken:

uitspraak	mee eens	niet mee eens	evt.geen mening
-de staat dient de aardgasprijs te verlagen -armoede hebben mensen aan zichzelf te wijten -als je goede prestaties levert komt de rest vanzelf -de welvaartsstaat maakt van de mensen slappelingen -de staat moet nu voor de zwakken zorgen in Nederl. -als mensen minder gaan werken kunnen er meer mensen aan het werk gaan -jongeren die niet aan het werk kunnen komen zijn meestal nietsnutten en luiards -de staat moet de uitkeringstrekkers aan het werk zetten -de staat dient alle vorm van discriminatie te bestrijden			

64. Bent U het eens of oneens met de volgende uitspraken ?
(ENQ. kaart IX geven)

Ik zou het fijn vinden als ik	ja	nee	geen mening
-een boot, caravan of vakantiebungalow heb -drie keer per jaar op vakantie ga -veel mooie kleren en sieraden of dure video- en geluidsapparatuur bezit -mooie platen en goede boeken bezit -eens lekker kan gaan eten -op mijn gemak naar een goed programma op tv kan kijken -naar een goede film in de bioscoop kan kijken			

65. Als ik tienduizend gulden zou winnen in de staatsloterij dan zou ik er aan denken:
(ENQ. kaart X geven)

	ja	nee
-om een wereldreis te gaan maken -om een aanzienlijk bedrag voor een goed doel over te maken -om voor mijzelf en mijn huisgenoten de allerduurste kleding te kopen -om mijn spaarrekening aan te vullen -om de nieuwste keuken aan te schaffen -om mijn oude spulletjes door nieuwe te vervangen -om een beleggersrekening te openen -om een duur schilderij te kopen -om het met vrienden en vriendinnen in een week uit te geven -om een lening af te lossen -om een aanbetaling te doen voor een nieuwe auto -om een boot te kopen		

66. Als ik het voor het zeggen had dan:
(ENQ. kaart XI geven)

	ja	nee
-moet iedereen ongeveer evenveel verdienen -moeten de inkomensverschillen veel groter worden dan nu het geval is -moet iedereen een goede woning hebben -moet de staat zorgen dat iedereen evenveel bezit heeft -moet iedereen buitenshuis kunnen gaan werken -moeten de gehuwde vrouwen minder betaalde arbeid verrichten -moeten de ouders voor hun kinderen blijven zorgen als ze nog geen 21 zijn -moeten de vakbonden veel minder macht krijgen dan ze nu hebben -moeten de kinderen allemaal dezelfde kans hebben om goed onderwijs te volgen		

-moet het openbaar vervoer goed en gratis zijn -moet de motorrijtuigenbelasting tgv. de automobilist besteed worden -moeten de sociale uitkeringen drastisch omlaag -moet elk individu een basisinkomen hebben -moeten de rijken meer inleveren dan de armen -moeten de zelfstandigen veel meer kunnen verdienen dan de ambtenaren		
---	--	--

67. Als U in de toekomst kijkt wat denkt U dat dan het meest waarschijnlijk is voor ons land:

- perioden met grote werkloosheid
- toenemende bestaansonzekerheid
-

68. Voor de spullen die mensen voor hun huis kopen, zoals meubels, koelkast, kachels, c.v., t.v. en al dat soort zaken, denkt U dat het in het algemeen nu voor U persoonlijk een goede of een slechte tijd is om deze te kopen ?

- goede tijd
- slechte tijd
- maakt niet uit
- geen mening

69. Ons huishouden is de laatste 2 jaar:
(ENQ. kaart XII geven)

	ja	nee
-prijsbewuster geworden in aankoopgedrag -meer gaan letten op prijs-kwaliteitsverhouding van goederen en diensten -meer met elkaar gaan overleggen over zaken die aangekocht zullen worden -meer tijd kwijt met het zoeken naar koopjes -meer doelbewuster gaan handelen -meer tijd aan de huishouding gaan besteden -meer voor anderen gaan doen -meer informatie gaan verzamelen, voordat wij iets kochten -meer gaan wikken en wegen -zuiniger geworden -somberder over onze eigen toekomst geworden -zich meer zorgen gaan maken over de eigen financiële situatie		

(ENQ. de volgende vragen hebben weer betrekking op het huishouden)

70a. Als ons huishouden nu fl. 150,-- per maand minder moet uitgeven, dan wordt bezuinigd op:

70b. Als ons huishouden nu fl. 150,-- per maand minder moet uitgeven, dan wordt er zeker niet bezuinigd op:

- 71a. Denkt U dat Uw financiële situatie in de komende 5 jaar
 veel kleiner wordt
 kleiner wordt
 groter wordt
 veel groter wordt
 gelijk blijft

71b. Wat is(zijn) hiervan de oorzaak (oorzaken) ?

72a. Is Uw huishouden in het bezit van	ja	nee
-spaarrekeningen -spaarbewijzen -obligaties -aandelen -grond (incl. tuin bij huizen) -juwelen, sieraden (waarde fl. 1000,-- of meer) -postzegelverzameling, muntenverzameling e.d. -huis, huizen -auto, auto's -tapijten (perzen e.d.) -boeken (aankoopwaarde fl. 5000,--) -caravan -motorjacht, zeilboot -geluids- en videoinstallatie (waarde fl. 3000,-- of meer) -bontjassen (waarde fl. 5000,-- of meer) -levensverzekering(s)polis(sen) -antiek, klokken, kunstvoorwerpen (waarde fl. 5000,-- of meer) -piano en andere muziekinstrumenten -anders, nl.		

72b. Hoeveel bedraagt de totale netto verkoopwaarde van deze bezittingen ?
 (ENQ. kaartje XIII vermogen geven, eventueel te schatten onder voorbe-
 houd m.b.v. inboedelverzekeringen, die niet voor opstal gelden)
 Antwoord categorie:

72c. Heeft Uw huishouden schulden aan derden ? Oja → 71d
 (ENQ. de hypotheek telt ook mee bij de schulden) Onee

72d. Zo ja, kunt U dan ongeveer aangeven hoe hoog deze zijn ?
 (ENQ. kaartje XIV schulden geven)

73. Ontvangt één of meer leden van het huishouden één van de
 volgende inkomsten en wie ? (ENQ. voor wie → zie 2a)

andere inkomsten	wie
☐ rijksbijdrage, eigen woning, bezit ☐ kinderbijslag ☐ huursubsidie ☐ kostgeld van inwonende kinderen ☐ anders, nl.	

74. Woonplaats respondent ?

(ENQ. als interview goed liep dan deze vraag stellen en indien bevestigend geantwoord onderste helft van de bladzijde uitscheuren en invullen in bijzijn van de respondent)

75. Als één van de studenten uit onze groep binnenkort of volgend jaar dit onderzoek zou willen herhalen, zou zij/hij dan nog eens bij U terug mogen komen ?
Zo ja, naam en adres noteren.

Voor eventueel vervolgonderzoek geeft zich op

naam
adres
postcode en plaats

INTERVIEWSITUATIE (ENQ. thuis in te vullen of onderweg)

naam interviewer
duur van het interview

- A. Was/waren er andere mensen aanwezig tijdens het interview ?
.....
- B. Had/hadden die invloed op de beantwoording ?
.....
- C. Hoe was over het geheel genomen de houding van de respondent ?
.....
- D. Wat is je indruk over de betrouwbaarheid van de antwoorden ?
.....
- E. Eventuele opmerkingen
.....
- F. Heeft men om toezending van de resultaten gevraagd ? (ENQ. Zo ja, op het moment dat dit ter sprake komt de onderste helft van deze biz. invullen en afscheuren in het bijzijn van de respondent).
- G. Opmerkingen

Ontvangt graag de resultaten van dit onderzoek

naam
adres
postcode en woonplaats

KAART I OPLEIDING (vraag 8)

1. - alleen lager onderwijs
2. - lager + voortgezet vakonderwijs, op dag- of avondschool
3. - voortgezet algemeen onderwijs, (M)ULO, 3-jarige HBS, MAVO
4. - (M)ULO, 3-jarige HBS, MAVO + voortgezet vakonderwijs of onderwijs op dag- of avondschool
5. - 5-jarige HBS, Gymnasium, MMS, Lyceum, HAVO, Atheneum
6. - (5-jarige HBS, Gymnasium, enz.) + voortgezet (vak)onderwijs op dag- of avondschool
7. - Hoger beroepsonderwijs, als HTS, HEAO, Sociale, Pedagogische Akademie, enz.
8. - MO-akten, Accountancy, Beroeps Officiersopleiding e.d.
9. - Universiteit en Hogescholen

KAART II NETTO INKOMEN (vraag 9a)

HET INKOMEN BEDRAAG NETTO PER MAAND (in guldens):

t/m 1.000	categorie A
1.001 - 1.250	categorie B
1.251 - 1.500	categorie C
1.501 - 1.750	categorie D
1.751 - 2.000	categorie E
2.001 - 2.250	categorie F
2.251 - 2.500	categorie G
2.501 - 2.750	categorie H
2.751 - 3.000	categorie I
3.001 - 3.500	categorie J
3.501 - 4.000	categorie K
4.001 - 4.500	categorie L
4.501 - 5.000	categorie M
meer dan 5.000	categorie N

KAART III BRUTO INKOMEN (vraag 9b)

HET INKOMEN BEDRAAGT BRUTO PER MAAND (in guldens):

t/m 1.175	categorie A
1.176 - 1.540	categorie B
1.541 - 1.925	categorie C
1.926 - 2.380	categorie D
2.381 - 2.940	categorie E
2.941 - 3.060	categorie F
3.061 - 3.510	categorie G
3.511 - 3.970	categorie H
3.971 - 4.460	categorie I
4.461 - 5.580	categorie J
5.581 - 6.700	categorie K
6.701 - 8.030	categorie L
8.031 - 9.400	categorie M
meer dan 9.400	categorie N

KAART XIII TOTALE NETTO VERKOOPWAARDE BEZITTINGEN (in guldens)

	categorie
0 - < 50.000	A
50.000 - <100.000	B
100.000 - <150.000	C
150.000 - <200.000	D
200.000 - <250.000	E
250.000 - <300.000	F
300.000 - <350.000	G
350.000 - <400.000	H
400.000 - <450.000	I
450.000 - <500.000	J
500.000 - <750.000	K
750.000 - <1000.000	L
meer dan 1000.000	M

KAART XIV TOTAAL BEDRAG AAN SCHULDEN

	categorie
0 - < 500	A
500 - <2.000	B
2.000 - <10.000	C
10.000 - <25.000	D
25.000 - <50.000	E
50.000 - <100.000	F
100.000 - <200.000	G
200.000 - <500.000	H
meer dan 500.000	I

CURRICULUM VITAE

Johannes Albertus Cornelis van Ophem is op 2 april 1953 geboren te Zwijndrecht. Hij behaalde in 1971 aan het St. Franciscuscollege te Rotterdam het diploma gymnasium β . Daarna ging hij economie aan de Nederlandse Economische Hogeschool studeren. Hij studeerde in 1976 af aan de Erasmusuniversiteit met als afstudeervakken o.a.: empirische macro-economie, micro-economie en sociologie. Van 1976-1981 was hij werkzaam bij de Akademie Diedoort te Wageningen; van 1977-1978 op projectbasis bij de vakgroep Huishoudkunde van de Landbouwhogeschool. Sedert 1981 werkt hij bij de vakgroep Huishoudkunde van de Landbouwuniversiteit. Hij publiceerde over huishoudeconomische onderwerpen.

